

BROWN BOOK

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_196246

UNIVERSAL
LIBRARY

न व भा र त ग्रं थ मा ला

९

प्राचीन भारतीय शिक्षणपद्धति

नवभारत ग्रंथमालेची

लवकरच प्रसिद्ध होणारी पुस्तके

भारतीय समाजशास्त्र

लेखक, डॉ० श्रीधर व्यंकटेश केतकर

ज्ञानकोशकार डॉ. केतकर यांच्या हातून हा ग्रंथ उतरला आहे, यापेक्षा याचे अधिक वर्णन करण्याचे कारण नाही. डॉक्टर साहेबांचा समाजशास्त्रावरील गाढ व्यासंग व अभिनव कल्पनांना प्रसवणारी त्यांची नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा यांचा प्रत्यय वाचकांस या पुस्तकावरून चास येईल.

आधुनिक जपान

लेखक, श्री० गोविंद प्रभाकर भावे

नवभारत ग्रंथमालेने सध्याच्या जगांतील प्रमुख राष्ट्रांचे उद्बोधक वृत्तांत प्रसिद्ध करण्याची जी योजना केली आहे तिच्यामधील हा पहिला ग्रंथ होय. ग्रंथकारांनी हा अत्यंत परिश्रमपूर्वक तयार केला असून इतका सांगोपांग व उद्बोधक असा इतिहास दुसऱ्या कोणत्याही राष्ट्राचा मराठीत प्रसिद्ध झालेला नाही, असे वाचकांस हा ग्रंथ वाचल्यावर आढळून येईल.

आधुनिक मराठी कविता

लेखक, श्री० ग. त्र्यं. माडखोलकर

मराठी वाङ्मयाचा विवेचक व सोपपत्तिक इतिहास 'माले'मधून प्रसिद्ध करण्याची जी योजना केली आहे तिच्यापैकी हा एक ग्रंथ होय. अत्यंत कुतूहलजनक विषय व तज्ज्ञ आणि विख्यात लेखक यांचा सुंदर संयोग प्रस्तुत ग्रंथाच्या बाबतीत जमून आला आहे.

प्राचीन भारतीय शिक्षणपद्धति

लेखक

डॉ. अनन्त सदाशिव अळतेकर, एम्. ए., एल्. एल्. बी., डी. लिट्.,
प्राचीन भारतीय इतिहास व संस्कृति या विषयाचे
' मणीन्द्रचन्द्र नंदी ' अध्यापक,
हिंदु युनिव्हर्सिटी, बनारस.

सुविचार प्रकाशन मंडळ, लिमिटेड

वर्ष १८५७]

नागपूर

[सन १९३५

मुद्रकः—पांडुरंग नारायण बनहट्टी, बी. एस्सी.,
व्यवस्थापक नारायण मुद्रणालय, सिताबर्दी, नागपूर.

प्रकाशकः—वेंकटेश शामराव बलकुंदी, बी. ए., एल्एल्. बी.,
मॅनेजिंग डायरेक्टर, सुविचार प्रकाशन मंडळ, लि०,
धनतोली, नागपूर.

प्रस्तावना

वैदिक कालापासून ते सुमारे इ. स. १२०० पर्यंतच्या भारतीय शिक्षणपद्धतीच्या स्वरूपाचें विवेचन या पुस्तकांत करण्यांत आलें आहे. बौद्ध, जैन व हिंदु धर्म व संस्कृति या एकाच दृष्ट्याच्या शाखा असल्यामुळें प्रस्तुत पुस्तकांत बौद्धादि धर्मग्रंथांतून मिळणाऱ्या माहितीचाही उपयोग करण्यांत आलेला आहे. प्राचीन इतिहासाचा काल मुसलमानी अंमल प्रस्थापन होण्याच्या वेळीं संपतो, असा सामान्यतः इतिहासज्ञांचा संकेत असल्यामुळें या विषयाचा इतिहास तेराव्या शतकाच्या प्रारंभापर्यंत नेण्यांत आला आहे. तदुत्तरकालीन पुराव्याचा कांही ठिकाणीं विषयपूर्तीकरितां उपयोग केलेला आहे.

दोपैकदृष्टि किंवा गुणैकदृष्टि न ठेवतां प्रस्तुत पुस्तकामध्ये प्राचीन शिक्षणपद्धतीचें यथार्थ स्वरूपाविष्करण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. पुस्तक वाचून आपल्या शिक्षणपद्धतींत जे अनेक गुण होते, त्यांची नाचकांना योग्य कल्पना यावी, व जे थोडे खरोखरीचे किंवा आपण आधुनिक दृष्टीने पाहतो म्हणून दिसणारे दोष होते, ते का उत्पन्न झाले हें कळावें असा लेखकाचा हेतु आहे. प्राचीन राज्यघटना, समाजशास्त्र वगैरे विषयांवर जीं बरीच पुस्तकें अलीकडे प्रसिद्ध होत आहेत, त्यांमधील विवेचन स्मृत्यादि ग्रंथांत जे नियम किंवा विधाने आढळतात, त्यांच्या आधारेंच बरेंचसें केलेलें आढळतें. प्रस्तुत पुस्तकामध्ये शिक्षणविषयक निरनिराळ्या बाबींमदल शास्त्रकारांचें मत किंवा त्यांनी सांगितलेले नियम काय आहेत एवढ्याचाच विचार न करतां, प्रस्तुत नियम प्रत्यक्ष आच-

रणामध्ये किती, येत याचीही छाननी निःसंशय ऐतिहासिक पुराव्याच्या आधारे करण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला आहे. निरनिराळ्या कालखंडांत काय काय फरक पडत गेले, याचीही वाचकांना योग्य कल्पना येईल अशी खबरदारी घेण्यांत आली आहे. निवळ ऐतिहासिक पुरावा दुर्दैवाने जिनका मिळाला तितका मिळत नाही, व त्यामुळे इतिहासलेखकांचे काम फार कठिण होते. तक्षशिलेमध्ये इ. स. पू. सातव्या शतकांत गरीब विद्यार्थ्यांच्या करितां रात्रीचे वर्ग अध्यापक चालवीत हे खरे असले, तरी ती प्रथा इ. स. च्या बाराव्या शतकांत मधुरेत सुरू असेलच असे नाही हे खरे; तथापि भरतखंडांत आर्य संस्कृति सामान्यतः इतकी एकजिनसी आहे की, शिक्षणपद्धतीच्या बाबतीत तरी निरनिराळ्या शतकांती व प्रांतांतील निवळ ऐतिहासिक पुरावा एकत्र करून त्याचा जर धर्मग्रंथांनी व नियमांशी समन्वय केला, तर त्यापासून एकंदर भारतीय शिक्षणपद्धतीचे बरेंच विश्वसनीय चित्र निवृं शकेल, असे प्रस्तुत लेखकास वाटते.

पुस्तकांत मांडलेली विचारसरणी किंवा सिद्धांत कितपत सत्याच्या कनोटीस उतरतात, हे जिज्ञासू व अभ्यासक वाचकांना पाहतां यावे, म्हणून पुस्तकांत बहुतेक महत्त्वाच्या ठिकाणीं मूल आधारभूत वचने किंवा त्यांचे संदर्भ टीपांमध्ये देण्यांत आले आहेत. सामान्य वाचकांच्या दृष्टीने सदरहू टीपा महत्त्वाच्या नसल्या, तरी तज्ज्ञ अभ्यासकांना त्या फार उपयोगी पडतील म्हणून त्या मुद्दाम देण्यांत आल्या आहेत. पुस्तक सामान्य वाचकांस आवडावे, तज्ज्ञांनाही संकलनात्मक बिळकुळ वाटूं नये, अशा धोरणाने लिहिले आहे. ते कितपत साध्य झाले आहे ते ठरविणे अधिकारी लोकांवर सोपवितो.

माझे स्नेही व नवभारत ग्रंथमालेचे विद्वान् संपादक प्रो. बनहट्टी यांना हे पुस्तक लिहिले गेल्याबद्दलचें बरेंच श्रेय देणें जरूर आहे. त्यांनीं जर फिरफिरून विनंती केली नसती, तर मी तें लिहण्याचें कधीं सुरू केले असतें कीं नाहीं, याची मला शंका वाटते. मातृभाषेची सेवा करण्यास त्यांनीं जी मला संधि दिली या बद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे.

बनारस हिंदु युनिव्हर्सिटी
वर्षप्रतिपदा शके १८५७

अ. स. अळतेकर

अनुक्रमणिका

प्रकरण		पृष्ठ
१. शिक्षणविषयक संस्कार	५००	१
२. गुरु व शिष्य	...	३१
३. विद्यार्थिदशा व तीर्तीक जीवनक्रम	...	४७
४. शिक्षणक्रम, शिक्षणपद्धति व परीक्षा	...	६५
५. धंदेशिक्षण	...	८७
६. प्राथमिक शिक्षण	...	११२
७. स्त्रीशिक्षण	...	१२२
८. शिक्षणकेन्द्रे व शिक्षणसंस्था	...	१३६
९. शिक्षणकार्य व समाज आणि राजसत्ता	...	१६५
१०. ध्येय व गुणदोषविवेचन	...	१७९
संदर्भ ग्रंथांची यादी	...	२०२
संक्षेपसंकेतांचा खुलासा	...	२०४
सूची	...	२०५

प्राचीन भारतीय शिक्षण-पद्धति

प्रकरण पहिलें

शिक्षणविषयक संस्कार

मनुष्याच्या वैयक्तिक व सामाजिक आयुष्यक्रमावर हिंदु समाजामध्ये धर्माचा पगडा बराच बसला आहे. नवीन जन्मलेल्या मुलाचें नामकरण करावयाचें असो अगर त्यास प्रथम अन्न खावयास द्यावयाचें असो, घर बांधावयाचें असो अगर राज्याभिषेक व्हावयाचा असो, आपल्या हिंदुधर्माचें अस्तित्व व व्यापकता आपणास त्या ठिकाणीं आढळून आल्याशिवाय राहत नाही. या व अशाच प्रकारच्या बाबी या व्यावहारिक स्वरूपाच्या असून इतर धर्म त्याकडे फारसें लक्ष देत नाहीत. पण मनुष्यप्राणी हा परमेश्वरास कसा चटकन विसरतो हें हिंदुधर्मप्रवर्तकांस पूर्णपणें माहीत असल्यामुळें त्याला परमेश्वराची आठवण वारंवार व्हावी व त्याचें स्मरण त्याने शक्य तितक्या जास्त वेळ कृतज्ञतापूर्वक करावें या हेतूस्तव त्यांनी वर उल्लेखिलेल्यासारख्या सामाजिक बाबींनाही धार्मिक स्वरूप दिलें आहे. मुलास जन्मानंतर प्रथम घराबाहेर नेणें, अगर त्यास शिक्षण द्यावयास आरंभ करणें, या बाबी वास्तविक सर्वस्वीं सामाजिक स्वरूपाच्याच आहेत. पण अशा प्रसंगीं प्रेमळ मातापितरांस जो आनंद होतो त्यास धार्मिक स्वरूप न. भा. ९. . . . १

दिलें तर तीं त्या प्रसंगीं परमेश्वराचें कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करून त्यास दुवा देतील या विचाराने आपल्या धर्मांमध्ये अशा प्रसंगास धार्मिक संस्कारांचें स्वरूप दिलें आहे. या असल्या संस्कारप्रसंगीं जे आचार किंवा जे मंत्र सांगितले आहेत त्यांवरून त्या प्रसंगांचें महत्त्व आपणास सुलभ तऱ्हेने समजून येतें. म्हणून या पहिल्या प्रकरणामध्ये हिंदुधर्मांमध्ये जे शिक्षण-विषयक संस्कार सांगितले आहेत त्यांचें स्वरूप व मर्म काय याचा आपण विचार करूं. त्या योगाने शिक्षणशास्त्रविषयक बऱ्याच कल्पना व ध्येयें यांजवर चांगलाच प्रकाश पडेल.

विद्यारंभ संस्कार

शिक्षणविषयक संस्कारांमध्ये कालानुक्रमें विद्यारंभ किंवा अक्षरस्वीकरण हा संस्कार सर्वांत आद्य होय. पांचव्या वर्षाच्या सुमारास ज्या वेळीं प्राथमिक शिक्षणास प्रारंभ होऊन मुलें अक्षरें शिकू लागतात त्या वेळीं हा संस्कार करावा असें शास्त्रकारांचें मत आहे. कांही अनपेक्षित अडचणींमुळे जर हा संस्कार पांचव्या वर्षी झाला नाही तर तो मुंजीच्या आधी तरी अवश्यमेव करावा असें बृहस्पतीचें मत आहे. प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रारंभास पांचवें वर्ष हा उत्तम काल होय हें मत जें आता सर्वसंमत झालें आहे तें आपल्या शिक्षणतज्ज्ञांस पूर्वी पटलें होतें असें यावरून दिसतें. मुलांच्या शिक्षणाच्या प्रारंभी सर्वच वर्णांनी करावयाचा हा संस्कार स्वाभाविकच अगदी साधा व सोपा आहे. उत्तरायणामध्ये शुभ मूहूर्तावर गुरूला घरीं बोलावून आणावयाचें, त्याने मुलाकडून विनायक, सरस्वती, कुलस्वामी व सूत्रकार यांचें पूजन करवावयाचें, व त्यानंतर गुरूने मुलाचा हात घरून चांदीच्या अगर सोन्याच्या लेखणीने तांदळावर त्याच्याकरवीं प्रथम अक्षरें लिहवावयाचीं, अशा प्रकारचें या संस्काराचें मुख्य स्वरूप असे. क्वचित् कांही शास्त्रकारांचें मत या प्रसंगीं होम करावा असेंही आहे. पण तें मत सर्व शास्त्रकारांना संमत नव्हतें. संस्काराच्या शेवटीं निमंत्रित शिष्टांना भोजन घालून गुरूला दक्षिणा देण्यांत येई. १

१. या परिच्छेदांत दिलेली माहिती वीरमित्रोदय, संस्कारप्रकाश, पृष्ठें ३२१ ते पुढे; स्मृतिचंद्रिका, संस्कारकाण्ड, पृष्ठें ६७ ते पुढे; याज्ञवल्क्य स्मृति १, १३ वरील अपराकांची टीका व गोपीनाथभट्टाची संस्काररत्नमाला या ग्रंथांवरून घेतलेली आहे.

विद्यारंभ संस्कार व्यक्तीच्या आयुष्यांत पहिला असला तरी तो ऐतिहासिक दृष्ट्या उपनयनाप्रमाणे प्राचीन नाही. त्याचे वर्णन ज्या ग्रंथांमध्ये आढळते ते सर्व फार अर्वाचीन म्हणजे गेल्या ८०० - ९०० वर्षांतीलच आहेत. संस्कारांचे सांगोपांग विवेचन ज्या गृह्यसूत्र ग्रंथांत आढळते त्यांमध्ये या संस्काराचा मागमूसही नाही. गृह्यसूत्र ग्रंथांमध्ये सामान्यतः ४० संस्कार सांगितलेले आढळून येतात, त्यांमध्ये गृहनिष्क्रमण किंवा अन्नप्राशन यांसारखे क्षुल्लक प्रसंगमुद्धा संस्काराच्या पवित्र भावनेने उदात्त केलेले आढळतात; पण विद्यारंभासारख्या व्यक्तीच्या अगर समाजाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाच्या प्रसंगाचा मात्र आवश्यक संस्कारांमध्ये अंतर्भाव केलेला आढळून येत नाही. असे का झाले याचे गूढ उकलणे फारसे अवघड नाही. गृह्यसूत्रकाल हा जरी सुमारे इ. स. पूर्व ७०० ते २०० हा असला, तरी त्या गृह्यसूत्र ग्रंथांत ग्रथित केलेले संस्कार त्यापेक्षा फार प्राचीन कालापासून चालत आलेले आहेत. निदानपक्षी उपनयन संस्काराच्या बाबतींत तरी ही गोष्ट अक्षरशः सत्य आहे, हें त्या संस्काराचे जें वर्णन अथर्ववेदांत आढळते त्यावरून दिसून येते. उपनयनसंस्कार समाजांत फार प्राचीन कालापासून रूढ असल्यामुळे प्रथमतः विद्यारंभाकरितां निराळा संस्कार सांगण्याची गरज भासली नाही. 'द्वितीयजन्मनः पूर्वमारभेताक्षरान् सुधीः ।' या बृहस्पतीच्या वचनावरून जरी अक्षरस्वीकरण किंवा विद्यारंभ संस्कार उपनयनाहून भिन्न होता असे दिसले, तरी वैदिक कालामध्ये असे दोन भिन्न संस्कार रूढ नव्हते. यास कारण म्हणजे त्या वेळीं अक्षराचे अस्तित्वच लोकांना माहीत नव्हते. हिंदुलोकांना लिपि केव्हा अवगत झाली ह्या प्रश्नाचा सांगोपांग विचार करणे येथे शक्य नाही; ब्राह्मणकालामध्ये लिपीचे ज्ञान हिंदूंना होते याबद्दल पुष्कळच सांस्कृतिक व आनुमानिक पुरावा आढळतो,^१ पण ऋग्वेदकालीं लेखनकला अवगत होती याबद्दल अद्याप पुरावा मिळत नाही.^२

१. ओझा : प्राचीन लिपिमाला, पृष्ठे १-१६.

२. सिंधमध्ये अज्ञात लिप्यामध्ये वर कांहीं तरी लिहिलेल्या मुद्रा सापडल्या आहेत, पण त्या आर्यांच्या आहेत याबद्दल अद्याप पुरावा नाही. वैदिक आर्यांचे शत्रु जे दस्यु त्यांच्या त्या असाव्यात. कदाचित् त्यांच्यापासून आर्यांनी लिपि घेतली असावी.

अतिप्राचीन वैदिक कालामध्ये लेखनकलाच माहीत नव्हती; तेव्हा साहजिकच त्या वेळीं धुळाक्षरें शिकण्याच्या वेळचा, उपनयनाहून निराळा असा, संस्कार समाजामध्ये रूढ झाला नाही. शिक्षणास प्रारंभ उपनयनाच्या वेळीच होई. मंत्रांची भाषा तीच सामान्य जनभाषा होती; व्याकरण-शास्त्राचा अद्याप मागमूसही नव्हता, लेखनकलाही अज्ञून प्रचारांत यावयाची होती. अशा वेळीं स्वाभाविकपणें प्राथमिक शिक्षणाचा प्रारंभ लेखनवाचनाने होण्याचे ऐवजी वैदिक मंत्र पाठ करण्यास सुरुवात करण्यानेच होई. वैदिक वाङ्मय हें आर्यांना फारच पूज्य वाटत असे, म्हणून तें शिकण्यास प्रारंभ करण्याच्या वेळीं उपनयन हा धार्मिक संस्कार सांगितलेला होता. त्याव्यतिरिक्त अर्वाचीन विद्यारंभसंस्कारासारख्या संस्काराची जरूरी स्वाभाविकच त्या वेळीं लोकांस भासली नाही.

कांही कालाने लिपि प्रचारांत आली व पुढे मंत्रभाषा व व्यावहारिक बोली यांमध्ये फरक पडू लागला; त्यामुळे व्याकरणशास्त्र जन्मास आलें. परिणामतः वैदिक मंत्र पाठ करण्यास सुरुवात करण्याच्या पूर्वी थोडेंसे प्राथमिक शिक्षण देण्याची जरूरी भासू लागली. ही जरूरी जेव्हा भासू लागली तेव्हा विद्यारंभासारखा एक निराळा संस्कार असावा असें समाजास वाटू लागलें. जुन्यास नवें बळण द्यावयाचें किंवा आहे त्यांतच भागवावयाचें अशी हिंदूंची एक फार प्राचीन प्रवृत्ति आहे. तिला अनुसरून चोल म्हणजे शेंडी राखण्याच्या संस्काराच्या वेळींच अक्षरस्वीकरण संस्कार उरकून घेण्याची प्रथा प्रथम समाजांत पडली. 'वृत्तचौलकर्मा लिपि संख्यांनं चोपयुंजीत ।' (अथंशास्त्र १, २), 'निवृत्तचौलकर्मणोश्च तयोस्त्रयीवर्जमितरास्तिस्रो विद्याः सावधानेन मनसा परिनिष्ठापिताः ।' (उत्तररामचरित, अंक २.) इत्यादि पुराव्यांवरून वरील विधानास पृष्टि मिळते. चौलकर्माची व विद्यारंभ संस्काराची अशी सांगड कां घालण्यांत आली हें कोडें सोडविणेंही फारसें कठीण नाही. चौलकर्म पांचव्या वर्षाच्या सुमारास करीत; तेव्हा तो काल अक्षरारंभास योग्यच होता. चौलकर्माच्या वेळीं शेंड्या व जावळें किती राखावयाचीं हें त्या त्या घराण्याच्या गोत्रावर व प्रवरसंख्येवर अवलंबून असे, असें 'यथपि शिखां निदधाति ।' (आश्व. गू. सू. १६.६); 'दक्षिणतः कपर्दी वसिष्ठानामुभयतो

भार्गवकाश्यपातां पंचचूडा अंगिरसाम् ।' (वाराह गृ. सू. ४) इत्यादि वचनां-
वरून दिसून येतें. गोत्रऋषि व प्रवरऋषि यांचा त्या घराण्याच्या विद्वत्ता-
परंपरेशीं बराच निकट संबंध होता अगर आहे असें मानलें जात असे. तेव्हा
विद्यारंभ संस्काराची उणीव प्रथम प्रथम चौलकर्माच्या वेळींच तो संस्कार
उरकून भरून काढण्यांत येऊं लागली. पुढे कांही शतकांनी विद्यारंभाकरितां
पृथक् संस्कारच असणें इष्ट होय असें मत बळावूं लागलें व त्याकरितां
वर वर्णन केलेला संस्कार प्रचारांत आला. ही गोष्ट बऱ्याच उशीरां झाली
म्हणून हा संस्कार गृह्यसूत्रादि प्राचीन ग्रंथांत सांपडत नाही; तो अर्वाचीन
धर्मनिबंधांतच आढळतो. जरूरीप्रमाणें आपल्या धर्मांत संस्कार कसे कमी
जास्ती होत असत याचें विद्यारंभ संस्कार हें एक मनोरंजक व बोध-
प्रद उदाहरण आहे.

उपनयन

मागे सांगितल्याप्रमाणें उपनयन हा संस्कार फार प्राचीन आहे.
ऋग्वेदामध्ये एके ठिकाणीं (१०. १०९. ५) ब्रह्मचर्याचा उल्लेख
आढळतो व अथर्ववेदाच्या दोन सूक्तांमध्ये (६. १३८; ११. ५) ब्रह्मचारी,
त्याचें कर्तव्य व आयुष्यक्रम आणि ब्रह्मचर्याचें महत्त्व, या विषयांबद्दल चर्चा
आढळते. यावरून असें दिसून येतें की अथर्ववेदकाळीं ब्रह्मचर्याचें महत्त्व
समाजास चांगलें पटलें होतें. ब्रह्मचर्य म्हणजे पवित्र आचरण ठेवून
एकाग्र मनाने जिवपाड परिश्रम करून विद्यासंपादन करण्याचा काल, अशी
त्यावेळींही लोकांची कल्पना होती. राजास जर राजकारणांत यश यावें
अशी इच्छा असेल, कुमारीला जर योग्य पति आपल्याला मिळावा असें
वाटत असेल, तर ब्रह्मचर्याचें योग्य प्रकारें पालन करणें हाच एक योग्य
उपाय होय, अशी अथर्ववेदकाळीं दृढ समजूत होती (११. ५. १७-१८).
इन्द्राचें देवांमधील प्रमुखपणही त्याच्या ब्रह्मचर्याचेंच फल होय (११. ५.
१९), व सृष्टीतील नानाविध स्वाभाविक घडामोडी ब्रह्मचर्याच्याच अदृश्य
फलापासून होतात, अशाही कल्पना अथर्ववेदांत आढळतात (११. ५. १).

स्मृतिकालाप्रमाणें वेदकालामध्येही ब्रह्मचारी हा 'मुंज' गवताची
मेखला घालून कृष्णाजिन पांघरीत असे, शिरोभागीं प्रायः जटाभार

धारण करी व दररोज अग्नीमध्ये समिधांचे हवन करी. भिक्षाचरणावर राहण्याची प्रथाही त्यावेळीं समाजांत रूढ होती. शतपथ ब्राह्मणामध्ये उपनयन संस्काराचे सविस्तर वर्णन आढळते (११. ५. ४); व गोपथ ब्राह्मणामध्ये ब्रह्मचर्याचे विवेचन करितांना, निरनिराळे नियम कां पाळावेत याबद्दल मनोरंजक व उद्बोधक कारणे दिलेलीं आढळतात (१. २. १-८).

असो; वरील विवेचनावरून उपनयनाची चाल फार जुनी आहे हे दिसून येईल. उपनयनाचे मूळ स्वरूप हल्ली जवळ जवळ पूर्णपणे विसरून गेले असल्यामुळे व ह्या संस्कारांत यज्ञोपवीत ऊर्फ जानवे घालतात म्हणून, त्या संस्कारास उत्तर हिंदुस्थानामध्ये 'जनुआ,' व इंग्रजीमध्ये Thread Ceremony, असे म्हणतात; ह्या संस्कारांत 'मुज' नांवाच्या गवताची मेखली कंबरेला बांधतात म्हणून त्या समारंभास मराठींत 'मुज' म्हणतात. पण वास्तविक या तीन्हीपैकी एकाही शब्दावरून उपनयनाचे मूळ स्वरूप कळून येणे शक्य नाही. 'गुरोर्व्रतानां वेदस्य यमस्य नियमस्य च । देवतानां समीपं वा येनासौ नीयते द्विजः । तदुपनयनं प्रोक्तम् ।' असे जे एक स्मृतिवचन वीरमित्रोदयांत उद्धृत केलेले आढळते, (संस्कारप्रकाश, पृ. ३३४) त्यावरून उत्तरस्मृतिकालामध्ये उपनयन आर्यधर्माच्या व संस्कृतीच्या निरनिराळ्या स्वरूपांशीं कसे संबद्ध झाले होते हे आपणांस यथार्थपणे समजते. हे जरी खरे असले, तरी त्यावरून फार प्राचीन कालापासून उपनयनाशीं या सर्व कल्पना निगडित होत्या हे मानणे योग्य होणार नाही. प्रथमतः गुरूजवळ (उप) शिष्यास नेण्याच्या (नयन) वेळेचा संस्कार म्हणजे उपनयन, अशीच कल्पना समाजांत रूढ होती. अर्थात् जर एखादा विद्यार्थी एक गुरू सोडून दुसऱ्या गुरूकडे अध्ययनास गेला तर त्यावेळींही हा संस्कार पुन्हा करावा हे क्रमप्राप्तच होते; व अशा तऱ्हेची पूर्वी चाल होती असेही उपनिषदांवरून आढळून येते. बृहदारण्यक उपनिषदामध्ये गृहस्थाश्रमी वयस्क विद्यार्थ्यांचेही दुसऱ्या नवीन गुरूकडे जाण्याचे वेळीं पुन्हा एकदा उपनयन केलेले आढळते (६. २. ४); अश्वपतिराजाकडे ज्या वेळीं ब्रह्मजिज्ञासु गृहस्थाश्रमी ब्राह्मण वेदान्त शिकण्यास येतात त्या वेळीं त्या राजाने त्यांचे उपनयन न करतांच त्यांना ('अनुपनीयैव तान्') ब्रह्मविद्या शिकविली असे

छांदोग्योपनिषदावरून दिसून येते (५. ११. ७). या ठिकाणीं योजलेल्या 'अनुपनीयैव तान्' या शब्दांवरून सामान्यतः अशा वेळीं उपनयन होत असे, अश्वपतिराजाने सामान्य नियमास अपवाद करूनच या प्रसंगीं उपनयनास फाटा दिला होता, हें उघड दिसते. निराळ्या गुरूकडे अध्ययनास जाण्याच्या वेळींच नव्हे तर निराळ्या वेद अगर निराळें शास्त्र शिकण्याच्या वेळींही पुन्हा उपनयन करावें, अशा तऱ्हेचीं कांही शास्त्रकारांचीं वचनें वीरमित्रोदयामध्ये उद्धृत केलेली आढळतात (संस्कारप्रकाश पृ. ३३७, ५४३). पण हें मत एकंदरीत बहुजनसमाजास पटलें नाही असें दिसते.

असो; उपनयन संस्कार विद्यार्थिदर्शेत ज्या अर्थी अनेकदा करण्याचाही वारंवार प्रसंग येई, त्या अर्थी तो संस्कार अगदी सोपा व सुटसुटीतच असला पाहिजे. फार प्राचीन काळीं वापच मुलाला प्रायः वेद शिकवीत असे, त्या वेळीं तर हा संस्कार पंचमहायज्ञासारखा घरांतच, गाजावाजा न होता, केला जात असे. श्वेतकेतूस वेदविद्या त्याच्या पित्यानेच शिकविली (छांदोग्योपनिषद् ५. ३), देव, मनुष्य व असुर हे आपला पिता जो प्रजापति त्याच्यापाशींच ब्रह्मचर्यव्रत आचरण करीत होते (बृहदारण्यकोपनिषद् ५. २. १), या उदाहरणांवरून उच्च व सुसंस्कृत कुटुंबांत प्रायः घरींच वेदादि विद्या मुलांना शिकवीत, असेंच दिसून येईल.^१ उपनयन हा एक घरगुती संस्कार असल्यामुळे तो अगदी साधाच असे. हातामध्ये एक समिधा घेऊन मुलगा आला म्हणजे त्यास ब्रह्मचर्य व्रत पाळावयाचें आहे असें गुरु समजत असे; व लगेच त्याच्याकडून त्या समिधेचें आपल्या होमांत हवन करवून त्यास वेद शिकविण्यास प्रारंभ करी (छां. उप ४. ५. ५; ५. ११. ५; मुंडक १. २. १२). अग्नीमध्ये होमहवन करणें हें एक ब्रह्मचार्याचें महत्त्वाचें कर्तव्य असे. हातामध्ये समिधा घेऊन येण्याने आपण तें योग्य प्रकारें बजावण्यास राजी आहों असें विद्यार्थी आश्वासन देई. 'वाचा ह स्मैव

१. सतराव्या शतकामधील वीरमित्रोदयामध्येही, उपनयनामध्ये पिताच गुरु असणें हा उत्तम पक्ष, त्याच्या अभावीं इतर गुरूकडे जाणें हा गौण पक्ष, असें मत प्रतिपादिलेलें आढळते. पृ. ३३७.

पूर्वमुपयंति ।' या बृहदारण्यकोपनिषदांतील वचनावरून तर एके काळीं शिष्याने शिकण्याची इच्छा व गुरूने शिकण्याची तयारी तोंडीच दर्शविली तरीही तेवढ्यानेच उपनयन समाप्त होई व मग लगेच शिक्षणास प्रारंभ होई, असें दिसून येतें.

उपनयन हा संस्कार वेदाभ्यासाच्या प्रारंभीच करण्याचा असल्यामुळे अनेक शतकांपर्यंत सर्व त्रैवर्णिकांना तो हल्लीसारखा नितान्त आवश्यक संस्कार मानला जात नसे. जे वेदाध्ययन करीत तेच उपनयन करीत, जे वेदाध्ययनास नालायक असत त्यांना हा संस्कार करून देत नसत, असें 'अशूद्राणामदुष्टकर्मणामुपनयनम्' या आपस्तंबाच्या वचनावरून स्पष्ट दिसून येतें (आ. गृ. सू. १. १. ५). 'विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां शेवधिष्टेऽहमस्मि। असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥' (निरुक्त, २. ४. १) या वचनावरूनही तोच ध्वनि निघतो. जसें आजकाल प्रवेशपरीक्षा उत्तीर्ण होऊन ज्यांनी आपली विश्वविद्यालयीन शिक्षण घेण्याची योग्यता सिद्ध केली आहे त्यांसच कॉलेजमध्ये घेतात, तसेंच पूर्वीही आर्य संस्कृतीचा गाभा जें वैदिक वाङ्मय त्याच्या अध्ययनास सद्गर्तनी व बुद्धिमान् मुलांनाच परवानगी मिळे. अर्थातच उपनयन हा सर्वांना अत्यावश्यक असा संस्कार मानला जात नसे. 'वत्स श्वेतकेतो वस ब्रम्हचर्यम् न हि अस्मत्कुलीनो ब्रह्मबन्धुरिव भवति ।' (छां. उ. ६. २. १) या वचनावरूनही विद्वत्तेबद्दल नांवाजलेल्या ब्राह्मण घराण्यांमध्येच प्राचीन काळीं उपनयन रूढ होतें, असें दिसून येईल. पुढे कांही कालाने मात्र उपनयन सर्व ब्राह्मण समाजांत रूढ झालें व मग त्याचा त्रैवर्णिकांत प्रसार झाला. वर्णाश्रमधर्माप्रमाणें उपनयन हें सर्व त्रैवर्णिकांना अत्यावश्यक आहे हें खरें, पण वैदिक काळीं हल्लीची आश्रमव्यवस्था शिष्टसंमत नव्हती हें आपणांस विसरतां यावयाचें नाही. उपनयनाने मनुष्य 'द्विज' होतो ही कल्पना अथर्ववेदामध्येही आढळते खरी (२२. ५. ३), पण तेवढ्यावरून उपनयन हें त्या वेळीं सर्वास आवश्यक होतें हें सिद्ध होत नाही. 'अजातो ह वै तावत्पुरुषो यावन्न यजते ।' (श. प. ब्रा. २. ३. ४); 'यस्य पिता पितामहो वा सोमं न पिबेत्स द्रात्यः ।' इत्यादि श्रुतिवचनांवरून वेदकाळीं वैदिक दीक्षेला सुद्धा द्वितीय जन्म

ऐच्छिक संस्कार आवश्यक कसा झाला ?

मानीत व ती न घेणाऱ्यास म्हणजे यज्ञ न करणाऱ्यास ब्राह्म्य असें संबोधीत, हें दिसून येईल. १ मनु (२, ३९), याज्ञवल्क्य (१, ३७-३८) इत्यादि स्मृतींमध्ये, उपनयन न करणाऱ्यास 'ब्राह्म्य' ही अपमानास्पद संज्ञा दिली आहे; पण वैदिक कालीं ही संज्ञा फक्त यज्ञ न करणारांला लावीत. उपनयन न करणाऱ्यास ब्राह्म्य म्हणत असल्याचा पुरावा सापडत नाही.

प्रथम प्रथम उपनयन हा अत्यन्त आवश्यक संस्कार नव्हता; उपनयनामुळे वैदिक वाङ्मयाच्या पवित्र पुस्तकालयामध्ये प्रवेश करण्याची मुभा मिळत असल्यामुळे तो संस्कार योग्य मनुष्यांच्या बाबतींतच करीत, इतरांचा तो होत नसे, हें वरील विवेचनावरून दिसून येईल. पुढे वैदिक वाङ्मय जसजसे अधिकाधिक वाढू लागलें तसतसें समाजामधील शक्य तितक्या जास्त मनुष्यांच्या मदतीशिवाय तें जतन करून ठेवणें शक्य नाही हें समाजघुरीणांना कळून येऊं लागलें. २ सद्गर्तनी लोकांनीच वेदाभ्यास करावा हें चांगलें, व वेदद्वेष्ट्या लोकांच्या हातीं वेद जाणें म्हणजे मोठीच आपत्ति होय, हें सर्वांनाच मान्य होतें; पण संस्काराच्या प्रभावाने, व ब्रह्मचर्याश्रमांतील पवित्र वातावरणामुळे, अनिष्ट प्रवृत्तीचे लोकही सद्गर्तनी होण्याचा पुष्कळच संभव होता. सर्व त्रैवर्णिक समाजाचें सहकार्य जरूर तर सक्तीने मिळविल्याशिवाय दिवसेंदिवस वाढून अफाट बनलेलें वैदिक वाङ्मय कालाच्या तावडींतून बचावणें शक्य नाही, हें धडधडीत दिसू लागल्यामुळे समाजघुरीणांनी उपनयन हा नितांत आवश्यक संस्कार करावा असें ठरविलें. यामुळेच उत्तरकालीन स्मृतींमध्ये ज्याचें उपनयन योग्य कालीं झालें नसेल तो ब्राह्म्य, त्याशीं कोणीही कसलाही व्यवहार करूं नये, अशा तऱ्हेचीं वचनें आढळतात. उपनयनानेच मनुष्यास खरें 'द्विजत्व' प्राप्त होतें, तें न केलें तर त्यास विवाहादि संस्कार करण्यास बिलकुल अधिकार नाही, अशा तऱ्हेची विचारसरणीही उपनयन संस्कार

१ हें श्रुतिवचन पराशर माधव, पुस्तक १ भाग १ पृ. १६५ मध्ये माधवाचा. यांनी उद्धृत केलेलें आढळतें.

२ वेद लिहून ठेवणें हें एक मोठें पाप मानलें जात असल्यामुळे पिढ्यान्पिढ्या ते मुखोद्गत करणें हाच एक उपाय वेद जतन करण्यास राहिला होता.

अत्यावश्यक मानला जावा याकरितांच अंगीकारण्यांत येऊं लागली. उपनयन हा शिक्षणविषयक संस्कार मानला गेला तर वैदिक वाङ्मयाचा अभ्यास करणारेच तो करतील, इतर करणार नाहीत, म्हणून 'उपनयन हा शारीरिक संस्कार आहे,' असें मत प्रतिपादण्यांत येऊं लागलें. हेतु हा की शारीरिक संस्कार ठरल्यावर उपनयन हें सर्व त्रैवर्णिकांस, ते देहधारी आहेत या एका कारणामुळेच, अत्यंत आवश्यक होईल; व त्यामुळे वैदिक वाङ्मय जतन करण्याच्या कार्यामध्ये सर्व समाजाची मदत सुलभतेने प्राप्य होईल.

उपनयन हा शारीरिक संस्कार ठरल्यामुळे वरील उच्च हेतु साध्य झाला यांत बिलकुल संशय नाही. पण त्यामुळे एक चमत्कारिक परिस्थितीही उत्पन्न झाली. उपनयनसंस्कार न करणारे ते 'व्रात्य' असें ठरल्यावर मूक, बधिर व अंध, अशा लोकांच्या बाबतींतही तो संस्कार करण्याची आवश्यकता कमप्राप्तच झाली. उपनयन हा जर एक शारीरिक संस्कार असेल तर तो वरील विकलांग लोकांच्या बाबतींतही करणें जरूर ठरणारच. पण उपनयन हा मूळचा वैदिक शिक्षणाच्या प्रारंभाचा संस्कार आहे हेंही स्मृतिकार विसरले नव्हते, व मूक व बधिर बटूकडून वेदाध्ययन करविणें हें सर्वस्वीं अशक्य आहे हें त्यांना उघड दिसत होतें. अशांचें उपनयन करूं नये म्हणावें, तर उपनयन हा शारीरिक संस्कार मानण्यांत येऊं लागल्यामुळे ते लोक 'व्रात्य' राहून त्यांचे विवाहादि संस्कार होणें अशक्य होणार होतें. बरें, उपनयन हें त्यांनाही आवश्यक आहे म्हणावें, तर उपनयनाच्या वेळीं मूकबधिर विद्यार्थ्यांना किमानपक्षीं गायत्री मंत्र तरी कसा शिकवावयाचा, हा प्रश्न दत्त म्हणून उभा राहून होता. शंख-लिखित ऋषींचें मत मूकबधिरांचें उपनयन करूं नये असें होतें. इतर कांही शास्त्रकारांचें म्हणणें त्यांच्या अगदी उलट होतें; उपनयनामध्ये शिष्याने उच्चारावयाचे मंत्र गुरूने त्याच्या वतीने म्हणावे म्हणजे झालें. अशी शक्यता त्यांनी सुचविली आहे. ही शक्यता मुक्तांच्या बृद्धीस पटण्याजोगी नाही; पण मूकबधिरांच्या विवाहास अडचण पडूं नये, व वाचेने शक्य नसलें तरी खुणांनी वैदिक संस्कृतीचें महत्त्व अशा लोकांनाही समाजाने थोडेंबहुत पटवून देण्याचा प्रयत्न करावा, या

कारणास्तव मूकबधिरांचेंही उपनयन कांही निबंधकारांनी इष्ट मानलें असावें, असें वाटतें. १

उपनयन हा शिक्षणविषयक एक संस्कार मानला जाण्याऐवजी शारीरिक संस्कार मानण्यांत येऊं लागल्यामुळें आणखी एक चमत्कारिक परिणाम घडून आला. पूर्वीच्या काळी दुसऱ्या नव्या गुरूकडे जाण्याच्या वेळीं दुसरें उपनयन करावें असा रिवाज होता. उत्तरकालीन स्मृतींमध्ये, लसूण किंवा कांदा खाल्ला, किंवा मद्यप्राशन केलें, किंवा कुत्रा चावला, तर पुन्हा उपनयन करावें, अशी आज्ञा दिलेली आढळते. सकृदंशनीं हे आपणांस चमत्कारिक दिसतें, पण थोडा विचार केल्यास तें तर्कशुद्ध आहे अशी खात्री पटते. उपनयन हा शारीरिक संस्कार; अमध्यभक्षणाने किंवा अपेयपानाने शरीर दूषित होणार; उपनयन हें शरीरशुद्धिकारक कर्म; तेव्हा एखाद्या कारणाने शरीर दूषित झाल्यास पुन्हा उपनयन करणें हा क्रमप्राप्तच उपाय ठरतो. म्हणून उत्तरकालीन स्मृतिकारांनी वरील प्रसंगीं उपनयन पुन्हा करावें अशी तर्कशुद्ध आज्ञा केलेली आहे.

मध्ययुगामध्ये उपनयन संस्काराने मनुष्यशरीरासच नव्हे, तर मनुष्येतरांसही पावित्र्य प्राप्त होतें अशी भावना समाजामध्ये रूढ होऊं लागली. म्हैसूर संस्थानांतील मळवल्ली तालुक्यामध्ये इ. स. १३५८ मध्ये कोरलेल्या एका शिलालेखावरून असें दिसून येतें की, त्या वेळी एका ब्राह्मणाने एका देवस्थानास एक बाग दान केली; तिच्या चारी कोपऱ्यांस चार पिंपळाचीं झाडें लावली, व त्या झाडांचे उपनयन समारंभ थाटाने उरकून टाकले. पिंपळ हा पवित्र वृक्ष हें खरें, पण उपनयनासारख्या पावन संस्काराने त्याचें पावित्र्य कां वाढवूं नये, अशा विचारसरणीने वरील विप्र महाशयांनी पिंपळाच्या मुंजी केल्या हें उघड आहे.

उपनयन हा एक अत्यंत आवश्यक व पावित्र्यवर्धक शारीरिक संस्कार मानल्यामुळें मूकबधिरांचें उपनयन, अश्वत्थवृक्षाचें उपनयन, यासारख्या कांही चमत्कारिक रूढी व विक्षिप्त प्रकार सुरू झाले हें खरें; तथापि त्यामुळें समाजाचा जो एकंदरीत फायदा झाला त्याकडे

१ वीरमित्रोदय सं. प्र., पृ. ४०६, ५४५-७ यामधे मूकबधिरांच्या उपनयनाबद्दलचें विवेचन व शास्त्रकारांचीं परस्परविरोधी मतें वाचकांस सापडतील.

दुर्लक्ष करितां यावयाचें नाही. सर्व त्रैवर्णिकांना उपनयन हें अत्यावश्यक झाल्यामुळेच वैदिक वाङ्मय जतन करणें सुलभ झालें. उपनयनाच्या वेळीं थोडे तरी वैदिक मंत्र सर्वांना शिकवीत असत, व ते शिकण्याची पात्रता येण्यास थोडेंबहुत प्राथमिक शिक्षणही जरूर असे. विशेषतः ज्या वेळीं लोकभाषा ही वेदभाषेहून विभिन्न झाली, त्यावेळीं प्रथम थोडें बहुत लेखन, वाचन व व्याकरण आल्याशिवाय वैदिकाध्ययन अशक्य होऊं लागलें. त्यामुळे सर्व त्रैवर्णिकांना उपनयनाबरोबर प्राथमिक शिक्षणही सक्तीचें झालें. साहजिकच त्या योगाने समाजामध्ये साक्षरतेचा प्रसार बराच झाला. इ. स. पू. चवथ्या शतकामध्ये त्रैवर्णिकांपैकी शेंकडा ७५ लोक तरी साक्षर होते, हें पुढे सहाव्या प्रकरणामध्ये वाचकास कळून येईल. दुर्दैवाने पुढे 'कली आद्यंतयोः स्थितिः' हें वचन प्रमाण मानण्यांत येऊन क्षत्रिय व वैश्य या दोन सामाजिक दृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाच्या जातीचें अस्तित्वच नाकबूल करण्यांत येऊं लागलें; त्या योगाने या वर्गांचें उपनयन अशक्य होऊन त्यांच्यामध्ये साक्षरतेच्या प्रसारास आळा पडू लागला. पण वरील वचन रूढ होण्यापूर्वी उपनयन सक्तीचें करण्याने प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिक प्रसारास फार मदत झाली, ही गोष्ट प्राचीन शिक्षणपद्धतीच्या इतिहासकारास नमूद करून ठेवावीच लागेल.

उपनयनाचें मूलस्वरूप, व त्यांत कालमानाने झालेले फरक, यांचें विवेचन संपल्यावर आता आपण उपनयनाच्या कालाचा थोडासा विचार करूं. मन्वादि उत्तरकालीन स्मृतींमध्ये ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांचें उपनयन अनुक्रमे आठव्या, अकराव्या व बाराव्या वर्षी करावें, असा विधि आढळतो. क्षत्रिय व वैश्य यांना उपनयनाचा काल ब्राह्मणांपेक्षा असा उशीरा कां सांगितला आहे, याबद्दल पुष्कळ लोकांनी बराच ऊहापोह केलेला आहे. सामान्यतः क्षत्रिय व वैश्य यांच्या वेदाध्ययनाचा काल ब्राह्मणांपेक्षा कमीच असणार हें उघड आहे. पण त्याकरितां सर्वांना आठव्या वर्षीच उपनयन करण्यास सांगून, क्षत्रिय व वैश्य यांचें समावर्तन ब्राह्मणांपेक्षा लवकर करण्यास परवानगी देणें अधिक समंजसपणाचें झालें असतें. ब्राह्मणांचें उपनयन क्षत्रियादिकांपेक्षा लवकर करण्यास

सांगण्याचा हेतु त्यांची बौद्धिक श्रेष्ठता अशा रीतीने जगाच्या निदर्शनास आणणें हाच असावा, अशा तऱ्हेचे विचार कांही ग्रंथकारांनी प्रगट केलेले आहेत. १ पण सदरहू विचारसरणी बरीच सदोष आहे. उत्तरकालीन स्मृतींमध्ये ब्राह्मणादिकांच्या उपनयनकालासंबंधी जी एकवाक्यता दिसते तिचें करण मेधातिथीच्या मनु २, ३८ वरील टीकेवरून दिसून येतें. उपनयनाच्या वेळीं सूर्याच्या प्रार्थनेचा जो सावित्री मंत्र पाठ करावयाचा असतो तो ब्राह्मण विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत गायत्री वृत्ताचा म्हणजे दर चरणास आठ अक्षरांचा असे, क्षत्रियांच्या बाबतीत त्रिष्टुभ वृत्ताचा म्हणजे दर चरणास अकरा अक्षरांचा असे, व वैश्यांच्या बाबतीत जगती वृत्ताचा म्हणजे दर चरणास बारा अक्षरांचा असे; म्हणून त्यांचें उपनयन अनुक्रमें आठव्या, अकराव्या व बाराव्या वर्षी करावें असें सांगितलें आहे, असें मेधातिथीचें म्हणणें आहे. वीरमित्रोदयामध्येही याच मताचा अनुवाद आढळतो (पृ. ३४४). सारांश, उत्तरकालीन स्मृतींनी उपनयनाकरितां हीं जीं वर्षे ब्राह्मणादिकांच्या बाबतीत सांगितलीं आहेत त्यांमध्ये विशेष असा कांहीच गूढ हेतु नाही. मानवगृह्यसूत्र, गोतमधर्मसूत्र, यांसारख्या प्राचीन स्मृतिग्रंथांमध्ये कधी पांचव्या, कधी सातव्या, तर कधी नवव्या वर्षी उपनयन करावें असें सांगितलें आहे. बौधायन गृह्यसूत्रकार तर उपनयन हें आठव्या वर्षापासून सोळाव्या वर्षापर्यंत केव्हाही करावें, तें जास्त उशीरा केलें तर जास्त बरें, असें मत प्रतिपादन करितात. २ सारांश, आठव्या वर्षीच ब्राह्मणांचें उपनयन व्हावें असा प्राचीन ग्रंथकारांचा बिलकुल कटाक्ष नाही. उत्तरकालीन स्मृतींचाही ब्राह्मणांचें उपनयन आठव्या वर्षी करावयास सांगण्यांत कांही विशिष्ट गूढ हेतु नव्हता, हें वरील विवेचनावरून दिसून येईल.

उपनयनाच्या कालाच्या बाबतीत कांही स्मृतिकार पांचवें तर कांही सोळावें वर्ष सांगतात, हें आपण पाहिलें आहे. आता अशा तऱ्हेचा

१ KEAY : *Ancient Indian Education*, 1. c. 29.

२ DAS : *The Educational System of the Ancient Hindus*, p. 72.

३ अष्टमे आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं त्रयोदशे मेधाकामं चतुर्दशे पुष्टिकामं षोडशे सर्वकामम् । बौधायन गृह्यसूत्र २, ५, ५.

मोठा विकल्प या बाबतीत का आढळतो, याचा आपण थोडासा विचार करू. उपनयनाचें स्वरूप कसकसे बदलत गेलें हें आपण वर पाहिलेंच आहे. प्राचीन वेदकालामध्ये, ज्या वेळीं लेखनवाचनादिक हें वेदाध्ययनाच्या पूर्वी शिकण्याची जरूर नव्हती, त्यावेळीं वेदाध्ययनप्रारंभ म्हणजेच प्राथमिक-शिक्षणप्रारंभ होता; अर्थातच त्यावेळीं उपनयन हें ब्राह्मण कुटुंबांत अगदी लवकर म्हणजे सहाव्या वर्षीही होत असे. पण इतक्या लहान मुलांना पुष्कळदा वैदिक मंत्र स्पष्टपणें उच्चारणें शक्य नसे; म्हणून उपनयनापासून एक वर्षांनी शिष्यास गायत्री मंत्र शिकविण्याची चाल कित्येक ठिकाणी होती.^१ पुढे लोकभाषा ही वेदभाषेहून भिन्न होऊं लागली, लेखनकला रुढ झाली, व्याकरण, शिक्षा, वगैरे शास्त्रांचा उदय होऊन वेदाध्ययनाच्या पूर्वी त्यांचा थोडासा अभ्यास करणें जरूर भासूं लागलें; त्यामुळे उपनयनाचा काल पुढे ढकलणें आवश्यक भासूं लागलें. उपनयन हें प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रारंभी न होता दुय्यम शिक्षणाच्या प्रारंभाच्या वेळीं होऊं लागलें; व तें निरनिराळ्या परिस्थितीप्रमाणें ८ पासून १६ वर्षेपर्यंत केव्हा तरी आपापल्या सोयीप्रमाणें लोक करूं लागले. विद्वान् व सुसंस्कृत ब्राह्मण कुटुंबांमध्ये प्राथमिक शिक्षण लवकर संपून आठव्या वर्षाच्या सुमारास वेदाध्ययनास सुरुवात करणें शक्य होई; क्षत्रियादिकांना वेदाध्ययनाकरितां परगृहीं जावें लागे, म्हणून त्यांना थोडेंसें उशीरा म्हणजे अकराव्या बाराव्या वर्षी उपनयन करणें सोडस्कर वाटे. प्रत्येक कुटुंबाची परिस्थिति वेगवेगळी असे, म्हणून प्राचीन स्मृतिकारांनी आठपासून सोळा वर्षांपर्यंत केव्हाही उपनयन करावें अशा तऱ्हेची सवलत दिलेली आढळते. इसवी सनाच्या प्रारंभाच्या वेळीं सामान्यतः ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांचीं उपनयनें आठव्या, अकराव्या व बाराव्या वर्षांच्या सुमारास होत, म्हणून मन्वादि स्मृतींमध्ये ते ते काल त्यांस विहित सांगितले आहेत. पण त्याच वर्षाबद्दल त्यांचाही आग्रह नाही. मात्र सोळा वर्षांच्या पुढे उपनयन ठेऊं नये याबद्दल प्राचीन व

१ 'तां ह स्म एतां पुरा संवत्सरे अन्वाहुः।' श. प. ब्रा. ११. ५. ४. ५. सदरहू स्थळीं याबद्दल दिलें कारण असंभंजस म्हणून अग्राह्य आहे.

अर्वाचीन स्मृतिकारांचें ऐकमत्य दिसतें. १ सोळा वर्षांपर्यंत उपाने शिक्षणास प्रारंभ केलेला नाही त्यास त्यापुढे प्रारंभ करून शिक्षणांत प्रावीण्य मिळणें हें सामान्यतः कठीण आहे, हें सर्व शिक्षणशास्त्रज्ञ कबूल करतील. 'नातिषो-
डशवर्षमुपनयीत । प्रसृष्टवृषणो हृषेष्ट वृषलीभूतो भवति ।' या जैमिनिगृह्य-
सूत्रांतील वचनावरून, सोळाव्या वर्षी शिक्षणास प्रारंभ करणाऱ्या
विद्यार्थ्याचें लक्ष अभ्यासापेक्षा चैन करण्याकडेच जास्त लागेल, तेव्हा
त्यास इतक्या उशीरा शिकवीत बसणें फारसें फायदेशीर होणार नाही,
असें प्राचीन हिंदु शिक्षणशास्त्रज्ञांचेंही मत होतें, असें दिसून येईल.

उपनयन संस्कारांतील निरनिराळे विधि व त्यावेळीं म्हणण्यांत
येणारे मंत्र, यापासून शिक्षणशास्त्रास उपयोगी अशी बरीच माहिती
मिळते; म्हणून आता आपण त्यांचा विचार करूं. उपनयनाच्या प्रारंभीं
मातृभोजन होतें. या चालीचा उल्लेख मानवगृह्यसूत्रांतही आढळतो.
भोजनानंतर वपन व मग स्नान असा पोर्वापरविपर्यय हिंदु धर्मकृ-
त्यांत कधीच दिसून येत नाही. पण उपनयनामध्ये तो दिसून येण्याचे
कारण शोधणें फारसें कठीण नाही. उपनयनापूर्वीचें स्वच्छन्द वृत्तीचें वागणें
आता ब्रह्मचर्यामध्ये बंद व्हावयाचें, तेव्हा नवीन निबंघ अंमलांत येण्याच्या
पूर्वी एकदा शेवटच्या वेळीं मुलाला आपल्या आईच्या संगत, व स्नाना-
च्या आधी, जेवण्याची मुभा द्यावी, असाच मातृभोजनाचा हेतु असावा.

मातृभोजनानंतर मुलाची हजामत करीत. वपनाचा विधि बऱ्याचशा
हिंदु संस्कारांत शुद्धीच्या दृष्टीने सांगितलेला दिसतो. मग स्नान झाल्या-

१ क्षत्रियांचें उपनयन २२ व्या किंवा ३३ व्या वर्षांपर्यंत व वैश्याचें २४
किंवा ३६ वर्षांपर्यंत केलें तरी चालेल, अशा तऱ्हेची वचनें कांही ठिकाणीं आढळ-
तात; पण तीं केवळ ११ व १२ या आकड्यांच्या गुणाकारावर वसवलेली आहेत;
त्यांस शिक्षणशास्त्रदृष्ट्या फारसे महत्त्व नाही. वीरमित्रोदयामध्ये जो ३६ वर्षा-
पर्यंतचा काल अभिमत मानला आहे त्याम कारण कदाचित् परिस्थितिही असेल.
शिवाजीमहाराजांचें उपनयन अभिषेकप्रसंगी झालें होतें; यावरून ज्या थोड्या क्षत्रिय
वैश्य कुटुंबांत उपनयन होत असे त्यांत तें पुष्कळदा फार उशीरां होई असें दिसून
येईल. त्यामुळे निबंघकारासही ३६ वर्षांपर्यंत उपनयनास सवलत देणें जरूर वाटूं
आगलें असावें.

वर बटूच्या कंबरेभोवती मेखला बांधून त्यास कौपीन म्हणजे लंगोटी घालण्यांत येई. पोरकटपणाचा काल आता संपला हें विद्यार्थ्यांच्या मनावर ठसविण्याकरिता या वेळीं लंगोटी घालण्यास सुरवात करण्यांत येई; ब्रह्मचान्याला बारावें वर्ष लागलें म्हणजे त्यास लंगोटीऐवजी धोतर नेसण्यास देण्याचा प्रघात असे; तोही शिष्टाचाराच्या दृष्टीने योग्यच होता (वीरमित्रोदय, पृ. ४३२). ब्रह्मचान्याची मेखला तीन दोरे विणून केलेली असे. आपणास आता तीन वेदांच्या अध्ययनामध्ये मग्न होऊन राहावयाचें आहे याची जाणीव ब्रह्मचान्यास अहोरात्र राहावी या हेतूने मेखला तीन दोऱ्यांची करण्यांत येई, असें वीरमित्रोदयामध्ये उद्धृत केलेल्या आश्वलायनांच्या वचनावरून दिसून येतें ('वेदत्रयेणावृतोहमिति मन्येत स द्विजः ।' पृ. ४६२). 'ऋतस्य गोप्त्री नपसस्तरुत्री घ्नती रक्षांसि सहमाना अरातीः । सा मां समन्तमभिर्येहि भद्रं धर्तारस्ते सुभगे मा रिषाम ॥' हा बहुतेक सर्व गृह्यसूत्रांमध्ये आढळणारा मंत्र मेखला धारण करण्याच्या वेळीं म्हणण्यांत येई. आपल्या शरीरावर अष्टौप्रहर धारण करावयाची मेखला आपलें पावित्र्य रक्षण करून आपलें नैतिक व शारीरिक सामर्थ्य वाढवण्यास मदत करील अशी भावना ब्रह्मचान्याच्या मनांत बिंबून राहावी, असाच या मंत्राचा हेतु आहे, हें उघड दिसून येईल. १

धार्मिक कृत्याच्या प्रसंगी उघडें बसणें हिंदु समाजामध्ये अप्रशस्त मानलें जातें, २ म्हणून ब्रह्मचान्याला उपनयनाच्या प्रसंगी एक उपरणें पांघरण्यास देण्यांत येई. अति प्राचीन काळीं,—ज्या वेळीं विणण्याची कला माहीत नव्हती त्या वेळीं—हें उपरणें म्हणजे हरिणाचें कातडें असे; म्हणून या प्रसंगी अजिन धारण करण्याचा विधि सांगितलेला आढळतो. मनोहर

१ अथर्ववेद ६, १३३, ४ मध्ये 'श्रद्धाया दुहिता तपसोऽधिजाता स्वसा ऋषीणां भूतकृतां बभूव' हा मंत्र या प्रसंगास उद्देशून सांगितला आहे. त्याचाही भावार्थ वरीलप्रमाणेच आहे.

२ स्नानं दानं तपो होमः स्वाध्यायपितृतर्पणम् । नैकवस्त्रो द्विजः कुर्यात् श्राद्ध-भोजनसत्क्रियाः ।

योगयाज्ञवल्क्य (स्मृतिचंद्रिका, संस्कारकाण्ड, पृ. २९९ मध्ये उद्धृत)

व चकचकित दिसणारें हरिणाजिन हें ब्रह्मवर्चसाचें द्योतक आहे व तें आपणास मिळवावयाचें आहे, हें हरिणाजिन वापरतांना ब्रह्मचान्याने ध्यानांत ठेवावें, असें गोपथ ब्राह्मणाचें म्हणणें आहे. ब्रह्मचान्याच्या ध्यानांत आपलें कर्तव्य सर्वकाळ राहावें म्हणून शास्त्रामध्ये कशी योजना केली आहे हें यावरून दिसून येईल. विणण्याची कला अवगत झाल्यावर हरिणाजिनाची जरूरी राहिली नाही; तेव्हा उत्तरीय किंवा उपरण्याबद्दल वाटल्यास सुताचें कापड वापरावें किंवा वाटल्यास हरिणाचें कातडें वापरावें, असा विकल्प तैत्तिरीय आरण्यकामध्ये आढळून येतो ('अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीय' २. १). पण जुन्यास चिकटून राहण्याची प्रवृत्ति हिंदु समाजांत फार प्राचीन असल्यामुळे हरिणाजिन व उत्तरीय हीं दोन्हीही उपनयनाच्या वेळीं वापरण्याचा प्रघात सुरू झाला. उपनयनाच्या वेळीं हें बटूला द्यावयाचें उपरणें 'सद्यः कृतोत्तम' म्हणजे त्याच वेळीं घरीं विणलेलें असावें, असें बौधायन व मानव गृह्यसूत्रांमध्ये विधान आढळतें. त्यावरून प्राचीन काळीं सूत कातणें व कापड विणणें ह्या दोन्हीही गोष्टी घरोघरीं होत असत असें दिसून येईल.

ज्या गृह्यसूत्र ग्रंथांमध्ये उपनयनाचें सविस्तर वर्णन आढळतें त्यांमध्ये उपनयनाच्या वेळीं यज्ञोपवीत उर्फ जानवें घालावें असें कोठेच सांगितलेलें आढळत नाही. हल्लीच्या हिंदु समाजास याचें फार आश्चर्य वाटे. पण यज्ञोपवीताचें मूळ स्वरूप माहीत असणाऱ्यांमध्यें मुळीच कांही चमत्कारिक दिसणार नाही. अतिप्राचीन काळीं जें हरिणाजिन व मग पुढे जें उपर्यें बटूला देत असत, त्याचाच यज्ञोपवीताच्या जागीं उपयोग होत असे. यज्ञाच्या वेळीं जें उत्तरीय वस्त्र पांघरतात तें यज्ञोपवीत, अशी यज्ञोपवीताची व्युत्पत्ति आहे. नेहमीचें उपरणें यज्ञयागादिकांचे वेळीं डाव्या खांद्यावरून व उजव्या खांद्याखालून वापरीत व तें तसें असलें म्हणजे त्यास यज्ञोपवीत म्हणावें, असें वचन तैत्तिरीय संहितेंत सापडतें.^१ यज्ञोपवीत उपरण्यासारख्या कपड्याचें करणें हा

१ वासोविन्यासविशेषो यज्ञोपवीतम् । दक्षिणं बाहुमुद्धरते अवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतमिति ब्राह्मणम् । तै. सं. २. १. ३.

उत्तम पक्ष, कपडा मिळाला नाही तरच तें सूत्राचें करावें, असें ऋष्यशृंग ऋषींचें मत होतें.^१ पुढे पुढे सर्व आयुष्य म्हणजेच एक यज्ञ अशी कल्पना रुढ झाली; पण दिवसांतील चोवीस तास एखादें उपरणें यज्ञोपवीत म्हणून एकसारखें वापरणें अशक्य दिसू लागल्यामुळे त्याच्याऐवजी एखादें सुट-सुटीत सूत्रच वापरावें असें स्मृतिकारांस वाटू लागून त्यांनी हल्लीचें जानवें वापरण्याची सुधारणा अंमलांत आणली. 'नित्यमुत्तरं वासः कार्यम् । अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थे ।' या आपस्तंबांच्या वचनावरून हें स्पष्टपणें दिसून येईल (आ. ध. सू. २. २. ४. २१-२२). उपनयना-मध्ये जानवें हें वस्तुतः किती गोण आहे हें यावरून दिसून येईल.

मेखला, कौपीन व यज्ञोपवीत हीं धारण केल्यावर मग खऱ्या उपनयनास प्रारंभ होतो. आर्यांची अतिप्राचीन देवता जी अग्नि तिच्या होमामध्ये प्रथम बटूकडून पवित्र समिधांचें हवन करविण्यांत येई. अग्नीने स्वतःप्रमाणें बटूलाही तेजस्वी व बलवान बनवावें अशी प्रार्थना या वेळीं म्हणण्याच्या मंत्रांत केलेली आढळते (उदा० भा. गृ. सू. १. ५ पहा). ब्रह्मचर्य हा शिक्षणाप्रमाणेंच धर्माचरणाच्या दृष्टीनेही फार महत्त्वाचा काल आहे हें विद्यार्थ्यांच्या मनावर ठसविण्याच्या हेतूने त्यास भग, यम, अर्यमा, सविता वगैरे वैदिक देवतांच्या हवालीं करण्याचा मग समारंभ होई. 'देव सवितर् एष ते ब्रह्मचारी स मः मृत ।' (अ. गृ. सू. १. २०. ६.) हा मंत्र ब्रह्मचान्यास सूर्याच्या हवालीं करतांना म्हणण्यांत येई; असल्या प्रार्थनांमुळे, जोपर्यंत आपण ब्रह्मचर्याचें पालन करितों तोपर्यंत आपला पाठिराखा परमेश्वर आहे, अशी आत्मविश्वासाची भावना विद्यार्थ्यांच्या मनांत बिबण्यास फार चांगली मदत होई. मग ब्रह्मचान्यास 'तू कुणाचा ब्रह्मचारी?' असा गुरु प्रश्न करी; व तो स्वाभाविकपणें 'मी तुमचा विद्यार्थी' असें उत्तर देई. 'तू चुकलास; तू माझा ब्रह्मचारी नसून सर्व देवांमध्ये महाप्रतापी जो इन्द्र व महातेजस्वी जो अग्नि त्यांचा ब्रह्मचारी तू आहेस. मी त्यांचा केवळ प्रतिनिधि आहे, व त्यांच्याच आज्ञेने तुला आज शिकविण्यास प्रारंभ करणार.' असें त्यास गुरु समजावून देई. विद्यार्जनाचें व संस्कृतिरक्षणाचें

कार्ये इतकें पवित्र आहे की, परमेश्वर स्वतः त्यामध्ये योग्य विद्यार्थ्यांस मदत करतो असा विश्वास विद्यार्थ्यांच्या मनावर बिंबवून देण्याचा शास्त्रकारांनी फार प्रयत्न केला आहे; व तो अनाढ्यांनी आहे असें कोण शिक्षणशास्त्रज्ञ म्हणेल ?

गुरु व शिष्य यांचें परस्परांवर निस्सीम प्रेम व अढळ श्रद्धा असली तरच शिक्षणामध्ये विद्यार्थ्यांची झपाट्याने प्रगति होईल, हें दर्शविण्याकरितां 'हृदयस्पर्शना' चा विधि मग करण्यांत येई. विद्यार्थ्यांच्या छातीवर हात ठेवून आपणा दोघांमध्ये चिरकालीन प्रेम व विश्वास नांदावा अशा अर्थाचा मंत्र या वेळीं गुरु जपत असे (हि. गृ. सू. २. ५. ११.). परस्पर विश्वास व प्रेम यांजवरोबर दृढोद्योगाचीही विद्यार्जनास फार जरूर आहे; ही गोष्ट ठसविण्याकरितां मग 'अश्मारोहणा' चा विधि करण्यांत येई. गुरु शिष्यास एका दगडावर उभा करी व निश्चयाने व शरीराने दगडासारखा दृढ हो, अशा अर्थाचा मंत्र त्यावेळीं जपत असे (मा. गृ. सू. १. २२. १२.).

हें सर्व झाल्यावर गुरुजवळ जाण्याचा म्हणजे उपनयनाचा विधि पुरा होई व गुरु शिष्यास वेद शिकविण्यास प्रारंभ करी. सूर्य ही देवता फार प्राचीन काळापासून मानवजातीने अत्यंत पवित्र व तेजस्वी मानली आहे. म्हणून विद्यार्थ्यांस प्रथम सूर्याच्या प्रार्थनेचा मंत्र शिकवण्यांत येई. सवित्याच्या प्रार्थनेचा हा मंत्र, म्हणून त्यास 'सावित्री' मंत्र म्हणत. ब्राह्मणांच्या बाबतीत तो गायत्री वृत्तांत असे म्हणून त्यास पुढे लक्षणेने गायत्री मंत्र म्हणू लागले.

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

ऋग्वेद ३. ६२. १०.

सवितादेवाच्या सर्वश्रेष्ठ तेजाचें आपण ध्यान करूं या; म्हणजे तो आमच्या बुद्धीस चेतना देईल, ' असा सावित्री मंत्राचा अर्थ आहे. १

१. गायत्री मंत्राचा हा अर्थ सरळ व सर्वांस पटणारा असा आहे. पुढे पुढे गायत्री मंत्रामध्य आध्यात्मिक सिद्धांत हुडकून काढण्याची प्रवृत्ति ज्या वेळीं वाढू लागली, त्या वेळीं मंत्राच्या पहिल्या 'तत्' अक्षराने प्रकृति, दुसऱ्या 'स' अक्षराने आपलें अंतःकरण, तिसऱ्या 'वि' अक्षराने बुद्धि इत्यादिकांचा निर्देश करण्यांत आलेला आहे, अशा प्रकारचीं मते प्रतिपादण्यांत येऊं लागलीं (बृहत्पराशर ४. ७५-७७). पण त्यांमध्ये फारसा ग्राह्यांश नाही.

बुद्धीच्या श्रेष्ठतेवर जगांतील श्रेष्ठत्व अवलंबून आहे ही कल्पना विद्यार्थ्यांच्या मनावर या मंत्रामुळे चांगली बिंबत असे. उत्तरकालीन स्मृतिकारांचे असे मत आहे की, सवित्याच्या प्रार्थनेचा हा रोज म्हणण्याचा मंत्र क्षत्रियांच्या बाबतीत 'त्रिष्टुभ्' वृत्ताचा व वैश्यांच्या बाबतीत 'जगती' वृत्ताचा असावा. पण ते मत प्राचीन काळच्या ऋषींना सम्मन होतें असे दिसत नाही. कारण, त्यांनी तसे कोठेच सांगितले नाही. त्रिष्टुभ् व जगती वृत्तांतील कोणते विशिष्ट मंत्र क्षत्रियवैश्यांस सूर्यप्रार्थनेकरितां शिकवावे याबद्दल अर्वाचीन स्मृतिकारांमध्येही ऐकमत्य नाही, या गोष्टीवरूनही हेच दिसून येतें. मेधातिथीच्या मते (मनु २. ३८)

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ।

हिरण्येन सविता रथेन देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥

ऋग्वेद १. ३५. २

हा क्षत्रियांचा सावित्री मंत्र होय. सांख्यायन गृह्यसूत्रावरील टांकाकार जो नारायण त्याच्या मते

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिः उभे द्यावापृथिवी अंतरीयते ।

अपामीवां बाधते वेति सूर्यमभिकृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥

ऋ. वे. १. ३५. ९

हा क्षत्रियांचा सावित्री मंत्र होय. वैश्यांच्या सावित्री मंत्राच्या बाबतीतही असाच मतभेद आहे. मेधातिथि, शातातप व लोणाक्षि यांच्या मते वैश्यांनी पुढील मंत्राचा सावित्री मंत्र म्हणून उपयोग करावाः-

विश्वा रूपाणि प्रतिमुच्यते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।

वि नाकमस्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो विराजति ॥

ऋ. वे. ५. ८१. २

अश्व. गृ. सू. (३, ७) व वाराह गृ. सू. (६) यांत पुढील मंत्र हा वैश्यांचा सावित्री मंत्र म्हणून दिला आहे.—

युजते मनः उत युजते धियः विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

वि होत्रा दधे वयुनाविद् एक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥

ऋ. वे. ५. ८१. १

सांख्यायन गृह्यसूत्राचाटीकाकार नारायण याच्या मते

हंसः शुचिपद्मसुरंतरिक्षसद्भोता वेदिषदतिथिर्दुरोपपत् ।

नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम् ॥

ऋ.वे. ४.४०.५

हा वैश्यांचा सावित्री मंत्र होय. प्रथमतः सर्व त्रैवर्णिकांस एकच, म्हणजे 'तत्सवितुः' हा सावित्री मंत्र शिकवीत; पुढे जातिभेद जास्त बद्धमूल झाल्यावर क्षत्रिय व वैश्य यांना निराळे सावित्री मंत्र सांगण्याची कल्पना निघाली असें वाटतें. प्राचीन काळीच जर निरनिराळ्या वर्णांचे निरनिराळे सावित्री मंत्र असते, तर त्यांचा उल्लेख प्राचीन ग्रंथांत कां आढळू नये? तसेंच अर्वाचीन ग्रंथकारांचेही क्षत्रियवैश्यांच्या विशिष्ट सावित्री मंत्रा-बद्दल एकमत कां असू नये?

रात्री प्रवास करतांना अगर नव्या तळ्यामध्ये स्नान करितांना ब्रह्मचान्यास आत्मविश्वास वाटावा या कारणास्तव मग त्यास एक 'दंड' उर्फ लाठी देण्यांत येई. दंडधारणामध्ये दुसराही एक उद्देश असे. प्रवाशाच्या हातीं नेहमी दंड असतो. मीही ज्ञान-देशास पोहचू इच्छितारु एक प्रवासीच आहें ही भावना दंडधारणाने विद्यार्थ्यांच्या मनांत साहजिक बिंबवली जाई.

दंडधारण करून मग विद्यार्थी भिक्षाचरणाकरितां बाहेर पडे. पहिल्या दिवशीचें भिक्षाचरण औपचारिकच असे; त्या वेळीं आई, मावशी वगैरे नातलगांकडेच ब्रह्मचारी भिक्षेकरितां जाई. ब्रह्मचर्यामध्ये अखेर-पर्यंत विद्यार्थ्याने भिक्षान्नावरच निर्वाह करावा, असें धर्मशास्त्रकारांचें मत आहे. त्याप्रमाणें कितपत वस्तुस्थिति होती, हें पुढे आपण तिसऱ्या प्रकरणांत पाहूं. उपनयनानंतर तिसऱ्या दिवशी, विद्यार्थ्याची बुद्धि तीव्र व कार्यक्षम व्हावी, म्हणून 'मेघाजनन' नांवाचा एक विधि करित. तो झाला म्हणजे उपनयन संस्कार समाप्त होई.

ज्या वेळीं उपनयनांतील निरनिराळ्या विधींचा व मंत्रांचा अर्थ सर्व लोकांस कळत असे, त्या वेळीं उपनयन संस्कारापासून समाजास फारच फायदा होत असला पाहिजे, हें वाचकांस आता सहजच कळून येईल. 'स्वावलंबन, स्वाभिमान व संयमन यायोगें नितान्त उदात्त असा आपला आयुष्याचा काल आतां सुरू होणार आहे. ज्ञानार्जन हें कष्ट-

साध्य तर खरेंच, पण जर निश्चयाने व एकाग्रतेने आपण आपलें कर्तव्य केलें तर आपणांस अंगीकृत कार्यांत खास यश येईल; कारण परमेश्वराचें साहाय्यही आपणास उपनयनमंत्रांनी प्राप्त झालेलें आहे. आपण इन्द्रा-प्रमाणें वीर्यवान् व अग्नीप्रमाणें तेजस्वी होऊं; आपणास अशक्य असें कांहीच राहणार नाही. आपल्या आश्रमाचे नियम पाळले तर प्रत्यक्ष मृत्यूसही आपणाला हात लावतां येणार नाही.' अशा तऱ्हेची भावना व आत्मविश्वास विद्यार्थ्यांच्या अंतःकरणामध्ये उपनयनमंत्रांमुळे उत्पन्न होई. शिक्षणशास्त्रदृष्ट्या अशा प्रकारच्या आत्मविश्वासाचें महत्त्व व फल पुष्कळच आहे.

उपाकर्म व उत्सर्जन

ब्रह्मचर्याश्रमांत विद्यार्थ्यांस दरवर्षी कांही व प्रसंगविशेषीं कांही, धार्मिक विधि करावे लागत. उपाकर्म उर्फ श्रावणी व उत्सर्जन यांचा पहिल्या सदरांत अंतर्भाव होतो. अश्वमेध शिकण्याच्या वेळीं 'आश्वमेधिक व्रत,' उपनिषदें शिकण्याच्या वेळीं 'रहस्य व्रत', आरण्यकें सुरू करण्याच्या वेळी 'व्रातिक व्रत,' वगैरे जी विशेष प्रसंगीं विशिष्ट व्रतें ब्रह्मचान्यास करावीं लागत त्यांचा अंतर्भाव दुसऱ्या सदरांत होतो. शिक्षणशास्त्रदृष्ट्या या व्रतांचें फारसें महत्त्व नाही; म्हणून आता आपण पहिल्या सदरांत मोडणाऱ्या उपाकर्म व उत्सर्जन यांसंबंधी थोडेंसें विवेचन करूं.

उपाकर्म उर्फ श्रावणी म्हणजे यज्ञोपवीत बदलण्याचा वार्षिक दिवस अशी समाजामध्ये हल्ली समजूत आहे; पण ती सर्वस्वी भ्रम-मूलक आहे. ज्या गृह्यसूत्रांमध्ये उपाकर्माचें सविस्तर विवेचन आढळतें त्यांमध्ये यज्ञोपवीतधारणाचा उल्लेखही प्रायः आढळत नाही. बहुतेक सर्व हिंदु व्रतांच्या व संस्कारांच्या वेळीं यज्ञोपवीत, अजिन, दंड वगैरे नवे धारण करावे लागत, त्याप्रमाणें उपाकर्माच्या प्रसंगींही नवें जानवें घालीत असत; पण नवें जानवें घालणें हा उपाकर्माचा प्रधान हेतु नव्हता. उपाकर्म म्हणजे 'छंदसामपाकर्म' याचें संक्षिप्त रूप होय. वेदांचा संग्रह करण्याच्या वेळीं म्हणजे प्रतिवर्षी वेदाध्ययनास प्रारंभ करण्याच्या

प्रसंगीं विद्याध्यानी आपल्या गुरुजनासमवेत करण्याचा तो एक सोपा व सुटसुटीत पण शिक्षणशास्त्रदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण असा विधि होता. विवाहाच्या वेळीं वरास नवा धोतरजोडा नेसण्यास देतात म्हणून जुने धोतर बदलून नवे धोतर नेसण्यास घेणें हेंच विवाहाचें मुख्य प्रयोजन आहे, असें म्हणणें जितकें समजस होईल, तितकेंच उपाकर्म उर्फ श्रावणी म्हणजे जानवें बदलण्याचा विधि होय, असें प्रतिपादणेंही बरोबर ठरेल.

वाचकांना वरील विधान चमत्कारिक वाटेल; पण तें सत्य आहे. ‘अध्येष्यमाणः अध्याप्यैरन्वारब्धः (उपाकर्म करोति),’ (अ. गृ. सू. ३. ४. १०); ‘समारब्धेष्वन्तेवासिषु उपाकर्म कुर्वीत । सहान्तेवासिभिः ग्रामादभिनिष्क्रम्य उत्सर्जनविधिः ।’ (बौ. गृ. सू. ३. १. ३); ‘शिष्याणां सावित्र्यनुवचनं यथोपनयने’ (खा. गृ. सू. ३. २. १८-१९); वगैरे वचनांवरून श्रावणीचा विधि शिष्य व गुरु यांनी वार्षिक ‘कॉलेज टर्म’ सुरू होण्याच्या वेळीं करण्याचा असे, हें स्पष्ट दिसून येईल. ज्या गुरूला पुष्कळ शिष्य आपल्यापाशीं शिकावयास असावे अशी महत्त्वाकांक्षा असे, त्याने श्रावणीच्या वेळीं जपण्याचा मंत्र वाराह गृह्यसूत्रांत आढळतो (खंड ७); व पारस्कर गृह्यसूत्रामध्ये (२. १०) श्रावणीच्या वेळीं जितके तीळ गुरु अग्नीमध्ये हवन करील तितके शिष्य त्यास मिळतील, असें विधान सापडतें. या सर्व वचनांवरून श्रावणी हा एक वैदिक शाळांतील सांवत्सरिक अधिवेशन सुरू होण्याच्या वेळीं करण्याचा धार्मिक विधि असे, हें स्वच्छपणें दिसून येईल. ‘अतोऽध्यापयतोऽपि निरग्नेः साग्नेरपि अनध्यापयतः (उपाकर्मणि) नाधिकारः ।’ असें जें पारस्कर गृह्यसूत्रावरील टीकाकार हरिहर याने विधान केलें आहे, त्यावरूनही हेंच दिसून येईल.

असें असेल तर हल्ली गुरुशिष्याव्यतिरिक्तही समाजांतील सर्व उपनीत व गृहस्थाश्रमी लोक जी श्रावणी करितात, ती कां, असा प्रश्न उत्पन्न होईल. पूर्वकालीन समाजसुधारकांनी घडवून आणलेली ही एक सुधारणा होय. शिक्षण संपलें व ‘डिग्री’ मिळाली म्हणजे शिकलेलें बहुतेक सर्व षोडशाच वेळांत विद्यार्थी विसरतात, हें आपण हल्ली पाहतोंच. पूर्वीही तसाच प्रकार होऊं लागला होता. इतिहास, अर्थशास्त्र, वाङ्मय, वगैरे

पूर्वाश्रमांत शिकलेल्या विपयांतील प्रमेयांची स्थूल कल्पना असली, तर एखाद्या सुशिक्षित पदवीधरास हल्लीच्या काळीं वेळ मारून नेतां येते. वेदाध्ययन केलेला स्नातक जर वेदमंत्र विसरला, तर त्यास अशा तऱ्हेने वेळ मारून नेणें शक्य नव्हतें. स्वर, वर्ण वगैरेमध्ये थोडीही चूक न होतां त्यास वैदिक मंत्राचा उपयोग करावा लागे. शिकलेले वेदमंत्र विसरूं नयेत म्हणून रोज स्वाध्यायामध्ये थोडा तरी वेळ घालावा अशा प्रकारची एक योजना पंचमहायज्ञांत करून ठेवलेली होतीच, पण रोजच्या व्यवहाराच्या दगदगीत स्वाध्यायाची पुष्कळदा बरीच गळचेपी होऊं लागली. शिकलेले वेदमंत्र जर विसरावयाचे नसतील, त्यांच्यावर कालाने येणारा शिळेपणा जर काढून टाकावयाचा असेल (यातयामतानिरासार्थम्), तर त्यावद्दल निराळी तजवीज करणें जरूर आहे असें समाजधुरीणांस वाटू लागलें. तेव्हा कृषिप्रधान देशांत ज्या वेळी विशेष काम नसतें त्या पावसाळ्याच्या वेळीं चार महिने सर्व स्नातकांनी दरवर्षी वेदांची पुन्हा उजळणी करावी, अशा हेतूने उपाकर्म उर्फ श्रावणी सर्वांनाच सक्तीची करण्यांत आली. इवेतकेतु ऋषि तर, याच्याही पुढे जाऊन, सर्व विवाहित मनुष्यांनीही दरवर्षी या वेळीं दोन महिने तरी गुरूगृहीं राहावें असें प्रतिपादूं लागले होते (आ. घ. सू. १. १. २. १२). गृहस्थाश्रमांतही बरीच धार्मिक व सामाजिक कर्तव्यकर्म असतात, दर वर्षी दोन महिने घर सोडून जाण्याने त्यांमध्ये बराच व्यत्यय येईल, या कारणास्तव आपस्तं ऋषीना इवेतकेतूंची सुधारणा संमत नव्हती. उपाकर्म सर्वांनाच सक्तीचें करावें, गुरूगृहीं जाण्याची सक्ती मात्र असूं नये; श्रावणीनंतर चार महिने सर्वांनी आपल्या घरांतच पण विशेष मन लावून व जास्त वेळ खर्च करून वेदांची उजळणी करावी व त्यांतील 'यातयामता' म्हणजे शिळेपणा काढून टाकावा अशा तऱ्हेची अखेर समंजसपणाची तडजोड झाली व श्रावणी सर्वांना सक्तीची झाली.

आषाढ, श्रावण किंवा भाद्रपद पौर्णिमेला पाऊस पडून वनस्पति व शेतें उगवूं लागलीं म्हणजे उपाकर्माला सुरुवात करावयाची असे. कृषिप्रधान देशांत ही वेळ सर्वांना फुरसतीची असते. हिंदुस्थानांत निरनिराळ्या प्रांतांत आषाढ ते भाद्रपदपर्यंत केव्हा तरी पावसाळा सुरू होतो, म्हणून

श्रावणीच्या कालाबद्दल असा विकल्प आढळतो. पण सामान्यतः श्रावण महिना हा बहुसंख्याकांस या दृष्टीने सोयीचा होता, म्हणून उपाकर्म श्रावण महिन्यात करण्यांत येऊं लागलें व त्याला श्रावणी हें नांव मिळालें. हस्त नक्षत्राची अधिष्ठात्री देवता सविता व वेदांतील सारसर्वस्व मानण्यांत आलेल्या गायत्री मंत्रांतही त्याच देवतेची प्रार्थना आहे, तेव्हा प्रतिवार्षिक वेदाध्ययनाचें अधिवेशन श्रावण महिन्यांतील हस्त नक्षत्राच्या दिवशीं म्हणजे श्रावण शु. ५ ला करावें अशीही एक प्रथा पडली. गुरु-मुखांतून वेद श्रवण करूनच शिष्यांनी वेद शिकावयाचे असत, तेव्हा वेदाध्ययनप्रारंभास श्रावण महिन्यांतील 'श्रवण' नक्षत्राचा दिवस म्हणजे पौर्णिमा चांगली, या भावनेने पौर्णिमेस श्रावणी करण्याचा प्रघात निघाला असावा.

गुरुशिष्यांनी विद्यालयाच्या वार्षिक अधिवेशनाच्या प्रारंभी करावयाचा उपाकर्म हा विधि आहे हें ध्यानांत ठेवलें म्हणजे त्याच्या स्वरूपाची कल्पना आपणास सहज येईल. अति प्राचीन काळीं वेद हाच अध्ययनाचा प्रमुख विषय असे, तेव्हा उपाकर्माच्या वेळीं वैदिक देवतांचें हवन करून विद्यार्थ्यांची बुद्धि व धारणा वाढावी अशी प्रार्थना करण्यांत येई, व मग जे महाभाग ऋषि वेदांचे द्रष्टे होते त्यांना हवनादिक अर्पण करून कृतज्ञतापूर्वक प्रणाम करण्यांत येई. निरनिराळ्या वेदांच्या देवता व द्रष्टे निरनिराळे असत म्हणून निरनिराळ्या शाखांचें उपाकर्मही निरनिराळें करावें लागे. ऋग्वेदांच्या उपाकर्मांत सविता, श्रद्धा, मेधा, प्रज्ञा, धारणा वगैरे देवतांना हवि देऊन मग ज्या ऋग्वेदाचा अभ्यास करावयाचा असे, त्याच्या दहा मंडळांच्या पहिल्या व शेवटल्या ऋचा म्हणून त्यांतील देवतांना व द्रष्ट्यांना हविर्भाग देण्यांत येत. यजुर्वेद हा यागप्रधान आहे, म्हणून यजुर्वेदी लोक उपाकर्माच्या वेळीं प्रथम याज्ञिक व मग संहितांच्या देवतांना हवि अर्पण करून मग यजुर्वेद संहितेच्या निरनिराळ्या कांडांच्या मंत्रद्रष्ट्या ऋषींची प्रार्थना करतात. त्यानंतर ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, इतिहास, पुराण या वाङ्मयाला हवि अर्पण करण्यांत येतात. त्यानंतर यजुर्वेदविषयक वाङ्मयामध्ये ग्रंथ व टीका लिहून ज्यांनी अमोलिक भर टाकली आहे, असे जे न. भा. ९. . . . ४

कृष्णद्वैपायन, वैशंपायन, कृष्णयजुर्वेदकार तित्तिरि, यजुर्वेदपदपाठकार आत्रेय, वृत्तिकार कौंडिन्य, प्रवचनकार बोधायन, सूत्रकार आपस्तंब, व इतर सत्यापाढ, हिरण्यकेशि, वाजसनेय, याज्ञवल्क्य, भारद्वाज, अग्नि-वेश्य वगैरे ग्रंथकार, यांना कृतज्ञतापूर्वक अभिवादन करण्यांत येई. सामवेदाच्या उपाकर्मांमध्येही अशाच प्रकारें जैमिनि, तालवकार, राणायनि, भागुरि वगैरे सामवेदीय ग्रंथकारांना हवि अर्पण करण्यांत येई. यानंतर गुरु व शिष्य हे आपल्या सर्वांच्या हातून एकनिष्ठपणें अध्ययनकार्य होवो अशी देवांची प्रार्थना करून अध्ययनास सुरुवात करीत.

ज्या वाङ्मयाचें किंवा ग्रंथांचें अध्ययन करावयाचें त्यांच्या कर्त्यांचें अध्ययनाचे प्रारंभी कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करून त्यांना अभिवादन करावयाचें ही उपाकर्मांतील मुख्य कल्पना उदात्त आहे यांत शंका नाही. वैदिकेतर वाङ्मयाच्या अध्ययनाच्या वेळींही हल्ली जर आपण हा प्रघात पाडला तर त्यापासून विद्यार्थ्यांच्या मनोवृत्तीवर इष्ट प्रकारचा परिणाम होईल यांत संशय नाही. त्याचप्रमाणें विद्यार्थिदशेनंतरही सर्वांनी दर वर्षी कांही वेळ जुन्या अभ्यासाची उजळणी करण्यांत व नवें ज्ञान संपादन करण्यांत घालवावा हीही उपाकर्मांतील कल्पना फार उपयुक्त आहे हें सर्व शिक्षणशास्त्रज्ञ कबूल करतील.

अधिवेशन संपण्याच्या वेळीं उत्सर्जन संस्कार करण्यांत येई. त्या वेळेचा विधिही जवळ जवळ उपाकर्मासारखाच असे. अध्ययनाच्या प्रारंभी जसे वैदिक देवता व ग्रंथकार यांचें कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करणें जरूर वाटे तसे त्याच्या शेवटींही वाटे, म्हणून शाळा बंद होण्याच्या वेळीं उत्सर्जन विधि करण्यांत येई. आजकाल आपण उपाकर्म व उत्सर्जन दोन्हीही एकाच दिवशीं करितों; एका दृष्टीने तें योग्यच आहे. उपाकर्मा-नंतर वेदाध्ययनच जर व्हावयाचें नाही तर तीं दोन्हीही एकाच दिवशीं केलीं म्हणून काय वाईट ?

समावर्तन

वेदाध्ययन संपवून ब्रह्मचारी गुरुगृहाहून स्वगृहीं परत जाण्याला (समावर्तण्याला) निघाला म्हणजे समावर्तन संस्कार करण्यांत येई. समावर्तन किंवा सोडमुज हा एक लग्नापूर्वीं सर्वांनी करावयाचा आब-

इयक संस्कार आहे, तो केल्याशिवाय लग्न होणें शक्य नाही, असा हल्ली सार्वत्रिक समज आहे. ऐतिहासिक दृष्ट्या तो बराच चुकीचा आहे. बी. ए. झालेल्या विद्यार्थ्यांसच जसा पदवीदानसमारंभास हजर राहण्याचा हक्क असतो, इतरांस तेथे मज्जाव होतो, त्याचप्रमाणें पूर्वी ज्यांचें वेदाध्ययन संपूर्ण झालेलें असे, त्यांचेंच समावर्तन करण्यांत येई. मानव गृह्यसूत्रकार तर केवळ संपूर्ण वेद पाठ केल्याने समावर्तनाची पात्रता येत नाही, वेदाचा अर्थ सांगण्याइतकी विद्वत्ता ब्रह्मचाऱ्याच्या अंगी असेल तरच त्याचें समावर्तन करावें, असें प्रतिपादन करितात (१. २. ३.). पुढे उपनयन हा जेव्हा आवश्यक शारीरिक संस्कार मानण्यांत येऊं लागला तेव्हा समावर्तनही सर्वांचें करावें असें समाजास वाटू लागलें. वेदांचा अर्थ सांगण्याची पात्रता नसली, तरी संपूर्ण वेद म्हणण्याची तरी असावी, तीही नसली तरी वेदांचा कांही भाग तरी येत असावा, निदान विद्यार्थ्यांनी ब्रह्मचर्यनियमांचें पालन केलेलें असावें म्हणजे झालें, असें स्मृतिकारांस वाटू लागलें व त्यामुळें समावर्तन हें विवाहापूर्वी करावयाचा आवश्यक संस्कार बनलें.

वेदाध्ययन केव्हा संपावयाचें हें प्रत्येकाच्या बुद्धिमत्तेवर अवलंबून राही; त्यामुळें समावर्तन संस्कार वयाच्या अमुकव वर्षी करावा असा कोठे नियम आढळत नाही. सुमारे २० ते २४ वर्षांच्या वेळीं अध्ययन संपत असे व समावर्तनाच्या वेळीं ब्रह्मचारी प्रायः इतके मोठे असत. ब्रह्मचाऱ्याला सुमारे सोळाव्या वर्षी दाढी येई, तेव्हा शेंडी राखण्याच्या वेळेचेच मंत्र म्हणून गोदान नांवाचा संस्कार करण्यांत येऊन त्याच्या दाढीचें वपन करण्यांत येई. इसवी सनाच्या आरंभाच्या सुमारास जेव्हा बालविवाह समाजांत रूढ होऊं लागले त्या वेळीं सोळाव्या वर्षी करण्यांत येणाऱ्या गोदानाच्या वेळींच समावर्तन संस्कार उरकून विवाह करावा अशा विचारसरणीचा कांही धर्मशास्त्रकार अंगीकार करूं लागले.^१ सोळाव्या वर्षी विवाह केला तर १२ वर्षे ब्रह्मचर्य कसे शक्य होईल, ही शंका जैमिनि गृह्यसूत्राचा टीकाकार श्रीनिवासस्वाम्य यांच्यासारख्यांना आल्याशिवाय

१. आगोदानकर्मणः (ब्रह्मचर्यम्) इत्येके। भा. गृ. सू. २. ९. वा. गृ.सू. ९ ही पदा.

राहिली नाही. पण पांचव्या वर्षी उपनयन केलें तर १६ वर्षे संपण्याच्या वेळीं १२ वर्षे ब्रह्मचर्याचें पालन पुरे होईल, तेव्हा गोदानाच्या वेळीं समावर्तन करण्यास हरकत नाही, अशी शक्यता त्यांनी लढविली आहे.^१ पण गोदानाच्या वेळीं समावर्तन उरकण्याची चाल ही बालविवाहामुळे पुढे निघालेली आहे यांत मुळीच शंका नाही. समावर्तनाच्या वेळीं सामान्यतः कृतविद्य ब्रह्मचारी प्राचीन काळीं २० ते २४ वर्षांचा असे.

विद्यार्जनाला हिंदुधर्म व समाज किती महत्त्व देई हें समावर्तन संस्काराच्या आलोकानाने दिसून येईल. समावर्तनाच्या दिवशीं दुपारी १२ वाजेपर्यंत ब्रह्मचार्याने आपल्या खोलीच्या बाहेर पडावयाचें नसे. सूर्याचें जें विश्वविजयी तेज आहे, तें स्नातकाच्या विद्यातेजापासूनच त्यास मिळालें आहे, तेव्हा प्रातःकाळीं मंदतेजाच्या सूर्यनारायणापुढे उग्र प्रकाशाचा नवा करकरीत स्नातक गेला, तर त्याचा एक प्रकारें अपमान होईल म्हणून त्याने तसें करूं नये असें भारद्वाजाचें म्हणणें आहे.^२ विद्यातेजाच्या महतीची केवढी ही उच्च कल्पना! बारा वाजतां बाहेर पडल्यावर मुखमार्जन करून मेखला, अजिन, दंड वगैरे जे ब्रह्मचर्याश्रमाचे निदर्शक पदार्थ असत, त्यांचा ब्रह्मचार्याने त्याग करावयाचा असे. ब्रह्मचर्याबरोबर त्याचें असिधाराव्रतही समावर्तनाच्या वेळीं संपे; माला, दागिने, छत्री वगैरे पदार्थ ब्रह्मचार्याला न वापरूं देण्याचा ज्या गुरूचा कटाक्ष असे तोच गुरु स्वतः समावर्तनाच्या वेळीं स्नातकास सुगंधी पाण्याने स्नान घाली, व मग नवे कपडे, दागिने, पुष्पमाला, जोडा, छत्री वगैरे पदार्थ स्वतः त्यास वापरण्यास देई. मग होम होई व स्नातकास पुष्कळ विद्यार्थी मिळोत अशी प्रार्थना करण्यांत येई. त्यानंतर स्नातकाला मधुपर्क देण्यांत येई.

नवीन कपडे परिधान केलेल्या व मालादिकांनी विभूषित झालेल्या स्नातकास रथांत अगर हत्तीवर बसवून गुरु विद्वज्जनपरिषदेमध्ये नेई. कृतविद्य स्नातक म्हणून त्याची इतर विद्वान लोकांशीं ओळख करून दिल्यावर सभा बरखास्त होई. इतर विद्वान लोक या वेळीं त्याची परीक्षा

१. ज. गृ. सू. २. १८ वरील टीका पहा.

२. एतदहस्स्नातानां ह वा एष एतत्तेजसा तपति तस्मादेनमेतदहर्नाभितपेत् ।
भा. गृ. सू. २. १. १८.

अशी घेत नसत. फार तर एखाद्या वेळीं एखादा चौकस बहुश्रुत त्यास एखादा प्रश्न विचारी; पण स्नातक होण्याची योग्यता ब्रह्मचान्याचा गुरु स्वतःच ठरवी. विद्वज्जनपरिषदेला त्या बाबतींत अधिकार नसे.

धनुर्वेदीय व आयुर्वेदीय उपनयन

उपनयन संस्कार हा वेदाध्ययनासंबंधीच प्रथम उद्दिष्ट असे; पण पुढे लष्करी शिक्षण, वैद्यकीय शिक्षण, वगैरे बाबतीतही धनुर्वेदीय उपनयन, आयुर्वेदीय उपनयन, यांसारखे संस्कार सुरू करण्यांत आले. हे संस्कार समाजांत कितपत रूढ होते हें ठरविण्यास फारसा पुरावा नाही. धनुर्वेद उपनयन ज्या वसिष्ठांच्या धनुर्वेदसंहिता नामक पुस्तकांत १०-१२ ओळींत वर्णिलेलें आढळतें तें पुस्तक अगदी अर्वाचीन आहे असें दिसतें. आयुर्वेदीय उपनयन चरक व सुश्रुत या दोनही ग्रंथांत आढळतें, पण जेथे आयुर्वेदीय शिक्षणपरंपरा अविच्छिन्न चालत आली आहे त्या बंगाल, संयुक्तप्रांत वगैरे प्रदेशांतही त्याचा आज प्रचार नाही.

धनुर्वेदीय उपनयनाचा अधिकार चारी वर्णांस असे; त्या वेळीं ब्राह्मण विद्यार्थ्यास धनुष्य, क्षत्रियास तलवार, वैश्यास भाला व शूद्रास गदा देण्यांत येई. आयुर्वेदीय उपनयनाचाही सर्व वर्णांस अधिकार असे. शस्त्रक्रियेचा विशेष विचार करणाऱ्या सुश्रुतामध्ये, शूद्र विद्यार्थ्यांनाही आयुर्वेद शिकवावा व त्यांचें अमंत्रक उपनयन करावें, असें सांगितलें आहे. तलवारीचा आनुवंशिक सराव असणारे क्षत्रिय व शूद्र हेच बहुधा व्यवहारांत नाणावलेले शस्त्रक्रियेमधील तज्ज्ञ असावेत; त्यामुळे सुश्रुतामध्ये शूद्रांनाही वैद्यविद्येचा अधिकार आहे, असें मुद्दाम विधान केलेलें असावें असें वाटतें.

आयुर्वेदीय उपनयनामध्ये, होम करून त्यामध्ये घन्वंतरि, अश्विदेव, वगैरे वैद्यविद्याभिमानी देवतांना हवि अर्पण करित असत. नंतर गुरु ब्रह्मचर्याचे नियम विद्यार्थ्यांस समजाऊन देऊन यावज्जीव आयुर्वेदाचें अध्ययन व संशोधन करण्याचें महत्त्व पटवून देई. आपणास माहीत असलेलें सर्व तुला शिकवीन, कांहीही मागे ठेवणार नाही, असेंही तो अभिवचन देई.

छुरिकाबंधन किंवा खरगू बंधाई

वेदाध्ययन संपलें म्हणजे जसें समावर्तन करण्यांत येई, तसें धनु-वेदाध्ययन संपलें म्हणजे 'छुरिकाबंधन' नामक विधि करीत असत. लष्करी शिक्षण संपलें म्हणजे एका शुभ दिवशीं इष्ट देवतांचें पूजन झाल्यावर गुरु विद्यार्थ्यांच्या कंबरेस एक तलवार लटकावीत असे; त्याचें शिक्षण संपलें याचें तें एक निदर्शक मानलें जाई. या संस्काराचा उल्लेख जरी फक्त नारद स्मृतींत असला^१ तरी तो संस्कार एकोणिसाव्या शतका-मध्येही राजपुतान्यांत सर्व कुलीन राजपूत घराण्यांत प्रचारांत होता, या कारणास्तव प्राचीन काळीं उच्च कुलांत तो सामान्यतः रूढ होता असें मानण्यास फारसा प्रत्यवाय नाही. राजपुतान्यांत त्यास 'खरगू बंधाई' म्हणतात व तो लष्करी शिक्षण संपलें म्हणजे विवाहापूर्वीं करीत असत.

वैदिकेतर शिक्षणासंबंधीं बरील तीनच धार्मिक संस्कार आढळून येतात. कदाचित् आणखीही कांही प्रचारांत असतील, पण त्यांचा उल्लेख बहुतेक स्मृति ब्राह्मणांनी लिहिलेल्या आहेत म्हणून त्यांमध्ये आला नसावा. ब्राह्मणेतरांनी जर कांही स्मृति लिहिल्या असत्या, तर त्यांमध्ये धनुर्वेदीय उपनयनासारख्या संस्कारांचें जास्त सविस्तर विवेचन आढळून आलें असतें.

---

१. नारदस्मृतीतील या बाबतीतील वचनं बी. मि. सं. पृ. ५८० मध्ये उद्धृत केलेलीं आढळतात.

प्रकरण दुसरें गुरु व शिष्य

एखाद्या शिक्षणपद्धतीचें स्वरूप व कार्यक्षमता चांगली कळून यावयाची असेल तर गुरु व शिष्य यांचीं छेये कोणतीं असत, त्यांचे परस्पर संबंध कशा प्रकारचे असत, त्यांचा आयुष्यक्रम कसा असे, याचें आपणास चांगलें ज्ञान व्हावयास पाहिजे. सबब या प्रश्नाचा ऊहापोह या प्रकरणामध्ये करण्याचें योजिलें आहे.

गुरूचें महत्त्व

हिंदु शिक्षणपद्धतींत गुरूचें जितकें महत्त्व मानलें आहे, तितकें इतरत्र क्वचितच आपणास पाहावयास सापडेल. गुरु हा शिष्याचा आध्यात्मिक पिता असल्यामुळे आईबापांपेक्षाही गुरूला अधिक मान देण्यांत येई. गुरूच्या आध्यात्मिक पितृत्वाची कल्पना अथर्ववेदापासून तों येत आधुनिक ग्रंथांपर्यंत आढळते.^१ अज्ञानांधकारांतून ज्ञानाच्या प्रकाशांत नेणारा वाटाड्या म्हणून त्याचें महत्त्व फार मानलें जाई. गुरुशिवाय विद्येमध्ये प्रावीण्य मिळणें शक्य नाही, अशी कल्पना समाजांत इतकी दृढमूल होती की एकलव्यास जेव्हा द्रोणाने शिष्य म्हणून स्वीकारण्याचें नाकारलें तेव्हा पानाच्या द्रोणासच गुरु मानून, त्याची पूजा करून, त्याने आपल्या अकलहुशारीच्या जोरावर धनुर्विद्या शिकण्यास प्रारंभ केला.^२ बौद्ध धर्मांमध्ये गुरूचें महत्त्व मोठें मानलें आहे. संधामध्ये आलेल्या 'सद्धिविहारक' उर्फ नवभिक्षूने दहा वर्षे सतत गुरूच्या देखरेखीखाली राहून अध्ययन केलें पाहिजे असा बुद्धाचा कटाक्ष होता. त्याप्रमाणें बौद्ध लोक सातव्या शतकापर्यंत वागत असत हें इत्सिंगच्या प्रवासवृत्तावरून दिसून येतें (लेगे, इत्सिंग, पृ. १०४).

अति प्राचीन काळीं लेखनकला अस्तित्वांत नव्हती, व त्यावेळीं

१. अथर्ववेद ११. ५. ३; बौ. ध. सू. १. २. ४८ पहा.

२. आदिपर्व १४३. ४३ व पुढे.

वेदादि विद्या गुरुमुखाशिवाय शिकणें अशक्य असे, म्हणून साहजिकच गुरूचें फार महत्त्व मानलें जाई. लेखनकला अवगत झाल्यावरही कैक शतकें तिचा उपयोग वेदाध्ययनामध्ये करून घेण्यांत येत नसे. वैदिक स्वर व उच्चार यांची कल्पना प्रत्यक्ष गुरुमुखाने जशी येई, तशी पुस्तकावरून येत नसे; म्हणूनच 'पुस्तकप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसंनिधौ । भ्राजते न सभामध्ये जारगर्भ इव स्त्रियः ॥' अशा तऱ्हेचीं वचनें संस्कृत स्मृतींत आढळतात. ताडपत्रावर लिहिलेलीं पुस्तकेंहि फार दुर्मिळ, महाग व लवकर फाटणारीं अशीं असत. उपनिषत्कालामध्ये वेदांतविद्येचा उदय व प्रसार झाल्यावर तर गुरूचें महत्त्व फारच अधिक वाढलें; कारण ब्रह्मविद्येची गूढ तत्त्वे फारच गुप्त राखिलीं जात, व त्यामुळें तीं गुरू-शिवाय कळणें अशक्य असे.^१ कला व उद्योगधंदे यांमध्ये जें खरें उच्च प्रकारचें कौशल्य असतें तें अनेक वर्षांचा सराव असलेल्या आनुभविक शिक्षकाकडून जसें प्रत्यक्ष मिळूं शकेल, तसें पुस्तकापासून तें मिळत नाही, म्हणून उपयुक्त कलांच्या शिक्षणांतही गुरूचें महत्त्व साहजिकच फार मानलें जाई.

आपणास देण्यांत येणाऱ्या मोठ्या मानास साजेल अशी पात्रता आपल्या अंगीं असावी अशाबद्दल अध्यापक फार प्रयत्न करीत असत. गोपथ ब्राह्मणामध्ये (१. १. ३१) याबद्दल एक बोधप्रद गोष्ट आहे. मोद्गल्य व मैत्रेय या दोन गुरूंमध्ये एकदा वादविवाद झाला. त्यामध्ये मैत्रेय हरला, व त्यास एक विशिष्ट विद्या येत नव्हती असें दिसून आलें. जोंपर्यंत मला ही विद्या येत नाही तोपर्यंत वर्ग उघडणें दांभिकपणाचें आहे असे उद्गार काढून त्याने लगेच आपल्या विद्यार्थ्यांस रजा दिली, व मोद्गल्याचें शिष्यत्व पतकरलें. सर्व गुरु मैत्रेयाइतके ध्येयवादी नसतील हें खरें, पण वरील उदाहरणावरून गुरूच्या पुढे ठेवलेलीं ध्येये किती उदात्त असत हें दिसून येईल.

शिक्षकांची कार्यक्षमता वाढण्यास हल्ली ट्रेनिंग कॉलेजामध्ये त्यांना शिक्षण देतात. प्राचीन हिंदुस्थानांत तशा प्रकारचा उपक्रम चालू होता असें दिसत नाही. समावर्तनाच्या वेळीं स्नातकास पुष्कळ विद्यार्थी

शिकविण्यास मिळावेत अशी जी प्रार्थना करण्यांत येई, तिजवरूनही शिक्षण संपल्यावर लगेच स्नातक शिकविण्यास पात्र मानला जाई असें दिसून येईल. प्राचीन शिक्षणपद्धति अशा प्रकारची होती, की तीमुळें ट्रेनिंग कॉलेजसारख्या संस्थेची फारशी आवश्यकता भासत नसे. प्रत्येक विद्यार्थ्यास गुरु निराळें शिकवी, त्यामुळें स्वर कसे म्हणावयाचे, उच्चार कसा करावयाचा, वगैरे गोष्टी विद्यार्थ्यास सहज कळून येत. व्याकरण, न्याय, वेदांत वगैरे शास्त्रांचे विद्यार्थी वारंवार शास्त्रार्थ व वादविवाद करीत; रोज गुरुपुढे स्वमतमंडन व परमतखंडन त्यांना करावें लागे, त्यामुळें त्यांच्या विवरणशक्तीचा चांगला विकास होई; व तिचा अध्यापनाच्या वेळीं चांगलाच उपयोग होई. प्राचीन हिंदु विद्यापीठांत प्रौढ विद्यार्थ्यांना नवीन विद्यार्थ्यांस शिकविण्याचें कामही देण्यांत येई; त्यामुळें त्यांना प्रत्यक्ष शिक्षण देण्याचाही थोडाबहुत अनुभव असे. या कारणामुळें ट्रेनिंग कॉलेज सारख्या संस्था प्राचीन हिंदुस्थानांत नव्हत्या असें दिसतें. 'शिष्टा क्रिया कस्यचिदात्मसंस्था संक्रान्तिरन्यस्य विशेषरूपा । यस्योभयं साधु स शिक्षकाणां धुरि प्रतिष्ठापयितव्य एव ॥' १ या कालिदासाच्या श्लोकावरून जो स्वतः जाडा विद्वान् असून शिकविण्याचें मर्म जाणत असे त्यासच प्राचीन हिंदुस्थानांत उत्कृष्ट शिक्षक म्हणून मान मिळे हें दिसून येईल.

शिक्षकांची सामाजिक व आर्थिक स्थिति

शिक्षकाचा धंदा प्राचीन हिंदुस्थानांत ब्राह्मणांनी स्वार्थीपणाने आपणाकरितां राखून ठेविला होता अशा प्रकारची भाषा पुष्कळदा अलीकडे ऐकूं येते, पण त्यांत फारसें ऐतिहासिक तथ्य दिसत नाही. ब्राह्मणांनी जरी तो धंदा आपल्याकरितां राखून ठेविला होता असें मानलें, तरी त्यांत फारसा आपलोटोपणा नव्हता. वेदान्तादि गहन विषय शिकविणाऱ्या जाड्या पंडितांनाही सामान्यतः सुताराच्या दुप्पटच वेतन मिळे हें लवकरच पुढे वाचकांना दिसून येईल. अशी परिस्थिति असल्यामुळें व्यापारामध्ये लाखो रुपये कमावण्याची महत्त्वाकांक्षा असणारे वैश्य व तरवारीच्या जोरावर ज्यांना लहानसें संस्थान स्थापणें सदा सर्वदा शक्य असे, असे क्षत्रिय यांना शिक्षकवृत्तीचा फारसा हेवा कधीच वाटला नसेल.

१. मालविकाग्निमित्र, पहिला अंक.

हैं उघड आहे. वस्तुतः अति प्राचीन काळीं वेदाध्यापनासही ब्राह्मणेंतरास मनाई नसे. 'योऽब्राह्मणो विद्यामनूच्य नैव रोचेत स एतांश्चतुर्होतृन्... व्याचक्षीत । ....तदेनं निरुच्यमानं प्रकाशं गमयति ।' (९. १६) या काठकसंहितेच्या वचनावरून अब्राह्मण किंवा ब्राह्मणेंतरही श्रोत्रिय म्हणून प्रसिद्ध असत, व त्यांची शिक्षक म्हणून प्रसिद्धि होण्यास प्रत्यवाय नसे असें दिसून येईल. गृह्यांचें गृह्य जी ब्राह्मविद्या तिच्या अध्यापकांपैकी अश्वपति, जनक, प्रवाहण जैवलि वगैरे सारखे बरेच शिक्षक स्वतः क्षत्रिय होते, व त्यांच्यापाशीं ब्राह्मणही वेदाध्ययन करण्यास जात, असें उपनिषदांवरून दिसून येतें.^१ प्राचीन काळीं जातिभेदाचे निर्बंध हल्लीप्रमाणे नव्हते; त्यामुळे ब्राह्मणेंतर जशा वेदादिविद्या शिकवीत, तसे ब्राह्मणही वेदेतरविद्या शिकवीत. लष्करी व वैद्यक शिक्षण, ज्योतिष, सर्पविद्या वगैरे विषय तक्षशिलेमध्ये ब्राह्मण शिकवीत असें जातकांवरून दिसून येतें.^२ बौद्ध धर्म जरी वैदिक धर्माचा प्रतिस्पर्धी होता, तरी त्याच्या अग्रेसर धर्मप्रसारकांपैकी मोगलान, सारिपुत्त, नागसेन, वसुबन्धु, नागार्जुन वगैरे सारखे बरेच जण प्रथम ब्राह्मणच होते. यावरून ब्राह्मण लोक प्राचीन काळीं सर्व प्रकारच्या विद्यांचें आलो-ऊन करून आपल्या बुद्धिप्रभावाने निरनिराळ्या ज्ञानक्षेत्रांत ज्ञानविस्तारास मदत करीत हैं दिसून येईल. पुढे पुढे जातिभेद जास्त तीव्र झाला, व ब्राह्मणांच्या कडे वेदादि वाङ्मय व तत्त्वज्ञान यांचें शिक्षण व ब्राह्मणेंतरांकडे कला व उद्योगधंदे यांचें शिक्षण अशी वाटणी पडली. या वाटणीमुळे ज्ञानप्रगति व संशोधन यांच्या कार्यास बराच घक्का बसला हें पुढे वाचकांस दिसून येईल.

प्राथमिक शिक्षकांपैकी कांही शिक्षक वैश्य किंवा व्यापारी वर्गापैकी असत. बंगाल व संयुक्त प्रांत यांमध्ये लेखनाचा पेशा मध्ययुगांत कायस्थांमध्ये बराचसा रूढ होता; त्यामुळे त्या प्रांतामध्ये इंग्रजी अमलाच्या सुरवातीस प्राथमिक शिक्षकांपैकी बरेचसे कायस्थ जातीचे होते.

प्राथमिक शिक्षक बहुतेक सर्व गृहस्थाश्रमीच असत. उच्च शिक्षणांत

१. बृ. उप. २.१.१४; छां. उप. ५.४.१ पहा.

२. भीमसेन जातक, परन्तप जातक, महासुत सोमजातक हीं पहा.

बहुसंख्य गृहस्थाश्रमी, कांही थोडे वानप्रस्थ व त्याहूनही थोडे संन्यासी असत. शाकुंतलांतील कण्वऋषि, हर्षचरितांतील दिवाकरमित्र, शंकराचार्य, रामानुजाचार्य वगैरे प्रसिद्ध आचार्य वानप्रस्थ किंवा संन्यासी होते, पण अशांची संख्या फार थोडी असे. बौद्ध व जैन गुरू व उपनिषदांतील आचार्य हे सर्व संन्यासीच असत, पण सर्वसंगपरित्याग करून परमेश्वरप्राप्त्यर्थ झटणाऱ्या गुरुशिष्यांचा आपणास येथे विचार करावयाचा नाही.

संस्कृत अध्यापन करणाऱ्या गृहस्थाश्रमी गुरूची प्राप्ति काय असे याबद्दल आपणास फारशी माहिती मिळत नाही. शिक्षकांना निर्वेध मासिक वेतन देणाऱ्या शिक्षणसंस्था आठव्या नवव्या शतकापर्यंत अस्तित्वांत नव्हत्या; त्यापूर्वी व त्यानंतरही शेकडा ९० शिक्षकांना विद्यार्थ्यांकडून आपखुषीने शक्त्यनुसार मिळणाऱ्या गुरुदक्षिणेवरच निर्वाहाकरितां अवलंबून राहावे लागे. सरासरीने वर्षाला अशी दक्षिणा गुरूस सामान्यतः किती मिळे याबद्दल धर्मग्रंथांत कांहीच माहिती मिळत नाही. जातकांमध्ये तक्षशिलेच्या 'जगप्रसिद्ध' शिक्षकाबद्दल मधून मधून बरीच माहिती मिळते, पण त्यांची वार्षिक प्राप्ति काय असे याबद्दल निश्चित असे कांहीच कळत नाही. राजपुत्र, श्रेष्ठपुत्र वगैरे श्रीमान् विद्यार्थ्यांकडून त्यांना १००० कार्षापण म्हणजे सुमारे ३०० रुपये दक्षिणा म्हणून आगाऊ मिळत, पण इतर विद्यार्थी काय गुरुदक्षिणा देत, ३०० रुपये जी दक्षिणा मिळे, ती किती वर्षांकरितां असे, तिच्यामध्ये गुरुगृहीं मिळणाऱ्या भोजनाच्या खर्चाचा अंतर्भाव होई की नाही, वगैरे बद्दल निश्चित स्वरूपाचे कांहीच कळत नसल्यामुळे तक्षशिलेच्या 'जगप्रसिद्ध' शिक्षकांचे उत्पन्न किती होतें तें नक्की कळत नाही.

तामिल देशामध्ये सापडणाऱ्या ११ व्या व १२ व्या शतकांतील कांही कोरीव लेखांवरून त्याकाळीं संस्कृत अध्यापकास काय मिळत असे याची विस्वसनीय माहिती मिळते. दक्षिण अर्काट जिल्ह्यांतील एन्नायिरम् नांवाच्या गांवीं एक संस्कृत महाविद्यालय होतें, त्यामध्ये व्याकरण, मीमांसा वगैरे विषयांच्या अध्यापकांना सालिना ३६० कळम् भात व वेदांत विषयांच्या अध्यापकास सालिना ४८० कळम् भात वेतनाबद्दल मिळे असें तेथील एका शिलालेखावरून दिसून येतें. १ यावेळीं कूळकर्णाला

व सुताराला सामान्यतः सालिना १५० ते २०० कळम् भात वेतनाबद्दल मिळे; तेव्हा वेदांत, मीमांसा वगैरे सारखे गहन विषय शिकवणाऱ्या जाड्या संस्कृत पंडितालाही कुळकर्णी सुताराच्या दुप्पट किंवा अडीच पटच पगार मिळे, असें दिसून येईल. गुंतूर जिल्ह्यातील मल्कापुरम् नांवाच्या गांवामध्ये जें विद्यालय होतें, त्यामध्येही अध्यापकांना सुताराच्या दुप्पटच पगार मिळे.^१ यावेळीं मध्यम स्थितीतील पांच माणसांच्या कुटुंबांस दरसाल भोजन खर्चास सुमारें २०० कळम् भात पुरत असे. संस्कृताध्यापकाची वार्षिक प्राप्ति सुमारें ३०० ते ४०० कळम् असे, म्हणजे अन्नवस्त्रादिकास जो खर्च येई त्याच्या सुमारें दुप्पट त्याचें वार्षिक उत्पन्न असे. अकराव्या शतकामधील परिस्थिति अशी होती व पूर्वीही बहुतकरून तोच प्रकार असावा, असें मानण्यास प्रत्यवाय दिसत नाही. तात्पर्य हें की, हिंदु समाजांत शिक्षकांना अन्नवस्त्राची ददात पडेल अशी स्थिति नव्हती. सामान्यपणें सुखाने संसारयात्रा करितां येईल इतकी त्यांची प्राप्ति असावी. पण श्रीमंतांच्या सदरांत त्यांचा अंतर्भाव होत नसे, कारण सामान्यतः कुळकर्ण्यांच्या दुप्पटच त्यांची प्राप्ति असे. प्राथमिक शिक्षकांची प्राप्ति यापेक्षा बरीच कमी असे. त्यांचें उत्पन्न कुळकर्ण्यांच्या सुमारें निम्में असावें असें दिसतें. याबद्दलची अधिक चर्चा सहाव्या प्रकरणांत सांपडेल.

शिष्यत्वाची पात्रता

सामान्य विद्यार्जनास जातिभेदामुळें फारसा अडथळा येत नसे. वेदाध्ययनाची गोष्ट मात्र निराळी होती. जन्मतः जे शूद्र किंवा अस्पृश्य असतील, त्यांना वेद शिकवूं नयेत असा श्रुतिस्मृतींचा पहिल्यापासून कटाक्ष आहे, ही गोष्ट नाकबूल करणें शक्य नाही. रथकारास उपनयनाचा अधिकार होता हें खरें पण रथकाराचा धंदा फार महत्त्वाचा, म्हणून वेदकाळीं तो आर्यांच्याच हातांत असे. आर्यांचें अनायासवरील श्रेष्ठत्व हें त्यांच्या रथांच्या श्रेष्ठतेवर बरेंचसें अवलंबून होतें, तेव्हा तो धंदा वैदिक कालीं आर्येतरांच्या हातीं असणें शक्य नव्हतें

क्षत्रिय किंवा वैश्य वर्णांपैकी कांही लोक हा धंदा करीत असावेत हें उघड आहे. तेव्हा रथकारांच्या उपनयनाधिकारावरून शूद्रांना वेदाधिकार प्राचीन काळीं होता हें सिद्ध होत नाही.

समाजांतील एखादा सर्वधर्म वर्ग केवळ जन्मांमुळे वेदाधिकारास अनधिकारी मानला जावा, ही गोष्ट हल्लीच्या समानतेच्या युगामध्ये कोणी फारशी स्पृहणीय मानणार नाही. शूद्रांना व अतिशूद्रांना देखील जर वेदाधिकार असता तर खरोखर ती मोठी अभिमानाची गोष्ट झाली असती, यांत शंका नाही. पण शूद्रांना वेदाधिकार जो देण्यांत आला नाही त्याचें कारण आर्यांचा हटवादीपणा किंवा गुर्मी हें नव्हतें. लेखनकला जर वेदकालीं अवगत असती, किंवा तिचा शोध अगर माहिती लागल्यावर जर वेद जतन करण्याच्या कामीं तिचा लगेच उपयोग करून घेण्यास सुरुवात झाली असती, तर बहुतकरून शूद्रांना वेदाध्ययन करण्यास मनाई करण्यांत आली नसती. 'मंत्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतो ऽपराधात् ॥' या मंत्रावरून वेदोच्चारणामध्ये स्वराची जरी क्षुल्लक चूक झाली, तरी त्यामुळे इष्टप्राप्ति होणार नाही, इतकेंच नव्हे तर अनर्थ कोसळून यजमानाचा किंवा वेद म्हणणाऱ्याचा सत्यानाश होईल अशी आर्य लोकांची प्रामाणिक समजूत होती हें दिसून येईल. शूद्र वर्गांकरिता जर वेदमंत्र शिकण्याची परवानगी दिली, तर त्यांची भाषा भिन्न व वाणी असंस्कृत असल्यामुळे त्यांच्या वेदोच्चारणामध्ये असंख्य प्रमाद घडतील, व त्यामुळे त्यांच्यावर आपत्ति कोसळतील व वेदपाठ अपभ्रष्ट होतील अशी आर्यांना भीति वाटत होती. त्यामुळेच शूद्रांना वेदाध्ययनाची मनाई करण्यांत आली होती. जेथे स्वरादिक काटेतोलपणें म्हणण्याची जरूरी नव्हती, त्या स्मृति पुराण वर्गें धार्मिक वाङ्मयाच्या बाबतीत शूद्रांना अध्ययनाची मनाई नव्हती, इतकेंच नव्हे, तर त्रैविणिकेतर हिंदु समाजास वेदाधिकार नसल्यामुळे त्यांची धार्मिक व आध्यात्मिक हेळसांड होऊं नये याच हेतूने भारतादि ग्रंथ मुद्दाम लिहिण्यांत आले हें 'स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा । इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥' यासारख्या वचनावरून स्पष्टपणें दिसून येईल. १

वेदाध्ययनाची गोष्ट सोडून दिली तर इतर सर्व विद्या कोणाही विद्यार्थ्यास शिकतां येत. तो सद्गर्तनाचा असावा, व त्याची बौद्धिक पात्रता असावी एवढीच गुरु खबरदारी घेत असत. मंद बुद्धीची मुलें सामान्य प्रतीच्या विद्यालयांत प्रथम घेत असत, पण बुद्धिमांद्यामुळे त्यांची शिक्षणांत प्रगति होत नाही असें दिसून आलें, म्हणजे शिक्षण बंद करण्याबद्दल त्यांच्या पालकांना सत्ता देण्यांत येई. उच्च शिक्षणसंस्थांमध्ये प्रवेश मिळण्याच्या वेळीं मात्र विद्यार्थ्यांची कसून परीक्षा घेत, असें नालंदा, विक्रमशिला वगैरे विश्वविद्यालयांचा जो प्रघात असे त्यावरून दिसून येईल. बरील दोनीही विश्वविद्यालयांमध्ये द्वारपाल किंवा द्वारपंडित नांवाचे अधिकारी असत, ते सर्व प्रवेशेच्छु विद्यार्थ्यांची कसून परीक्षा घेत, व जे लायख असतील त्यांनाच प्रवेश करण्याची परवानगी देत. प्रवेशेच्छु विद्यार्थ्यांपैकी शेंकडा वीस ते तीस विद्यार्थ्यांच या प्रवेशपरीक्षेंत नालंदामध्ये पास होत असत, यावरून ही परीक्षा तेथे किती कठीण असे याची चांगली कल्पना येईल.^१ पूर्वीच्या शाळेंतील मागील परीक्षेचा निकाल पाहून पुढील वर्गामध्ये परीक्षेशिवाय बसवण्याचा हल्लीचा प्रघात पूर्वी प्रचारांत नव्हता. प्रवेशाच्या वेळीं प्रत्येक विद्यार्थ्यास आपली तयारी व योग्यता प्रत्यक्ष सिद्ध करून द्यावी लागे.

गुरुशिष्यांचे परस्पर संबंध

प्राचीन हिन्दुस्थानांत गुरूला फार मोठा मान देत हें आपण मागे पाहिलेंच आहे. मान जसा मोठा तशी त्याची जबाबदारी मोठी व कर्तव्य कठीण प्रकारचें असे. गुरुदक्षिणेबद्दल प्रथम करार करून मग शिक्षण देण्यास प्रारंभ करणाऱ्या अध्यापकाची स्मृत्यादि ग्रंथांमध्ये फार निंदा केलेली आढळते. सद्गर्तनी विद्यार्थी कितीही गरीब असला, त्यापासून पुढे मागे गुरुदक्षिणा मिळण्याचा संभव कितीही कमी असला, तरी गुरूला शिकवण्याचें नाकारून त्यास परत पाठवतां येत नसे. त्याच्या शिक्षणाचीच नव्हे, तर शक्य तर त्याच्या राहण्याची व पोटापाण्याचीही सोय गुरूसच लावून द्यावी लागे. बंगाल, बिहार, संयुक्त प्रांत यांमध्ये

ज्या जुन्या संस्कृत पाठशाला आहेत, त्यांमध्ये अद्यापिही विद्यार्थ्यांकडून फी घेण्यांत येत नाही; तेथील शिक्षक स्वतः खटपट करून सार्वजनिक मदत मिळवतात, व विद्यार्थ्यांच्या पोटापाण्याची सोय शक्य तितकी करतात. १ बनारस, कलकत्ता वगैरे ठिकाणी इंग्रज सरकारने चालवलेल्या संस्कृत कॉलेजांमध्ये देखील जुनीच परंपरा चालू आहे; तेथे विद्यार्थ्यांकडून फी घेण्यांत येत नाही, त्यांच्या चरितार्थाकरिता लहानशी शिष्यवृत्तीही देण्यांत येते. बनारस हिंदु युनिव्हर्सिटीच्या प्राच्यविद्या-विभागामध्येही हीच जुनी परंपरा चालू ठेवलेली आहे.

विद्यार्थी विद्येकरितां आल्यावर गुरुला शक्य तितक्या लवकर त्याचा अभ्यासक्रम सुरू करावा लागे. तो सद्धर्तनी आहे का नाही वगैरे गोष्टींची परीक्षा करण्यास त्यास फार तर सुमारे वर्षभर वाट पाहतां येई; २ पण शिक्षण सुरू करण्यास जर त्याने याहीपेक्षा जास्त वेळ लावला, तर शिष्याचें सर्व पाप त्याचे माथीं लागेल असें वचन कूर्म पुराणामध्य सापडतें. ३ स्मृतिकोस्तुभामध्ये (पृ. १७४) विद्यार्थ्यास तत्परतेने विद्या न शिकवल्यामुळे एक गुरु पुढे आम्रवृक्षाच्या जन्मास कसा गेला या-बद्दल एक मनोरंजक गोष्ट सांगितली आहे. समाजाच्या व संस्कृतीच्या हिताच्या दृष्टीने ज्ञानाचा व विद्येचा जितका जास्त प्रसार होईल तितकें चांगलें. ज्यांच्या जवळ एखाद्या विद्येचें ज्ञान आहे त्यांनी तें आपली

१. नडिया गॅझेटियर, पृ. १८२.

२. वैद्यक विद्यार्थ्यांचें शिक्षण सहा माहिण्यांचे आंतच सुरू करावें लागे; अष्टांग-हृदय, सूत्रस्थान, अध्याय २ पहा.

३. संवत्सरोषिते शिष्ये गुरुर्ज्ञानमनिर्दिशन्। इरते दुष्कृतं तस्य शिष्यस्य वसतो गुरुः॥ वी. मि. सं. पृ. ५१५. उपनिषदांमध्ये कांही ठिकाणी ३२ वर्षांनंतर गुरु शिक्षणास सुरुवात करीत असलेले आढळतात (छां. उप. ८, ७, २-३); कांही तंत्रें ५ वर्षेपर्यंत विद्यार्थ्यास शिकवण्यास सुरुवात करून नये असें प्रतिपादितात; (तंत्रराजतंत्र, २. ३७-८) पण या सर्व ठिकाणी शमदमादि साधनसंपन्न व पूर्ण विरक्त अशा ब्रह्मजिज्ञासू विद्यार्थ्यास परम गुह्य अशी अध्यात्मतत्त्वे शिकवण्याचा प्रश्न आहे; त्यांची विरक्ति शमशानवैराग्याच्या स्वरूपाची आहे, का खरोखरीची आहे हें पाहण्यास साहजिकच जास्त वेळ लागे. सामान्य विद्येच्या बाबतींत इतका वेळ शिष्यास वाट पाहण्यास लागत नसे.

खासगी मिळकत आहे असें मानूं नये; जरूर तर योग्य तरुणांना तें मोवदल्याशिवायही त्यांनी शिकवावें, असा हिंदु शास्त्रकारांचा कटाक्ष असे. सर्व दानांमध्ये विद्यादानच अधिक पुण्यप्रद आहे असें मतही अनेक ठिकाणीं नमूद केलेलें आढळतें.

मासिक किंवा वार्षिक ठरविक फी जे वेळेवर देतील त्यांनाच हल्ली शिक्षणसंस्थांमध्ये शिक्षण मिळूं शकतें. प्राचीन हिंदुस्थानांत असा प्रकार नव्हता. सत्पात्र विद्यार्थ्यांस निरपेक्षपणें विद्यादान करणें हें एक गुरूचें कर्तव्यकर्म असे; फीचा जर तो करार करूं लागला, तर त्याची समाजांत नाचक्की होई. 'यस्यागमः केवलजीविकायै तं ज्ञानपण्यं वणिजो वदन्ति।' या कालिदासोक्तीवरूनही तेंच दिसून येईल. सौरपुराणांत (१०, ४२) व अनेक स्मृतींमध्ये भृतकाध्यापकाची फार निंदा केली आहे. पण भृतकाध्यापक म्हणजे गुरुदक्षिणेवर किंवा फीवर निर्वाह करणारा शिक्षक असा मात्र अर्थ नव्हता, कारण सर्वच शिक्षक गुरुदक्षिणा स्वीकारीत. फीचा आगाऊ करार करून ती कराराप्रमाणें मिळाल्याशिवाय शिकवण्याचें जो नाकारी त्याच शिक्षकास भृतकाध्यापक म्हणत. अशी वागणूक ग्रीसमध्ये देखील इ. स. पू. सहाव्या शतकापर्यंत गृह्य मानली जाई. आर्थिक मोवदल्यावर गुरुशिष्यसंबंध अवलंबून असूं नये, असें तेथेही लोकमत होतें. फी घेऊन शिकवण्याची पद्धत 'सॉफिस्टा'ंनी प्रथम सुरू केली; पहिल्या पहिल्याने लोकांनी त्याबद्दल त्यांची कुवेष्टा केली, पण इ. स. पू. ३०० च्या सुमारास ती पद्धत ग्रीसमध्ये सर्वत्र प्रसार पावली. हिंदुस्थानमध्ये मात्र फीशिवाय शिकवण्याची पद्धति अद्यापिही प्राचीन तऱ्हेच्या पाठशाळांमध्ये चालू आहे हें आपण वर पाहिलेंच आहे.

गुरुदक्षिणेबद्दल आगाऊ करार करूं नये, गरीब विद्यार्थ्यांस फुकट शिकवावें असा जसा समाजाचा कटाक्ष असे, तसाच प्रत्येकाने आपल्या ऐतृकीप्रमाणें भरपूर गुरुदक्षिणा द्यावी, गरीब विद्यार्थ्यांनी शिक्षण संपल्यावर भिक्षा मागून किंवा आपल्या हिमतीवर पैसे मिळवून गुरूच्या उपकारांची फेड करावी असाही त्याचा आग्रह असे. 'एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत्। पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्वाऽनृणी भवेत्।' अशा तऱ्हेच्या लघुहारीतादिकांच्या १ वचनावरून गुरूच्या उपकाराबद्दल पूर्ण

उतराई होण्याची जरूरी व जबाबदारी लोकांच्या मनावर कशी ठसविली जात असे हे दिसून येईल.

शिक्षण संपूर्ण झाल्याशिवाय गुरुदक्षिणा घेऊं नये असें स्मृतिका-
रांचें म्हणणें आहे. पुष्कळ निःस्पृह शिक्षक त्याप्रमाणें वागत असत; जनक
राजाने अनेकवार दक्षिणा देऊं केली असतां, अज्ञून शिकवावयाचें संपलें
नाही या कारणास्तव याज्ञवल्क्य ऋषींनी ती घेण्याचें नाकारलें होतें.^१
गुरुदक्षिणा केव्हा तरी द्यावयाचीच असे, तेव्हा प्रथम दिलेली काय
वाईट, या विचाराने श्रीमंत लोक पुष्कळदा ती प्रथमच देऊं करीत,
व सामान्य शिक्षक तिचा स्वीकार करीत, असें कांही जातक कथांवरून
दिसून येतें. भीष्माने जेव्हा द्रोणास कौरव पांडवांना धनुर्विद्या शिकवण्यास
बोलावले,^२ तेव्हा त्याने त्यास प्रथमच गुरुदक्षिणा देऊं केली होती. पण
गुरुदक्षिणा शिक्षण संपल्यावर द्यावयाची, या नियमाचा फायदा घेण्याची
प्रवृत्ति धनिक लोकांमध्ये फारशी नव्हती हें यावरून दिसून येईल.
आपल्या ऐपतीप्रमाणें व शक्य तर आगाऊही ते दक्षिणा चुकती करीत.
गुरुदक्षिणा दिली नाही असा लोकपवाद होणें फार कमीपणाचें मानलें
जाई. मिलिंद उर्फ मिर्नॅडर राजास जेव्हा बुद्ध भिक्षु नागसेनाने बौद्ध
धर्माचीं निरनिराळीं गहन तत्त्वे चांगलीं समजाऊन दिलीं, तेव्हा राजाने
त्यास गुरुदक्षिणा देऊं केली. नागसेन हा सर्वसंगपरित्यागी संन्यासी असल्या-
मुळें स्वाभाविकच त्याने गुरुदक्षिणेचा स्वीकार करण्याचें नाकारलें. तेव्हा
मिर्नॅडरने 'विद्या शिकूनही गुरुदक्षिणा दिली नाही असा जनापवाद
उत्पन्न होऊं नये म्हणून तरी दक्षिणेचा स्वीकार करा,' अशी त्यास पुनः
बिनंती केली.^३ यावरून गुरुदक्षिणा देणें किती जरूरीचें मानलें जाई हें
दिसून येईल. सामान्य लोकांस आगाऊ अगर शेवटीं सर्व गुरुदक्षिणा
एकदम देणें हें सारखेंच गैरसोयीचें असे; पण हल्ली प्रमाणें हप्त्या
हप्त्याने गुरुदक्षिणा किंवा फी देण्याची पद्धत सुरू असल्याबद्दल अद्यापि
तरी पुरावा मिळत नाही.

१. बृ० उप० ४.१.

२. आदि०, १४२. १.

३. मिलिन्द पण्ह, भाग १, पृ. १३४-५.

गरीब विद्यार्थी शिक्षण संपलें म्हणजे जरूर तर भिक्षा मागूनही गुरुदक्षिणेची रक्कम जमवण्याचा प्रयत्न करीत. अशा विद्यार्थ्यांस मदत न करणें हें फार निन्द्य मानलें जाई, हें 'गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वारघोः सकाशादनवाप्य कामम् । गतो वदान्यान्तरमित्यर्थ मे मा भूत्परीवादनवावतारः ॥ (रघुवंश ५, २४) या वचनावरून दिसून येईल. पोष्य नांवाच्या राजाने आपल्या बायकोची अमूल्य कुण्डलें गुरुदक्षिणेकरितां त्यांची याचना करणाऱ्या उत्तंक नांवाच्या स्नातकास दिली होती; १ याही गोष्टीवरून गुरुदक्षिणेकरितां स्नातक जें मागेल तें दिलें पाहिजे, असें लोकमत प्रभावी होतें हें दिसून येईल.

असो, हल्लीसारखी फी दिली तरच शिकवावयाचें ही पद्धत प्राचीन हिंदुस्थानांत रूढ नव्हती. सत्पात्र विद्यार्थ्यास शिकविणें हें आपलें कर्तव्य समजून गुरुदक्षिणेबद्दल करार न करितां ब्राह्मण त्यांना शिकवीत. शक्य तितकी जास्त गुरुदक्षिणा देणें हें आपलें कर्तव्य समजून विद्यार्थी व पालक हे दोघेही गुरूचे उतराई होण्याचा प्रयत्न करीत. विद्यार्थिदशेंत जर विद्यार्थ्यास दक्षिणेच्या रूपाने कांही मिळालें तर तेंही गुरूसच मिळे. २

गुरूला आध्यात्मिक पिता म्हणून मानीत हें आपण मार्गे पाहिलेंच आहे. गुरुशिष्यसंबंध हा त्यामुळें पितापुत्रसंबंधाप्रमाणें मानला जाई. शिष्याने गुरूस आईबापांप्रमाणें मान द्यावयाचा असे; ३ गुरूने शिष्यावर मुलाप्रमाणें प्रेम करावयाचें असे. ४ बौद्ध संघांमध्ये भिक्षु लोक शिष्यांची मुलाप्रमाणें सर्व व्यवस्था करीत. त्यांना कपडे, भिक्षापात्र, औषधें वगैरे मिळवून देत, व आजारी पडल्यास त्यांची आईप्रमाणें सर्व प्रकारची शुश्रूषा करीत. ५ शिकवलें म्हणजे आपलें काम संपलें अशा प्रकारची वृत्ति शिक्षकांमध्ये प्राचीन हिंदुस्थानांत नव्हती. निद्रा किती

१. आदिपर्व, अध्याय ३.

२. आ. घ. सू. १. २. ७. १९; वा. गृ. सू. ७. निर्वाणीच्या प्रसंगी शिष्यास जो मधुकरी मिळे, तिचा तिसरा हिस्सा गुरूस आपल्या निर्वाहास घेण्याची मुभा असे. शंख, वी. मि सं., पृ. ४८७.

३. निरुक्त २.४ पहा.

४. पुत्रमिवैनमनुकाक्षन् । आ. घ. सू. १.२.८.

५. दिग्घनिकाय ३, पृ. १८९; तककुसु, हत्तिसंग पृ. १२०.

ध्यावी, स्नान कसे करावे, आरोग्याचे कसे रक्षण करावे, काय खावे, काय टाकावे, कोणाची संगति घरावी, कोणाची टाळावी, भिक्षेस कोठे जावे, कोठे जाऊ नये, वगैरे बाबतींत शिष्याला योग्य तो उपदेश देण्याची जबाबदारी गुरूवर असे हें मिलिन्दपण्ह भा. १ पृ. १४२ वरून वाचकांस दिसून येईल.

आपणास जें कांही येत असेल तें सर्व विद्यार्थ्यांना गुरूस शिकवावें लागे. आपण जर त्याला सर्व शिकवले तर आपलें श्रेष्ठत्व जाईल, या भीतीने जर गुरूने कांही शिकवावयाचें राखून ठेविलें तर तें फार निंद्य मानलें जाई. आयुर्वेदीय उपनयनांत, 'मला माहीत आहे तें सर्व तुला शिकवीन' अशी औपचारिक शपथही गुरु घेत असे.^१ आपणांस माहीत असलेले विद्यार्थ्यांस सर्व न शिकवणाऱ्या गुरूचा सत्यानाश होतो असें वचन प्रश्नोपनिषदांत आढळते.^२ कांही थोडे शिक्षक 'आचार्यमुद्रि' मागे राखून ठेवणारे हिंदुस्थानामध्येही असतीलच; पण प्रायः अध्यापक या बाबतींत किती उदार असत हें अरियपरिवेसन सुत्तावरून दिसून येईल. सम्यग्ज्ञान होण्यापूर्वी बुद्ध हा आळारकळाम नांवाच्या गुरूकडे ब्रह्मचारी म्हणून राहिला होता. आपणास आपल्या गुरूने स्वतःस माहीत असलेले सर्व शिकवून घेत त्याच्या योग्यतेचे कसे बनवले याचें वर्णन करितांना बुद्ध म्हणतो, "माझे शिक्षण जेव्हा संपलें तेव्हा माझे गुरुजी आळारकळाम यांनी आनंदाने उद्गार काढले, 'काय आनंदाची गोष्ट ! मला तुजसारखा गुणग्राही शिष्य मिळाला ! मला जें कांही माहीत आहे त्या सर्वांत तूं पारंगत झाला आहेस; मला जें येतें तें सर्व तुला येतें, तुला जें येतें तें सर्व मला येतें. आम्हां दोघांमध्ये आता कांहीच फरक उरला नाही, म्हणून आपण दोघे मिळून या ५०० शिष्यांच्या अध्यापनाची व्यवस्था करू या.'"^३ गुरु शिष्यांना किती आत्मीयतेने वागवीत हें वरील उतान्यावरून दिसून येईल.

गुरुगृहीं गुरूच्या संसारांतील पडेल तें काम शिष्याने करावयाचें

१. सुश्रुत, सूत्रस्थान, अध्याय २.

२. प्रश्न उप०, ६, १.

३. फर्दर डायलॉगज ऑफ बुद्ध, पृ. ११६.

असे. श्रीकृष्णांनी सांदीपनी गुरूच्या घरीं अत्यंत कष्टाचींही कामें केलीं होतीं हें सर्वश्रुतच आहे. गोपथ ब्राह्मणावरून (१, १, १-८) अति-प्राचीन कालापासून ही चाल चालत आलेली होती हें दिसून येईल. पण प्रत्यक्ष व्यवहारामध्ये गुरुदक्षिणा देण्यास जे असमर्थ असत अशा गरीब विद्यार्थ्यांसच सामान्यतः हें काम करावें लागे. आगाऊ गुरुदक्षिणा देणारे श्रीमंत शिष्य गुरुगृही गुरुपुत्राप्रमाणें रहात असत असें अनेक जातकांवरून दिसून येतें. गरीब विद्यार्थ्यांना दक्षिणा देण्याचें सामर्थ्य नसे म्हणून ते गुरूच्या घरचीं कामें करून त्यांचे उतराई होण्याचा प्रयत्न करीत. पण गरीब विद्यार्थ्यांना देखील काम सांगतांना त्यांच्या अभ्यासक्रमामध्ये व्यत्यय उत्पन्न न करण्याची जबाबदारी गुरूवर असे. दिवसा त्यांचा कामांत बराच वेळ गेला तर त्यांच्याकरितां रात्रीं निराळे वर्ग अध्यापक लोक सुरू करीत.^१ गुरूकार्यं करितांना जर एखादा विद्यार्थी मृत्यु पावला तर गुरूला मोठें कठीण प्रायश्चित्त घ्यावें लागे. ^२ धोम्यासारखे कांही कठोर गुरु विद्यार्थ्यांस जास्त काम सांगत असतील, नाही असें नाही; ^३ पण ते बहुसंख्य होते असें दिसत नाही. धोम्याच्या गोष्टीमध्ये देखील त्यांचें अलीकिक सामर्थ्य दाखविण्याकरितां वस्तुस्थितीचा बराच विपर्यास केलेला नसेलच असें खात्रीने म्हणवत नाही.

गुरूने शिष्यांना प्रेमाने वागवावें याबद्दल सर्व शास्त्रकारांचें एकमत आहे; पण नाठाळ विद्यार्थ्यांवर चौदाव्या रत्नाचा प्रयोग करावा की नाही या बाबतींत त्यांमध्ये मतभेद आहे. शिष्य एकेनासा झाला म्हणजे गुरूने त्याला थंड पाण्याच्या स्नानाची, उपासाची, किंवा गुरुगृहत्यागाची शिक्षा द्यावी, पण शारीरिक दंड देऊं नये, असें आपस्तंब ऋषींचें मत आहे.^४ गौतम ऋषींचें मत थोडेंसें निराळें आहे. शक्य तोंवर छडीचा उपयोग करूं नये, पण नाइलाज झाला तर मात्र बारीक

१. धर्मतेवासिका आचरियस्स कम्मं कत्वा रत्ति सिप्पं उग्गहंति, आचरिय-भागदायका गिहे जेट्ठपुत्ता विय हुत्वा सिप्पमेव उग्गहंति।—तिलमुट्ठिजातक.

२. बौ. ध. सू., २ १.२७.

३. आदिपर्व, अध्याय १-२.

४. आ. ध. सू., १.२.८.३०.

छडीने पाठीवरच थोडासा मार द्यावा असें त्यांचें म्हणणें आहे. १ मनुस्मृतीचें मतही तसेंच आहे. सामान्यतः शिक्षक हे मनुगीतमांच्या मताचे अनुयायी असत असें दिसतें. बनारसच्या राजपुत्राची चोरी करण्याची संवय जेव्हा सामोपचाराने जाईना, तेव्हा त्याच्या गुरूने अखेर त्याच्या पाठीवर तडाखे देवविले असें तिलमुट्टिजातकावरून दिसून येतें. विद्यार्थ्यांच्या हिताच्या दृष्टीने जरूर असेल तेव्हा प्राचीन हिंदुस्थानांत गुरु न्यायनिष्ठुर होत, जरूर तर राजपुत्रांनाही देहदंड देण्यास कचरत नसत हें यावरून दिसून येईल.

प्राचीन काळीं पुष्कळ शिष्य गुरुगृहींच राहत व जेवत; त्यांचे परस्पर संबंधही प्रेमळपणाचे असत. त्यामुळें पुष्कळदा शिष्यांपैकी एखादा गुरूचा जावईही होई. गुरुकन्येशीं लग्न करूं नये असें शास्त्रकारांचें मत आहे. गुरुगृहींच पुष्कळ शिष्य राहत असल्यामुळे बखेडे माजून येत, म्हणून हा नियम करण्यांत आला असावा हें उघड आहे. त्याच सबबीवर देवयानीशीं लग्न करण्याचें कचाने नाकारलें होतें. पण अति-प्राचीन काळीं या बाबतींत फारसा निर्बंध नसे, असें दिसतें. बनारसच्या एका गुरूने आपली एक मुलगी विद्यार्थ्यांपैकी जो सर्वांत प्रामाणिक होता त्यास दिली होती असें सिलविमंस जातकावरून दिसून येतें. दुसऱ्या एका जातकावरून २ असें दिसतें की तक्षशिलेला कित्येक आचार्य कुटुंबांमध्ये शिष्यांपैकीच एखाद्यास जावई करण्याची चाल इतकी बद्धमूल झाली होती, की शिष्यास मनांत नसलें तरीही लग्न करण्याशिवाय गत्यंतर नसे. शास्त्रविरोध असला तरी देखील गुरुकन्यांशीं शिष्यांचे विवाह मघून मघून घडत असावेत असें दिसतें.

गुरूंशीं शिष्याने कसे वागावे याबद्दलचे नियम काय होते ते आता पाहूं. देवाप्रमाणें, अग्नीप्रमाणें, किंवा पित्याप्रमाणें शिष्याने गुरूस मान द्यावयाचा असे. ३ गुरु येईल त्यावेळीं उत्थापन देऊन त्यास नमस्कार करावा, त्यास उच्चासन द्यावे, त्याच्यापेक्षा भपकेदार पोषाख करूं नये, वगैरे तऱ्हेची

१ .गौ. ध. सू., १.२.४८-५०

२. नं. ५४६

३. मनु २, २००; चरक, विमानस्थान ८. ४.

शिष्टाचारास योग्य अशी शिष्याची वर्तणूक असावी, असा शास्त्रकारांचा कटाक्ष आहे. गुरूची निंदा करणे किंवा त्याच्या चुगल्या करणे हे मोठे पाप मानले जाई. याचा अर्थ असा मात्र नव्हता की गुरूच्या दोषाकडे शिष्याने कानाडोळा करावयाचा. एकांतामध्ये गुरूच्या दोषाकडे शिष्याने नम्रपणाने त्याचे लक्ष वेधावे असे आपस्तंबांचे मत आहे.^१ गुरु जर अनाचारी होऊन अधर्म्य आज्ञा करू लागला तर त्या मुळीच पाळू नयेत असे गौतम ऋषींनी स्वच्छ सांगितले आहे.^२ गौतम बुद्धाचे मतही असेच आहे.^३ कॅथोलिक लोक पोपच्या हातून चुका होणे शक्य नाही असे मानतात; पण गुरूला देवाप्रमाणे मान द्यावा असे सांगणारे आमचे शास्त्रकार गुरूच्या हातून कधीच चुक होणे शक्य नाही असे मुळीच म्हणत नव्हते हे वरील वचनावरून उघड दिसून येईल.

सार्वजनिक शिक्षणसंस्था पांचव्या शतकापर्यंत हिंदुस्थानांत उत्पन्न झाल्या होत्या असे दिसत नाही. त्यानंतरही शेकडा ७५ विद्यार्थी गुरूकडे खासगी रीतीनेच जाऊन त्याच्या हाताखाली शिक्षण घेत. त्यामुळे प्राचीन हिंदुस्थानांत गुरुशिष्यांचा संबंध साक्षात् असे. हल्ली विद्यार्थ्यांचा व शिक्षणसंस्थांचा संबंध साक्षात् व विद्यार्थ्यांचा व गुरूंचा संबंध परंपरेचा अशी स्थिति आहे. पूर्वी तशी स्थिति नव्हती. त्यामुळे गुरुशिष्यामध्ये वैयक्तिक व प्रेमाचे संबंध असत व ते अखेरपर्यंत टिकत. पुढे विद्यार्थी शिक्षण संपल्यावर एखादी लहानशी देणगी घेऊन मधून मधून गुरूस भेटण्यास जात असत.^४ गुरूही शिष्यांना परत भेट देत, व त्यावेळी त्यांची व अभ्यासाची पूर्ण फारकत झाली आहे की काय याबद्दल चौकशी करीत. अनभिरति जातकामध्ये याबद्दल एक मजेची गोष्ट आहे. स्नातक होऊन परत गेलेलेल्या एका विद्यार्थ्याच्या घरी एकदा एक गुरु त्यास भेटण्यास गेले, व त्याच्या वेदाध्ययनाबद्दल त्यांनी चौकशी केली. लग्न होईपर्यंत माझा वेदपाठ चोख होता, पण पुढे शिकल्यापैकी बरेच विसरलों अशी शिष्याने कबुली दिली, व उजळणी करून पुन्हा विसरलेले पाठ करण्याचे वचन दिले. गुरुशिष्यांचे दळणवळण परस्परास उपकारक कसे होत असे हे वरील गोष्टीवरून दिसून येईल.

१. प्रमादानाचार्यस्य बुद्धिपूर्वकं वा नियमातिक्रमं रहसि बोधेयत् । १.२.६.१३.

२. गो. ध. सु. ३. १. १५.

३. महावग्गण, १. २५. २.

४. आ. ध. सु., १.३. ८. २२, व कोभेय जातक हीं पद्या.

प्रकरण तिसरें विद्यार्थिदशा व तींतील जीवनक्रम

विद्यार्थ्यांच्या जीवनक्रमाविषयी थोडेंसे विवेचन मागील प्रकरणांत प्रसंगोपात्त आलेंच आहे; आता त्याबद्दल सांगोपांग विचार करूं. या प्रकरणामध्ये धर्मवाङ्मयादिकांचें उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांबद्दलच विचार करण्यांत येईल, प्राथमिक व धंदेशिक्षणांतील विद्यार्थ्यांसंबंधीची माहिती पांचव्या व सहाव्या प्रकरणामध्ये आढळेल.

विद्यार्थ्यांची दिनचर्या

ब्राह्म मुहूर्तावर म्हणजे सकाळीं सुमारे ४।। वाजतां विद्यार्थ्यांना उठावें लागे. शीच मुखमार्जन झाल्यावर विद्यार्थी प्रातःस्नान करीत, व मग अग्निपरिचर्येच्या कामास लागत. दहाव्या शतकापर्यंत पुरोहित व अध्यापक वृत्तीच्या ब्राह्मणांच्या घरांत अग्निहोत्रें रूढ असत; तेव्हा प्राचीन काळीं ब्राह्मण विद्यार्थी अग्निपरिचर्येमध्ये रोज सकाळ सायंकाळ कांही वेळ घालवीत असले पाहिजेत, हें उघड आहे. विशेषतः पुढे पुरोहितवृत्ति करण्याचा ज्यांचा बेत असे, ते अग्निपरिचर्येकडे बरेंच लक्ष देत असावेत; कारण त्यामुळे त्यांना आपल्या घद्यांतील व्यावहारिक शिक्षण चांगलें मिळत असे. एन्नायिरम् सारखीं वैदिक शिक्षणाचीं जीं महाविद्यालये होती १ त्यांमध्ये विद्यार्थ्यांच्या वसतिगृहामध्ये संस्थेचीं अशीं सार्वजनिक अग्निहोत्रेही बहुधा असावीत असें वाटतें. पण जे विद्यार्थी साहित्य, काव्य, न्याय, वेदान्त वगैरे विषय शिकत असत, ते अग्निचर्या करीत की काय याबद्दल शंका वाटते. ते अग्निचर्या करीत असले तरी बहुतेक ती नांवाचीच असावी असें वाटतें. मध्ययुगामध्ये जेव्हा अग्निहोत्र पुरोहितेतर ब्राह्मणवर्गातून नाहीसे झालें, तेव्हा तर वेदेतर विषयांचे ब्राह्मण विद्यार्थी अग्निपरिचर्येकडे बिलकुल लक्ष देत नसावेत असें वाटतें.

---

१. या विद्यालयाची सविस्तर माहिती आठव्या प्रकरणांत सापडेल.

स्मृतिग्रन्थ किंवा जातकें या दोहोंमध्येही वर्ग केव्हा भरत असत या-बद्दल बिलकुल माहिती मिळत नाही. प्रायः मुखमार्जन, स्नान व संध्यादि धार्मिक कृत्यें संपलीं म्हणजे शिक्षणास सुरुवात होत असावी. बौद्ध विहारामध्येही हीच पद्धत असे. १ दोन प्रहरी भोजनाची वेळ होईपर्यंत अध्ययन अध्यापन चाले; मग भोजन, विश्रांति वगैरे करितां दोन तीन तास सुट्टी मिळे. सूर्याचा ऊष्मा जरा कमी झाला म्हणजे पुन्हा अध्ययन सुरू होई, व तें सायंकालपर्यंत चाले. यानंतर उपनिषत्कालाच्या अखेरपर्यंत तरी सर्व विद्यार्थी मिळून अरण्यामध्ये समिधा आणण्यास जात. त्या वेळीं विद्यार्थ्यांमध्ये बराच विनोद व थट्टामस्करी चाले, व व्यायाम होऊन त्यांचा वेळ आनंदांत जाई. २ होमादिकांचा न्हास इ. स. पू. ४०० च्या सुमारास होऊं लागल्यावर समिधाहरणार्थ दररोज जाणें बंद झालें असावे. त्यानंतर सायंकाळचा काळ विद्यार्थी इतर कोणत्या तरी व्यायामामध्ये घालवीत असावेत. अस्तमानाबरोबर संध्यावंदनास सुरुवात होई, व मग पुन्हा सायंकाळच्या होमामध्ये विद्यार्थ्यांचा कांही वेळ जाई. मग भोजन होई व नंतर कांही वेळाने विद्यार्थी शोपत असत. या दिनक्रमामध्ये घरच्या अभ्यासाचा निराळा वेळ दिसून येत नाही; पण त्याची फारशी जरूरीही नसे. शाळेमध्येच गुरूच्या समोर पाठ करण्याचा वगैरे अभ्यास होई; हल्ली सारखीं पूर्वी प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या जवळ स्वतःची पुस्तकें नसत; त्यामुळे त्यांना सर्व कांही वर्गामध्येच शिकावें लागे. झालेल्या पाठाची आठवून उजळणी करणें तेवढें घरीं शक्य असे; संध्याकाळीं जेवणानंतर निजण्यापूर्वीचा वेळ प्रौढ विद्यार्थी याकरितां उपयोगांत आणीत असावेत.

ब्रह्मचारी व भिक्षाचरण

ब्रह्मचान्याने मधुकरी मागून निर्वाह करावा अशा आज्ञाचीं अनेक वचनें वेदकालापासून अनेक धर्मग्रंथांत आढळतात. ३ कांहींचें म्हणणें तर ब्रह्मचान्याने दोन्ही वेळां मधुकरी मागावी असें आहे. ४ ' शाकभक्षाः

१. तत्ककुक्ष, शत्सग, पृ. ११७.

२. संजीवक जातक, नं. १५०

३. अथर्ववेद ११. ५. ९; गो. गृ. सू., २. १०; मनु २. ६५; इत्यादि.

४. जै. गृ. सू., १. १८; आ. ध. सू. १. १. ३. २ ४-५.

पयोभक्षा ये चान्ये यावशाकिनः । सर्वे ते भैक्षभिक्षस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ' यासारख्या वचनावरून १ भिक्षाचरणाचें महत्त्व व पावित्र्य किती मानलें जाई तें कळून येईल. प्राचीन हिंदुस्थानांत भिक्षाचरणाचा निःसंदिग्ध रीतीने अनेकदा सांगितलेला हा नियम विद्यार्थी कितपत पाळीत हें आपणास आता पाहावयाचें आहे.

ब्रह्मजिज्ञासु ब्रह्मचारी किंवा वानप्रस्थ प्रायः मधुकरीवरच निर्वाह करीत यांत शंका नाही. पण आपणास येथे त्या प्रकारच्या ब्रह्मचार्यांचा विचार कर्तव्य नाही. वेद, व्याकरण, धर्मशास्त्र वगैरे विषयांचा जे विद्यार्थी अभ्यास करीत ते सर्व मधुकरीवर राहत की काय, या प्रश्नाचा आपणास येथे विचार करावयाचा आहे. धर्मग्रंथांतील कांही वचनांवरून मधुकरीचा नियम सर्वजण पाळीत नसत असें दिसतें. आठवड्यांतून जो एक दिवस सुद्धा मधुकरी मागत नाही त्या विद्यार्थ्यास गोमथ ब्राह्मण २ व बौधायन धर्मसूत्र या ग्रंथांत ३ प्रायश्चित्त सांगितलें आहे. याचा ध्वनि असा निघतो की रोज मधुकरी मागितली नाही तरी चाले. 'अग्नीया-दष्टवर्षस्तु ब्रह्मचारी प्रगे सदा । तदूर्ध्वमाद्वादशाब्दादग्नीयात्संगवे सदा । तदूर्ध्वं गृहिवद् भिक्षां भोजनं च समाचरेत् ॥ ' या सुमन्तुवचनावरून ४ बारा वर्षांपर्यंतचे ब्रह्मचारी मधुकरी मागत नसत हें उघड दिसतें. मधुकरी ११-१२ वाजेपर्यंत मिळणें शक्य नसे व बालब्रह्मचार्याने त्याच्या बरेच आधी जेवावयाचें असे. प्रौढ ब्रह्मचारीही सर्वजण मधुकरीवर निर्वाह करीत नसत अशाबद्दल बराच पुरावा सापडतो. श्रीमंत आईबापांचे आगाऊ गुरुदक्षिणा देणारे विद्यार्थी गुरुच्याच घरीं जेऊन त्याच्या वडील मुलाप्रमाणें राहत हें आपण मार्गे पाहिलेंच आहे. मानव गृह्यसूत्रांतील 'भैक्षाचार्यवृत्तिः स्यात् । ' (१.१.२) या वचनावरूनही आचार्याच्या घरीं ब्रह्मचर्याश्रमांत भोजन करून राहणें हें धर्मशास्त्रकारांस संमत होतें असें दिसून येईल. मनूलाही हें मान्य होतें हें त्याच्या गुरुच्या व्याख्ये-

१. स्मृ. चं. सं., पृ. १११ वर अत्रि.

२. १.२.१-८.

३. १.२.५२.

४. बी. मि. सं., पृ. ४८६ वर उद्धृत.

३. विद्यार्थिदशा व तींतील जीवनक्रम

वरून स्पष्ट दिसते.^१ नालंदा, सालोद्गी, एन्नायिरम्, वगैरे ठिकाणच्या महाविद्यालयांमध्ये विद्यार्थ्यांच्या भोजनाची व्यवस्था संस्थेमार्फतच होई, व बनारसला विद्यार्थ्यांकरिता श्रीमंत लोकांनी चालवलेली अन्नछत्रे असत हे पुढे आठव्या प्रकरणामध्ये वाचकांस दिसून येईल. बरील सारख्या शिक्षणकेंद्रांमध्ये शेंकडो विद्यार्थी राहत; त्यांनी जर मधुकरीचा नियम पाळण्याचे ठरवले असते, तर तेथील रहिवाशांवर मोठी आपत्तीच ओढवली असती. कारण ते कितीही उदार मनाचे असले तरी इतक्या विद्यार्थ्यांना मधुकरी घालणे त्यांना शक्य झाले नसते. हिंदुस्थानांतील विद्यार्थी जे विद्येमध्ये इतके निष्णात होत, त्यास कारण म्हणजे विद्यार्थिदशेत त्यांना अन्न, वस्त्र व औषधे याबद्दल फिकीर करावी लागत नसे हे होय, असे आपले मत युआन् च्वांगने नमूद केले आहे. सारांश, सर्व विद्यार्थी मधुकरी मागत नसत हे उघड आहे. अल्बेरुनीने ब्रह्मचारी भिक्षेवर निर्वाह करित असे म्हटले आहे, हे खरे; पण त्याचे हे विधान स्मृतिनियमाचे भाषांतर आहे, अकराव्या शतकांतील परिस्थितीचे निदर्शक नाही.

शिक्षणक्रमामध्ये अत्यंत गरीब विद्यार्थ्यांनाही दारिद्र्यामुळे अडचण पडू नये म्हणून मधुकरी मागणे हेच ब्रह्मचान्याला श्रेयस्कर असा नियम शिक्षणशास्त्रज्ञांनी घालून ठेवला आहे. मधुकरी मागणे हे कर्तव्य ठरल्यावर गरीब विद्यार्थ्यांना उदरनिर्वाहाकरिता भिक्षा मागण्यामध्ये कांहीच कमीपणा वाटणारा नव्हता. सर्व विद्यार्थ्यांनी निदान एक वेळ तरी आठवड्यांतून मधुकरी मागावी असा शास्त्रकारांचा कटाक्ष होता. हेतु हा की श्रीमंत विद्यार्थ्यांना देखील गरिबीची कल्पना यावी व आपणास मिळणारे शिक्षण हे आपण देणाऱ्या गुरुदक्षिणेपेक्षा फार जास्त किमतीचे आहे हे कळावे.

नवीन पिढी सुशिक्षित व कार्यक्षम होण्यावरच समाजाचे स्थैर्य व कल्याण अवलंबून असते. गरीब विद्यार्थी अशिक्षित राहू लागले तर पुष्कळ हुशार विद्यार्थ्यांचे जन्माचे नुकसान होते. उचलून पैसा देणे कठीण जाते; जेवावयाच्या वेळी घरी तयार असलेल्या अन्नातून एखादा

भाकरीचा तुकडा मधुकरी मागण्यास आलेल्या विद्यार्थ्यास देणें ही सर्वांना सहजसाध्य गोष्ट आहे. शिक्षण घेण्याने गरीब विद्यार्थी समाजोन्नतीस मदत करून समाजास उपकृत करतात; तेव्हा भिक्षाचरणाचें ध्येय विद्यार्थ्यापुढे ठेवण्यांत समाजाचें आपल्या कर्तव्याकडे लक्ष वेधण्याचाही शास्त्रकारांचा हेतु होता. दुपारी तयार असलेल्या अन्नांतून एखादा तुकडा देण्यांत पोटास चिमटा बसत नाही, म्हणून मधुकरी नाकारण्याने गृहस्थाचें सर्व पुण्य लयास जातें असें धर्मशास्त्रकार सर्वांना बजावतात.^१ जरूरीपेक्षा जास्त मधुकरी ब्रह्मचान्यानेही मागावयाची नसे, तसें करण्याने चोरीच्या पापाचे तुम्ही वाटेकरी व्हाल असेंही ब्रह्मचान्यास बजावण्यास शास्त्रकार विसरत नाहीत.^२ ब्रह्मचर्य संपलें की भिक्षेची मुभाही संपत असे. दारिद्र्यामुळें योग्य शिक्षण न मिळून तरुण विद्यार्थी खितपत पडूं नयेत म्हणून त्यांना मधुकरी घालणें हें जसें समाजाचें कर्तव्य असे, तसेंच विद्यार्जन झाल्यावर स्वतःच्या पायावर उभें राहणें हेंही विद्यार्थ्याचें कर्तव्य असे. म्हणूनच 'समावृत्तस्य भिक्षा अशुचिकरा' असें बोधायन ऋषि म्हणतात. (बो. ध. सू., २.१.६३).

पांचव्या सहाव्या शतकापर्यंत ऋषिणांमध्ये सहभोजन होत असत; म्हणून बहुतेक सर्व धर्मसूत्रकार पतित लोकांखेरीज कोणाही ऋषिणांच्या घरी मधुकरी मागण्यास ब्रह्मचान्यास परवानगी देतात.^३ ब्राह्मणेतरांच्या घरी मधुकरी मागूं नये हा नियम सहाव्या सातव्या शतकाच्या पुढे घालण्यांत आला.

ब्रह्मचर्य—नियम

ब्रह्मचान्याने पाळावयाचे नियम सर्वश्रुतच आहेत.^४ गुरुजन, मातापितरें, बृद्धजन इत्यादिकांस त्याने देवाप्रमाणें मान द्यावयाचा असे.

१. स्त्रीणां प्रत्याचक्षाणां समाहितो ब्रह्मचारी इष्टं दत्तं हुतं प्रजां पशु ब्रह्मवर्च-समन्नायं वृत्ते। आ. ध. सू., १.१.३.२४.

२. आहारादधिकं वर्णी न कचिद्भक्षमाचरेत्। युज्यते स्तेयदोषेण कामतोऽधिक-माहरन् ॥ बी. मि. सं., पृ. ४८६ वर उद्धृत, मनु.

३. आ. ध. सू., १. १. १३. २४-२५ पहा.

४. मनु २. १७५ ते पुढे; याज्ञ. १. २८ ते पुढे; गौ. ध. सू. १. २; अ. गृ. सू., १.२२ वगैरेंमध्ये हे नियम आढळील.

त्याने सद्वर्तनी असावे; खोटे बोलणें, चाहाडी करणें, वाईट संगत घरणें यांपासून अगदी अलिप्त अमावे, याबद्दल शास्त्रकारांचा विशेष कटाक्ष आहे. साध्या राहणीचें महत्त्वही विद्यार्थ्यांच्या मनावर बिबवण्याचा प्रयत्न स्मृतिकारांनी फार केला आहे. साधे कपडे वापरणें, काजळ, दागिने, वगैरे न घालणें, मध, मांस, साखर, मिठाई इत्यादिकांपासून परावृत्त होणें, वगैरेकडे विद्यार्थ्यांचें लक्ष स्मृतिकारांनी वेधिलें आहे. जोडा घालूं नये, छत्री वापरूं नये, वगैरे नियमही मोघमपणें मन्वादि स्मृतीत आढळतात; पण देशकालादिकांप्रमाणें असल्या नियमांत थोडा फार बदल करण्याची विद्यार्थ्यांना परवानगी असे. उदाहरणार्थ, द्राह्यायण ऋषींचें मत गांवावाहेर, वाईट रस्त्यावर, किंवा उन्हांमध्ये जोडा किंवा छत्री विद्यार्थ्यांनी वापरण्यास हरकत नाही, असें होतें.^१ राजगृह, पाटणा, वगैरे सारख्या लांब लांबच्या ठिकाणांहून कडक उन्हाने तापणाऱ्या उत्तर हिंदुस्थानांतील रस्त्याने तक्षशिलेला येणारे विद्यार्थी जोडा घालून व छत्री घेऊनच प्रवास करीत, हें जातकांवरून दिसून येतें.^२ त्याचप्रमाणें स्वच्छतेच्या दृष्टीने आवश्यक म्हणून मधून मधून तेल लावून स्नान करण्यासही विद्यार्थ्यांना परवानगी देत; अकराव्या शतकांतील एका कोरीव लेखावरून एका वसतिगृहाच्या जमाखर्चांत विद्यार्थ्यांच्या दर शनवारच्या अभ्यंग स्नानाबद्दल रक्कम खर्ची पडत असे असें दिसून येतें.^३ दलदलीच्या अगर सर्व थंड प्रदेशांत खाटा वापरूं नयेत हा सामान्य नियम बहुतेक अमलांत आणीत नसावेत असें वाटतें. सारांश सत्य बोलणें, ब्रह्मचर्य पाळणें, वगैरे नैतिक नियमांच्या बाबतींत गुरूची फार कदर असे; इतर गोष्टींमध्ये प्रत्यक्ष व्यवहारांत परिस्थितीप्रमाणें जरूर ते फेरफार करण्याची समयज्ञ गुरूंना परवानगी असे.^४ सारांश हिंदु विद्यार्थ्यांची विद्यार्थिदशा म्हणजे एक खडतर वनवास असे, बिवाऱ्यांस परक्याचें घरी राहावें लागे, भिक्षेवर निर्वाह करावा लागे, सुख म्हणजे काय तें त्यांना माहीतही नव्हतें, अशा

१. द्रा. गृ. सू., २-५

२. उदाहरणार्थ, तिलमुद्रिजातक नं. २५२ पहा.

३. सौ. इ. प. रि.; १९१५ मधील १८२ वा कोरीव लेख.

४. बौ. ध. सू., २.१.२९.

आशयाचे प्रो. बोकील यांनी काढलेले उद्गार^१ फारसे सत्यास धरून नाहीत हें वरील विवेचनावरून वाचकांना दिसून येईल. साध्या राहणीच्या नियमांच्या बाबतीत देशकालानुरूप करावयाच्या फेरफारासंबंधी सर्व स्मृतिकारांनी विवेचन केलेले नाही; नियमापेक्षा अपवादाकडेच त्यामुळे विद्यार्थ्यांचें लक्ष वेधेल असें त्यांना कदाचित् वाटलें असावें. पण एकंदरीत उपलब्ध असणाऱ्या सर्व पुराव्याचा विचार केला म्हणजे ब्रह्मचर्यास चैनीने राहतां येत नसलें, तरी समाधानाने व आनंदाने ब्रह्मचर्याचा काल घालवतां येईल अशी परिस्थिति होती हें दिसून येईल. संन्याशाप्रमाणें त्यांनी शमदमादि साधनसंपत्ति कमवावी असें कोठे सांगितलेले नाही. ब्रह्मचर्य म्हणजे शरीर कमावण्याचा काल असे. म्हणून हिंदु शिक्षण-शास्त्रज्ञांनी पचेल तितकें खाण्यास ब्रह्मचर्यास पूर्ण मुभा दिलेली आहे.^२ त्यांनी ब्रह्मचर्य पाळावयाचें असे, पण पुढे लगेच संन्यास घेण्याची पात्रता यावी म्हणून नव्हे, तर गृहस्थाश्रम सुखाने करतां यावा म्हणून. त्यांनी चैनीचे पदार्थ वर्ज्य करावयाचे होते, पण ते बाईट म्हणून नव्हे, तर अभ्यासक्रम लोकर संपावा म्हणून. सर्व पुरावा विचारांत घेतला तर ब्रह्मचर्यनियमांमध्ये विक्षिप्त असें कांही फारसें आढळत नाही असेंच म्हणावें लागेल.

आश्रम व गुरुकुल

प्राचीन हिंदुस्थानांत विद्यार्थी जनसंमर्दापासून दूर अशा आश्रमांमध्ये राहून विद्यार्जन करीत असा सामान्य समज आहे. हा समज अगदी चुकीचाही नाही व सर्वस्वी बरोबरही नाही. हिंदु संस्कृतीचा उगम अरण्यांतील आश्रमांतून झाला आहे असें कविवर्य रवीन्द्रनाथ टागोर यांचें मत आहे. धर्म, नीतिशास्त्र व तत्त्वज्ञान वगैरे बाबतींत हें मत सर्वस्वी खरेंही आहे. कण्व, सांदीपनि, वाल्मीकि यांसारखे वानप्रस्थ किंवा संन्यासी कुलपति आपापल्या आश्रमांत राहूनच विद्यादान करीत; त्यांच्या सर्व शिष्यांचें शिक्षण आश्रमांतच होई हें उघड आहे. मुमुक्षु साधकांनीच नव्हे, तर

१. हिस्टरी ऑफ एज्युकेशन इन इंडिया, भाग १, पृ. १५१.

२. अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्या षोडशाण्यवासिनः । द्वात्रिंशत् गृहस्थानामपितं ब्रह्मचा-
रिणाम् ॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी च योऽनश्रंस्तु तपश्चेत् । प्राणाग्निहोत्रलोपेन अवर्णिर्णी
भवेत्तु सः ॥ —बौ. ध. सू., २. ७. ३. ३१-३३.

सामान्य विद्यार्थ्यांनीही शक्य तोंवर जनसंमर्दापासून दूर अशा रम्य अरण्यांत जाऊन अध्ययन करणे चांगले, कारण तेथे एकाग्रतेमध्ये विघ्ने येत नाहीत; हे हिंदु शिक्षणशास्त्रज्ञांनी ओळखले होते.^१ शक्य तेव्हा अरण्यांत आश्रम काढून तेथे अध्यापनकर्म गुरु करीत हे तित्तिरिजातकावरूनही दिसून येते. अर्थशास्त्रामध्येही ब्राह्मणांच्या आश्रमाकरिता राजाने जागा राखून ठेवावी असे विधान आढळते.

पण आश्रमांत राहणे हे सर्व अध्यापकांना शक्य नसे, कारण ते प्रायः गृहस्थाश्रमी असत. तक्षशिलेंतील जगप्रसिद्ध शिक्षक शहरांतच रहात होते असे जातकावरून दिसून येते. गावामध्ये एखादा मनुष्य मृत्यु पावला, किंवा चोरांचा उपद्रव सुरू झाला म्हणजे शाळेला सुटी द्यावी अशा आशयाचे जे नियम स्मृतींत आढळतात,^२ त्यावरूनही प्रायः शिक्षण गावांतच होत असे हे दिसून येईल. मात्र जनसंमर्दापासून दूर जाऊन अध्ययन-अध्यापन केलेले चांगले हे तत्त्व ग्रामनिवासी शिक्षकांनाही मान्य होते, म्हणून शक्य तेव्हा ते गांवालगतच्या निवांत बागेमध्ये किंवा देवालयामध्ये जाऊन अध्यापन करीत. सतराव्या शतकापर्यंत बनारसमध्ये ही चाल चालत असे असे बनियारच्या प्रवासवृत्तावरून दिसून येते.^३

नालंदा, विक्रमशिला, वगैरे महाविद्यालयांची गोष्ट अगदी निराळी असे. काशी, ऑक्सफर्ड व केंब्रिज विश्वविद्यालये जशीं स्वतंत्रपणे खास वसवलेल्या गांवांत हल्ली आहेत, त्याप्रमाणेच ही प्राचीन विद्यालये मुद्दाम बांधलेल्या स्वतंत्र विहारांमध्ये भरत असत. अरण्याचे शांत वातावरण व शहराच्या सुखसोयी या दोन्हीही तेथे उपलब्ध असत.

विद्यार्थ्यांनी गुरुगृहीच राहावे असा स्मृतिकारांचा फार कटाक्ष आहे. या बाबतीत त्यक्ष नियम तर आहेतच; पण गुरुच्या आधी विद्यार्थ्याने उठावे व मागून निजावे, मिळालेली मधुकरी त्यांस दाखवावी, वगैरे नियमांवरूनही प्रायः गुरुगृहीच विद्यार्थी राहत हे दिसून येईल. गुरुगृही राहून परठिकाणी अध्ययन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत मुदतीच्या काय-

१. गोपय ब्रा., १. २. १-८; सामविधान ब्रा., १. १. ४. १.

२. मनु, ४. १०८, ११८.

३. पृ. ३३०.

द्यांतील मुदती वाढवाव्यात या कात्यायनाच्या वचनावरूनही तेंच दिसून येतें. १ नाभानेदिष्ट हा गुरुगृही राहत असतांना त्याच्या वडिलांजित मिळकतीची वाटणी झाली होती, व परत आल्यावर त्याने आपला हिस्सा भांडून मिळविला होता, याबद्दलची जी गोष्ट ऐतरेय ब्राह्मणांत आहे २ तिजवरूनही पुष्कळ विद्यार्थी गुरुगृहीं खरोखरच राहत हें सर्वांस कबूल करावें लागेल.

विद्यार्थी घरी न राहतां गुरुगृहीं किंवा छात्रालयांमध्ये विद्यार्जन करूं लागले म्हणजे ते जास्त स्वावलंबी, काटक व व्यवहारज्ञ बनतात म्हणून त्यांना गुरुगृहीं पाठवणें जास्त चांगलें असें हिंदुशास्त्रज्ञांचें मत होतें. ३ उपनयनानंतर गुरुगृहीं राहण्यास जावें असें स्मृतीचें मत आहे हें खरें; पण प्रौढ विद्यार्थीच तेवढे गुरुगृहीं जात असें जातकांतील अनेक गोष्टींवरून दिसून येतें. प्राथमिक शिक्षण लहान मुलें आपल्या घरीच राहून घेत असत. आपल्या गावामध्येच उच्च शिक्षणाची सोय असली तर प्रौढ विद्यार्थी देखील घरीच राहत असावेत असें दिसतें. छात्रावासाचें किंवा गुरुगृहाचें वळण लागावें म्हणून श्रीमंत आईबापच आपल्या मुलांना गावामध्ये शिक्षणाची सोय असली तरीही बाहेर शिकण्यास पाठवत असावेत, असें वाटतें. गरीब विद्यार्थ्यांची गोष्ट निराळी होती; मधुकरी मागून स्वावलंबनाने त्यांना राहावें लागे, म्हणून ते लहान वयांतच बाहेर पडून, फुकट जेवण्याराहण्याची सोय असली तर छात्रालयामध्ये, नाहीतर गुरुगृहीं राहून काम करून किंवा मधुकरी मागून आपलें शिक्षण संपवीत. त्यांचें सर्व शिक्षण गुरुगृहीं किंवा आश्रमांतच होई.

अभ्यासाकरितां परगावीं राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांची राहण्याची सोय काय असे हें आता आपण पाहूं. पुष्कळ शिक्षणकेंद्रांमध्ये विद्यार्थ्यांना राहण्याकरितां वसतिगृहें असत. सालोट्गी विद्यालयाचीं २७ वसतिगृहें होतीं,

१. ब्रह्मचारी चरेत् कश्चिद्व्रतं षट्त्रिंशदाद्विकम् । समावृत्तां व्रती कुर्यात्स्वधनान्वेषणं तत ॥ पंचाशदाद्विको भोगस्तद्धनस्यापहारकः । —पराशर माधव, पुस्तक ३, भाग १ पृ. १४८ वर उद्धृत.

२. २२. ९.

३. पोरानिकराजानो अत्तनो पुत्ते 'एवमेते निहतमानदप्पा सीतण्हकखमा लोकचरितञ्जू भविस्संतीति' अत्तनो नगरे दीसापामोक्खे आचारिये विज्जमानेपि सिप्पुग्गणत्थाय दूरे तिरोरट्ठं पेसंति । —जातक नं. २५२

मल्कापुरम्ला विद्यार्थ्यांकरितां वसतिगृह व रुग्णालय असे, एन्नायिरम्ला ३४० विद्यार्थ्यांची वसतिगृहामध्ये राहण्याची सोय केलेली होती, हें पुढें आठव्या प्रकरणांत दिसून येईल. सार्वजनिक शिक्षणसंस्था व मोफत वसतिगृहें सुमारे पांचव्या महाव्या शतकामध्ये सुरू झालीं; पण त्यापूर्वी विद्यार्थ्यांची राहण्याची काय सोय होती, त्याचप्रमाणें अग्रहार गावामध्ये याबद्दल काय तजवीज केली जात असे, याबद्दल अद्याप विशेष माहिती मिळत नाही. एका जातकावरून श्रीमंत आईबापांचीं मुलें कधी कधी निराळ्या बंगल्यांत रहात असें दिसतें,^१ पण तिलमुट्टी जातकावरून पुष्कळदा राजपुत्र देखील गुरूच्या घरांत राहून तेथेच जेऊन शिक्षण घेत असें दिसून येतें. उपनिषदांवरून उद्दालक आरुणि हा आपल्या गुरूच्या घरीच राहत असे असें दिसून येतें.^२ उपकोसल हा जेव्हा उपास करूं लागला तेव्हा त्याची गुरुपत्नी त्यास त्याच्या निश्चयापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करूं लागली.^३ उपकोसल हा अर्थात् गुरुबरोबरच रोज जेवत असावा. सार्वजनिक शिक्षणसंस्था निघण्यापूर्वी प्राचीन हिंदुस्थानांत अध्यापक लोक आपापल्या घरी १०-१५ विद्यार्थी ठेऊन घेत; सामान्यतः त्यांना विद्यार्थ्यांच्या पालकांकडून भोजनस्वर्चाबद्दल कांही तरी मिळे. पुष्कळ विद्वान् अध्यापकांना राजाकडून अग्रहारादि दानें मिळत, व त्यामुळे गरीब विद्यार्थ्यांना मोफत भोजन पुरवण्याची ऐपत शिक्षकांपैकी कांही जणांना असे. तशी परिस्थिति नसली तर अध्यापकाच्या घरी विद्यार्थी राहत व मधुकरी मागून निर्वाह करीत.

विद्यार्थिदशेंत गुरुकुलांतच राहावें असा स्मृतिकारांचा आग्रह आहे हें आपण पाहिलेंच आहे. पण विद्यार्थिदशा संतली म्हणजे मात्र चार महिन्यांच्या आंत विद्यार्थ्यांनी गुरुकुल अगर वसतिगृह सोडून, आपल्या स्वतःच्या पायांवर उभें राहून, आपल्या आयुष्यक्रमास सुरुवात केली पाहिजे असें ते विद्यार्थ्यांस बजावण्यास विसरत नाहीत. ४ फुकट राहण्याखाण्याची

१. नं. ४५६.

२. बृ. उ., ३. ७. १.

३. छां. उ., ४. १०-३.

४. अथाशुचिकराणि।..... । समावृत्तस्य मैक्षत्र्या तस्य च गुरुकुले वास ऊर्ध्व आ चतुर्थ्यो मासेभ्यः। —बौ. ध. सू., २.१.६४.

सोय होते या कारणास्तव निष्कारण विद्यार्थिदशा वाढवण्याची प्रवृत्ति उत्पन्न होऊं नये म्हणून हा नियम केला आहे हें उघड आहे. प्राचीन शिक्षण-शास्त्रज्ञ हे कसे घूर्त व मागमागविचारी असत हें यावरून दिसून येईल.

वार्षिक अधिवेशन व सुट्ट्या

विद्यालयांच्या वार्षिक अधिवेशनासंबंधी पाहिजे तितकी माहिती अद्याप उपलब्ध होत नाही. वार्षिक अधिवेशनाच्या प्रारंभी उपाकर्म व शेवटी उत्सर्जन हे विधि होत हें आपण मागे पाहिलेच आहे. उपाकर्म सामान्यतः श्रावण महिन्यांत व उत्सर्जन माघ महिन्यांत होई; तेव्हा वार्षिक अधिवेशन सुमारे सहा महिन्यांचेच असावे असे कोणासही सकृद-र्शनीं वाटेल. फार प्राचीन काळीं, ज्या वेळीं ब्राह्मण, उपनिषदे, षडंगे, वगैरे वाङ्मय अस्तित्वांत यावयाचें होतें व फक्त वैदिक संहिताच विद्यार्थ्यांना पाठ करावयाची असे, त्या वेळीं उत्सर्जनावरोबर खरोखरच वैदिक विद्यालयांचें वार्षिक अधिवेशन संपत असावें; नाही तर त्या विधीला उत्सर्जन हें नांव पडलेच नसतें. पुढे जसें वैदिक वाङ्मय एकसारखें वाढूं लागलें, तसें सहा महिन्यांचें अधिवेशन अपुरें वाटूं लागलें व उत्सर्जना-नंतरही अधिवेशन पुढे वाढवण्यांत येऊं लागलें. उत्सर्जनोत्तर कालांत विद्यार्थ्यांनी शुक्लपक्षामध्ये वेद व कृष्ण पक्षामध्ये वेदांग यांचा अभ्यास करावा, अशी जीं स्मृतीमध्ये वचनें आढळतात,^१ त्यावरून हें दिसून येईल. वास्तविक अभ्यासक्रम जेव्हा वाढला तेव्हा उत्सर्जनाचा काल पुढे नेणें जास्त तर्कशुद्ध झालें असतें. पण एकदा पडलेली धार्मिक रूढि बदलणें कठीण म्हणून उत्सर्जनाचा काल तोच ठेऊन अधिवेशनाचीं मुदत पुढे वाढवण्यांत आली. गोभिल गृह्यसूत्रकारास उत्सर्जनानंतर अधिवेशन सुरू ठेवण्याचा विचित्रपणा कळून चुकला होता; वेदांगादिकांच्या अध्ययनाकरितां माघामध्ये दुसरें उपाकर्म करून श्रावणामध्ये त्याचें दुसरें उत्सर्जन करावें, असें त्याने सुचविलें होतें; ^२ पण त्याची ही सूचना समाजास पटली नाही.

इसवी सनाच्या पूर्वी कांही शतकांपासूनच विद्यालयांचें वार्षिक अधि-

^१ जै. गृ. सु., १. १५; मनु, ४. ९८.

^२ गो. गृ. सु., २. ३. १६ व त्यावरील चंद्रकांताची टीका पहा.

वेशन माघ महिन्याच्या पुढेही चाले हें उ^१ ङ आहे. पण तें पुढे किती महिने चाले हें निश्चित समजत नाही. कदाचित् हल्लीसारखी वार्षिक अधिवेशनाची कल्पनाच त्या वेळी नसावी. कारण वार्षिक अधिवेशन व त्यानंतर वार्षिक सुट्टी अशा प्रकारची व्यवस्था पूर्वी होती असें दिसत नाही. महाविद्यालयांतील विद्यार्थी लांब लांबच्या अंतरावरून येत. पूर्वीच्या काळीं हल्लीसारखीं दळणवळणाचीं सुलभ साधनें नव्हतीं, म्हणून लांबचे विद्यार्थी शिक्षण संपेपर्यंत घरीं परतच जात नसत. तत्कालिलेला पाठवलेले आपले मुलगे परत आले, म्हणजे 'दिट्ट्या मे जीवमानेन सुतो दिट्टो' 'काय आनंदाची गोष्ट ! आपला मुलगा आपल्या हयातीन शिक्षण संपवून परत आलेला आपण पाहिला' असे उद्गार बनारस, राजगृह वगैरे दूरच्या शहरांतील पालक काढीत असत. अर्थशास्त्रामध्ये शिक्षणाकरितां बाहेर गेलेल्या आपल्या पतीची वाट पत्नीने १०-१२ वर्षे पाहवी. व मग वाटल्यास नियोग किंवा पुनर्विवाह यांचा आश्रय करावा असा नियम आढळतो.^१ आजकालसारख्या मोठ्या २-३ महिन्यांच्या वार्षिक सुट्ट्या असल्या, तर एकसारखे १०-१२ वर्षे विवाहित विद्यार्थी बाहेर राहिले नसते. विद्यार्थ्यांचें घर जवळ असलें, व त्याचें जर जरूरीचें काम घरीं निघालें, तर त्यांना थोडे दिवस सुट्टी मिळें, असें तित्तिरि जातकावरून दिसतें. प्रत्येक विद्यार्थ्यास सामान्यतः वयवित्तक रीतीने शिक्षण देण्यात येई, त्यामुळे मागे पुढे थोडी सुटी घेऊन कांही विद्यार्थी गेले तरी फारशी हरकत होत नसे. सर्व विद्यालयास हल्लीसारखी कांही आठवडे किंवा महिने सुट्टी असे, असें दिसत नाही.

विद्यालयास कांही नित्य व कांही नैमित्तिक सुट्ट्या असत. प्रतिपदा व अष्टमी या दिवशीं अध्यापन नेहमी बंद असे. महिन्यांतून हल्लीच्या रविवारसारख्या आठवड्याच्या अंतराच्या या चार सुट्ट्या असत. चोरांचा उपद्रव, श्रोत्रियाचा किंवा राजाचा मृत्यू, सन्मान्य अतिथीचें आगमन, वगैरे नैमित्तिक कारणांमुळेही स्वाभाविकरूपेण अध्यापन बंद करावें लागे.

अतिप्राचीन काळीं ज्या वेळीं गुरुशिष्य हे साध्या गवताच्या खोपट्यामध्ये गहून, शेनावर स्वनः काम करून उदरनिर्वाह करीत, त्या वेळीं

रुढ असलेले कांही अनध्याय ऊर्फ सुट्ट्या स्मृतींतील अनध्यायांच्या यादींत आढळतात. अकालीं ढग येणें, किंवा विजेचा गडगडाट होणें, धुकें पडणें, घुठोचें वादळ होणें, वगैरेंबद्दल जे अनध्याय दिले आहेत, ते वर सांगितलेल्या प्राचीन कालासमून चालत आले असावेत. गांवामध्ये किंवा शहरामध्ये पक्क्या घरामध्ये जेव्हा अध्ययनाध्यापनाचें काम पुढे कांही शनकांनी सुरू झालें, तेव्हा बहुतेक असल्या कारणांकरितां अनध्याय पाळीत नसावेत. कान्हे, कुचे, गाढवें वगैरे ओरडूं लागलीं म्हणजे अध्यापन बंद करावें, हा नियमही पुष्कळ ठिकाणी आढळतो. यास कारण म्हणजे वरील प्राण्यांचें ओरडणें अशुभ मानलें जात होतें, व अशुभ वातावरणांत वेदाध्ययन करणें पाप मानलें जाई, हें होय.

अभ्यासक्रम जसजसा नव्या शास्त्रांच्या उदयामुळें व विकासामुळें अधिक अधिक वाढूं लागला, तसतसे वरील सारखे अनध्याय कमी करण्यांत येऊं लागले. अनध्यायाचे वेळी वेदाध्ययन तेवढें वर्ज्य करावें, वेदांगें, पुराणें, इतिहास, व्याकरण इत्यादिकांचा अभ्यास चालू ठेवण्यास हरकत नाही, असें कांही जण प्रतिपादू लागले.^१ आपस्तंब^२ व बौधायन^३ तर त्याही पुढे जाऊन असें प्रतिपादू लागले की अनध्यायाच्या वेळीं मोठ्याने तेवढें वेदाध्ययन करावयाचें नसतें, मनांत करण्यास कांही हरकत नाही. 'तत्र सर्वत्र प्राज्ञाप्राज्ञाध्येतृविषयेण गुह्यलघुकालानां व्यवस्था ज्ञेया।' (वी. मि. स, पृ. ५३६) असें जें मित्रभिश्वाचें मत आहे, तेंच सामान्यतः सर्वसंमत झालें होतें असें दिसतें. परिस्थितीप्रमाणें कोणाला किती सुट्ट्या द्यावयाच्या, हें त्या त्या शिक्षणसंस्थेवर सोपवलें होतें. जे विद्यार्थी अभ्यासू असत, ते प्रायः महिन्यांतून प्रतिपदा अष्टमीच्याच चार सुट्ट्या घेत. स्वतः ते किंवा अध्ययन करण्याची त्यांची जागा जर अविवत्र झाली, तर तेवढें त्यांना इतर वेळीं अध्ययन थांबवावें लागे. ^४ ब्रह्मचर्यास आशीच

१ उदा. मनु २. १०५; कूर्मपुराणामध्ये 'नानध्यायोऽस्ति चांगेषु नेतिहासपुराणयोः। न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येतानि वर्जयेत्॥' असा श्लोक आढळतो. १.२.१४.८४

२ १०. ११. ४०.

३ मनसा चानध्याये। १. ३. ११. २४.

४ मनु ४. १२७.

नसल्यामुळे असे प्रसंग क्वचितच येत. अनध्यायांची फार मोठी यादी वाचल्यावर आठवड्यांतून दोन दिवस तरी अभ्यास चाले की नाही अशी जी सक्तदर्शनी शंका येते, ती निराधार आहे हें बरील विवेचनावरून कोणासही कळून येईल.

शिक्षणक्रमाचा अवधि

ब्रह्मचर्ये बारा वर्षे पाळावे या मुद्द्यावर सर्व स्मृतिकारांचें एकमत आहे. श्वेतकेतूने ब्रह्मचर्याचें पालन बारा वर्षे केलें होतें.^१ उपकोसलाच्या गोष्ठावरूनही सामान्यतः बारा वर्षांनंतर विद्यार्थी घरीं परत जात, असेंच दिसून येते.^२ पति विद्यार्जनाकरितां बाहेर गेला असल्यास पुनर्विवाह करावयाचा असेल तर ब्राह्मण स्त्रीने बारा वर्षे वाट पाहावी, असें जें अर्थशास्त्रांत म्हटलें आहे, त्यावरूनही ब्रह्मचर्याचा अवधि बारा वर्षांचा असे हें सिद्ध हातें. हा अवधि वेदाध्ययनासंबंधी होता. संहितापाठ, पद-पाठ, ब्राह्मण, उपनिषद्, षडंगे इत्यादींचे एखाद्या ऋग्वेदी विद्यार्थ्यास अध्ययन करावयाचें असेल, तर त्यास हल्ली ८ वर्षे लागतात. पूर्वीच्या काळी सुट्ट्या अधिक असत म्हणून, किंवा संस्कृत शिक्षणामध्ये उपनयनानंतरचा कांही काल जात असावा म्हणून, वेदाध्ययनास बारा वर्षांचा काल सांगितला असावा. जर तें लवकर संपलें तर लवकर समावर्तन होई. ज्यांना यज्ञयागादिकांचे गुंतागुंतीचे विधि शिकावयाचे असत, त्यांना आणखी तीन चार वर्षे तरी घालवावीं लागत. ज्यांना दोन, तीन किंवा चार वेद शिकावयाचे असत, त्यांनी अनुक्रमें २४, ३६, किंवा ४८ वर्षे अध्ययन करावे, असा स्मृतीमध्ये नियम आहे. बरेचसे ऋग्वेदांतील मंत्र इतर वेदांत अंतर्भूत आहेत. सामवेद ऋग्वेदाच्या मानाने बराच लहान आहे, तेव्हा चारी वेदांचा अभ्यास करणाऱ्यांनाही पुरी ४८ वर्षे लागत नसावीत. अनेक वेदांचा पाठ करणारे विद्यार्थीही थोडे असत. सामान्य विद्यार्थ्यांनी दीर्घकालीन ब्रह्मचर्य पाळणें चांगलें नाही, असें शिक्षणशास्त्रज्ञांचें मत होतें. ३०, ४० वर्षे ब्रह्मचर्य पाळलें तर विवाहाच्या वेळीं निम्में अधिक

१ छां. उप., ६. १. २.

२ छां. उप., ४. १०.

आयुष्य संपून जाणार. 'कृष्णकेशो ह्यग्नीनादधीत' अशी श्रुति आहे, तेव्हा सामान्य विद्यार्थ्यांनी पंचविशीच्या पुढे ब्रह्मचर्यकाल वाढवून घ्या, असे बोधायनाचें मत आहे.^१ 'विना कुटूंबभरणात्तपो विद्याधिनः सदा । द्वीपे निवासितव्यास्ते बद्धा दुर्गोदरेऽयवा' ॥ (४. १. १०५) या शुक्र-वचनावरून कौटुंबिक जबाबदारीकडे दुर्लक्ष करून ब्रह्मचर्याचा काल निष्कारण बेमुदत वाढविणें हिंदु समाजशास्त्रज्ञांस पसंत नव्हतें हें दिसून येईल.

आपल्या स्वतःच्या वेदाचें संपूर्ण अध्ययन करणारे ब्राह्मण थोडेच असत. बहुसंख्य विद्यार्थी सहा, तीन किंवा त्याहीपेक्षा कमी वर्षे वेदाध्ययनामध्ये घालवीत हें स्मृतीवरूनच स्पष्ट दिसतें.^२ बौद्ध, जैन व औपनिषदिक तत्त्वज्ञानामुळे वैदिक यज्ञयाग जसे प्रचारांतून जाऊं लागले तसें वेदाध्ययनही मागें पडू लागलें. न्याय, व्याकरण, तत्त्वज्ञान, ज्योतिष, वगैरे नवीन शास्त्रांचा विकास जोराने होऊं लागला होता, व त्यांच्या अध्ययनाकडे स्वाभाविकपणें समाजाचें चित्त जास्त आकर्षण होऊं लागलें होतें. त्यामुळे ज्यांचा मानस याज्ञिक धृत्तीवर उपजीविका करण्याचा असे, तेच तेवढे उपनिषदुत्तर कालामध्ये वेद पाठ करण्यामध्ये १०-१२ वर्षे घालवीत; बाकीचे ब्राह्मण विद्यार्थी पंच महायज्ञ व नेहमीचे संस्कार यांना लागणारे आवश्यक वेदमंत्र तेवढे पाठ करीत, व बाकीचा ब्रह्मचर्याचा काल ज्या शास्त्रांत त्यांना पारंगत व्हावयाचें असेल त्या शास्त्राच्या व्यासंगांत घालवीत.

न्याय, व्याकरण, धर्मशास्त्र, वेदांत, वगैरे विषयांचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रम संपविण्यास किती वर्षे लागत, याबद्दल विश्वसनीय माहिती कोठेच मिळत नाही. स्मृतीमध्ये तर वेदव्यतिरिक्त विषयांच्या अभ्यासाचा विचारच केलेला नाही. तीन वेद व अठरा धंदे यांचा अभ्यास करणारे विद्यार्थी तक्षशिलेला सोळाव्या वर्षाच्या सुमारास जात, असें जातकावरून दिसून येतें, पण तेथे ते किती वर्षे राहत याबद्दल फारशी माहिती मिळत नाही. आयुर्वेदाचा अभ्यास करावयास गेलेल्या

१. बौ. ध. सू., १. २. ३१.

२. मनु, ३. १.

जीवकाम तक्षशिलेस सात वर्षे अध्ययन करावें लागलें होतें. पण वेदांत, धर्मशास्त्र, ज्योतिष वगैरे विषयांच्या विद्याध्याना आगापले अभ्यासक्रम संपविण्यास किती काल तक्षशिलेस राहावें लागे याबद्दल जातकांत कांही माहिता मिळत नाही. हल्लीसारखे विशिष्ट मुदतीचे व ठराविक साच्याचे अभ्यासक्रम पूर्वी नसत. ज्ञान हें अगाध आहे, कितीही काल खर्च केला तरी त्याचें पूग आकलन होणें शक्य नाही, १ असें शिक्षणशास्त्रज्ञांचें मत होतें, व तें याग्यही आहे. ‘अनन्तपारं खलु शब्दशास्त्रम्’ अशा तऱ्हेचीं वचनेंही संस्कृत वाङ्मयामध्ये पुष्कळ आहेत. तेव्हा अध्ययनामध्ये किती काल घालवावा, याबद्दल निश्चिन असे नियम हिंदु शास्त्रज्ञांनी घालून ठेवलेले नाहीत. ज्ञानजिज्ञासेवर ज्ञानार्जनाचा काल अवलंबून नाही. तक्षशिलेला ज्या वेळी अलेक्झंडर आला होता, त्या वेळीं तेथे ३७ वर्षे अध्ययन केलेले कांही विद्यार्थी त्यास आढळले. एकोणिसाव्या शतकामध्ये ज्या वेळी कोलब्रुकने नडियाच्या पाठशाळेस भेट दिली होती त्या वेळीं तेथे कांही विद्यार्थी ३७ वर्षांचे होते. पण हें ध्यानांत ठेवले पाहिजे की ज्यांना निष्णात पंडित व्हावयाचें असे, तेच इतका काल अध्ययनांत घालवीत. मामान्य विद्यार्थी आठव्या वर्षी उपनयन झाल्यानंतर पांच सहा वर्षे व्याकरण व वाङ्मय याचा अभ्यास करण्या मध्ये, व त्यानंतर ८-१० वर्षे वेदांत, धर्मशास्त्र, न्याय वगैरे या त्याचा विषय असत त्याच्या अध्ययनांत घालवीत, व वयाच्या २२ ते २४व्या वर्षापर्यंत अभ्यासक्रम पुरा करीत.

शिक्षणक्रम सून गृहस्थाश्रमात प्रवेश केला म्हणजे शिकलेले विसरूं नये याकरिता उपाक्रम व उत्सजन हे विविध सर्व समाजाला सर्वांचे कसे करण्यांत आले, हें आपण मागे पाहिलेंच आहे. श्वेतकेतूचें म्हणणे तर

१ तैत्तिरीय ब्राह्मण, ३.१०.११.३ मध्ये याबद्दल एका बांधप्रद गोष्ट आहे. भारद्वाज ऋषींनी एकाभागून एक तीन जन्म जेव्हा एकसारखें वेदाध्ययन करण्यांत घालवले, तेव्हा चौथा जन्म तुम्हांला मिळाला तर तुम्ही काय कराल असे त्यांना इन्द्रांनी विचारलें. “तोहि वेदाध्ययनातच मी घालवीन” असे त्यांनी जेव्हा उत्तर दिले, तेव्हा इन्द्रांनी त्यांना तीन मोठे ढीग दाखविले, व त्यांमधून तीन मुठी घेण्यास सांगितले व ते म्हणाले “तीन जन्म जरी ज्ञानार्जनामध्ये घालवले तरी मिळणारे ज्ञान हें या तीन मुठींइतकेंच आहे, व मिळवावयाचें ज्ञान या तीन ढीगा इतकें प्रचंड आहे.” ज्ञान कसे अगाध आहे हें या गोष्टीवरून दिसून येईल.

दरसाल विवाहानंतरही दोन महिने गुरुकुलांत ज्ञानवर्धन करण्याकरितां घालवावेत असें होतें; पण गृहस्थाश्रमाच्या कर्तव्यामध्ये त्यामुळें व्यत्यय येईल जर कांही विसरलें असेल तर तेवढ्याकरितांच गुरुकुली जावें, असें आपस्तंबांचें मत पडलें, १ व त्यामुळें ती सुधारणा लोकप्रिय झाली नाही. उपाकर्मनंतर ४-५ महिने गृहस्थांनीही आपल्या विद्येचा 'शिळेपणा' ('यातयामता') काढून टाकण्याकरितां विशेष अभ्यास करावा म्हणून जेव्हा श्रावणी सर्वांना सक्तीची करण्यांत आली, तेव्हा श्वेतकेतु व आपस्तंब यांच्या मतांचा सुंदर मेळ वसवण्यांत आला यांत शंका नाही.

विद्यार्थी व विवाह

प्राचीन काळीं अध्ययन संपेपर्यंत म्हणजे वयाच्या २२-२४ वर्षांपर्यंत मुलांचे विवाह होत नसत. पण पुढे म्हणजे इ. स. पू. तिसऱ्या शतकाच्या सुमारास मुलीची लग्नें जशी लवकर होऊं लागली तसा मुलाचा विवाहकालही बदलू लागला. कांही विद्यार्थ्यांचे विवाह शिक्षण संपण्यापूर्वीच होत हें अर्थशास्त्रादि ग्रंथांमध्ये विद्याभ्यासाकरितां बाहेर गेलेल्या विद्यार्थ्यांच्या बायलांच्या संबंधी जे निरनिराळे नियम आढळतात त्यावरून दिसून येईल. कांही जातकांमध्ये विद्याधिदशेतच प्रेमपाशांत गुरफटलेले विद्यार्थी आढळतात, २ तर कांहीमध्ये आपली अर्धांगी मनासारखी नाही हें उशीरा कळलेल्या विद्यार्थ्यांचें सात्वत करणारे गुरु दृष्टीस पडतात. ३ मुलींचीं लग्नें रजोदर्शनाच्या पूर्वी, म्हणजे १२-१३ व्या वर्षी, स्त्रिंती शकाच्या प्रारंभाच्या सुमारास जेव्हा होऊं लागली, तेव्हा स्वाभाविकपणें मुलांचे विवाहही विद्याधिदशा संपण्यापूर्वीच, म्हणजे १७-१८ व्या वर्षीं करणें भाग पडूं लागलें. इसवीसनाच्या सुरवातीपासून निम्मे अधिक विद्यार्थी शिक्षणक्रम संपण्यापूर्वीच चतुर्भुज होत हें उघड आहे.

१ निवेशे वृत्ते संवत्सरे द्वौ द्वौ मासौ समाहित आचार्यकुले वसेद्भूयः श्रुतमिच्छ-
न्निति श्वेतकेतुः। ...। तच्छास्त्रैविप्रतिषिद्धम्। निवेशे वृत्ते नैयामिकानि श्रूयते। १.
४. १३. १९-२१. यथा विद्यया न विरोचित पुनराचार्यमुपेत्य नियमेन तां साधयेत्।
२. २. ५. १५.

२ जातक नं. ६४.

३ अनभिरति जातक. नं. १८५.

नैष्ठिक ब्रह्मचारी

संसारबद्दल पूर्ण विरक्ति ज्यांना वाट असे कांही ब्रह्मचारी सवें आयुष्यभर ब्रह्मचर्य पाळून, अध्ययन, अध्यापन, संशोधन व धार्मिक आचरण यांस आपणास वाहून घेत. निष्ठा म्हणजे मृत्यु, म्हणून आमरण ब्रह्मचर्य पाळणाऱ्या या ब्रह्मचान्यास नैष्ठिक ब्रह्मचारी म्हणत. नैष्ठिक ब्रह्मचर्याचें ध्येय वैदिक कालामध्ये फारसें रूढ नव्हतें; 'वीरहा वैष भवति योऽग्निमुत्सादयति' यासारख्या श्रुतिवचनांवरून विवाह करून अग्निपरिचर्येत आयुष्य घालविणें म्हणजेच मोठा पुरुषार्थ अशी त्या वेळी समजूत होती असें दिसून येईल. अशा परिस्थितीत नैष्ठिक ब्रह्मचर्य किंवा संन्यास हीं ध्येये समाजास पटणें शक्य नव्हतें.

इ. स. पू. सातव्या शतकाच्या सुमारास जेव्हा अनेक कुलीन घराण्यांतील तरुण ब्रह्मप्राप्तीच्या मार्गे लागून संसार सोडून लागले, तेव्हा संन्यास व नैष्ठिक ब्रह्मचर्य हीं ध्येये हळू हळू लोकप्रिय होऊ लागलीं. नैष्ठिक ब्रह्मचान्याचें ध्येय संन्याशाप्रमाणें मोक्षच असे; पण नैष्ठिक ब्रह्मचारी ध्यानधारणादिकांच्या साधनांऐवजीं वैदिक अध्ययन-अध्यापनाने मोक्ष मिळवण्याचा प्रयत्न करी. स्मृतींमध्ये नैष्ठिक ब्रह्मचान्याने अखेर पर्यंत गुरूपाशीं राहावें, गुरू मरण पावला तर त्याच्या मुलापाशीं किंवा अग्नीपाशीं राहून त्याची सेवा करावी, असे नियम आहेत. व्यवहारांत हे नियम कितपत पाळीत याबद्दल शंका वाटते. विद्याव्यासंग हाच ज्याचा अष्टोपरहर व्यवसाय तो नैष्ठिक ब्रह्मचारी लवकरच आपल्या विवाहित गुरूपेक्षाही प्रख्यात विद्वान् होऊन कण्ववाल्मीकीप्रमाणें स्वतंत्र विद्यापीठांचा प्रमुख होत असला पाहिजे. गुरुगृहीच तो आपलें उरलेलें आयुष्य घालवी याबद्दल ऐतिहासिक कसोटीला उतरणारा पुरावा मिळत नाही. युआन च्वांगच्या वर्णनावरून लोक नैष्ठिक ब्रह्मचान्यास किती मान देत तें चांगलेंच दिसून येतें. "समाज त्यांना अतिशय पूज्य मानी, पण ते फारसे समाजांत मिसळत नसत; स्तुति किंवा निंदा या दोहोंचीही त्यांना पर्वा नसे. शक्य नितकें ज्ञान मिळवावयाचें, हें एकच त्यांचें ध्येय असे. महत्त्वाची माहिती किंवा ज्ञान मिळवण्यास जरूर तर दोन दोनशे

मैलांचा प्रवासही ते आनंदाने पायीच करीत. नैष्ठिक ब्रह्मचाऱ्यांपैकी पुष्कळ जण श्रीमंत कुळांतीलही असत. पण ते स्वखुषीने संपत्तीचा त्याग करून भिक्षावृत्ति स्वीकारीत. निष्कांचनत्व हें दूषण न मानतां तें भूषण मानीत; तत्त्वज्ञानापुढे त्यांस कशाचीच पर्वा नसे" १ अशा प्रकारच्या नैष्ठिक ब्रह्मचाऱ्यांच्या परिश्रमाने हिंदूंची निरनिराळ्या ज्ञानविभागामध्ये व विशेषतः तत्त्वज्ञानामध्ये प्रचंड प्रगति होऊं शकली यांत संशय नाही. नैष्ठिक ब्रह्मचाऱ्यांपैकी एकाचेंही चरित्र पूर्णपणें आपणास माहीत नसावें ही दुर्दैवाची गोष्ट होय. अशी जर कांही चरित्रें उपलब्ध असतीं तर शिक्षण-शास्त्राच्या इतिहासास फार मदत झाली असती.

कालेंकरून नैष्ठिक ब्रह्मचर्याचें उदात्त स्वरूप व प्रयोजन आपले शास्त्रकार अजोबात विसरून गेले, व मुके, आंधळे, नपुंसक वगैरे ज्या लोकांचे विवाह होणें शक्य नसे, त्यांनीच नैष्ठिक ब्रह्मचर्य पाळावें असें ते म्हणूं लागले ! २ काय ही नैष्ठिक ब्रह्मचर्याची विडंबना ! केवढें हें आपल्या संस्कृतीचें अज्ञान ! !

प्रकरण चवथें

शिक्षणक्रम, शिक्षणपद्धति व परीक्षा

उच्च शिक्षणाच्या वेद, वाङ्मय, तत्त्वज्ञान इत्यादि शाखांमध्ये शिक्षणक्रम, शिक्षणपद्धति व परीक्षा वगैरे कशा प्रकारच्या असत, याचा या प्रकरणांत विचार करण्याचें योजिलें आहे. स्मृतिग्रंथांमध्ये या बाबतींत मिळणारी माहिती फार असमाधानकारक व बरीचशी दिशाभूल करणारी आहे. ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य या तीनही वर्णांतील तरुणांनी १२ वर्षे पर्यंत वेदाध्ययन करावें, असें स्मृतीचें म्हणणें आहे. क्षत्रिय व वैश्य यांचें

१ वंटर्से, 'आन युआन् च्वांग' भाग १. पृ. १६०-१.

२ पंगवादीनामनंशत्वादसामर्थ्याच्च शास्त्रतः । नियतं नैष्ठिकत्वं स्यात्स्वकर्म-स्वनधिकारतः ॥ संग्रहकार. कुब्जवामनजात्यध्वलावपंगवार्तरोगिणाम् । व्रतचर्या भवेत्तेषां यावज्जीवमनंशतः ॥ विष्णु. वा. मि. सं. पान ५५१ वरवरील वचनं उद्धृत केले आहेत.

वेदाध्ययन खरोखरीच कितपत होई, याचें विवेचन पुढील प्रकरणांत करूं; पण ब्राह्मणांमध्ये देखील फारच थोडे वेदाध्ययनार्थ बारा वर्षे खर्ची टाकीत हें लवकरच वाचकांस दिसून येईल. जसजशीं नवीन शास्त्रें उदयास येत, तसतसे अभ्यासक्रमही स्वाभाविकपणें बदलत; म्हणून निरनिराळ्या कालखंडांमध्ये अभ्यासक्रमाचें स्वरूप कसकसें असे, हें आपण आता पाहूं.

वेदकालाचा पूर्वार्ध

(सुमारे इ. स. पू. २००० पर्यंत)

या कालखंडामध्ये अभ्यासाचे विषय काय काय असत, हें आपण प्रथम पाहूं. ऋग्वेदामध्ये दुसऱ्या कोणत्याच वाङ्मयाचा किंवा ग्रंथाचा उल्लेख नाही. अथर्ववेदामध्येच प्रथम चार वेदांशिवाय इतिहास, पुराण व नाराशंसी गाथा यांचा उल्लेख सापडतो हें खरें,^१ पण या ऐतिहासिक व दंतकथात्मक वाङ्मयाचा कांही भाग ऋग्वेदकालींही अस्तित्वांत असावा; त्यावरूनच ऋग्वेदामध्ये जी पूर्वकालासंबंधींची किंवा उत्तरध्रुवाकडील परिस्थितिसंबंधींची थोडीशी माहिती मिळते ती मंत्रकार ऋषींनी घेतली असावी. ज्या आर्य वीरांनी मूलवसतिस्थानापासून हिंदुस्थानापर्यंत आपल्या बाहुबलाच्या जोरावर मार्ग आक्रमिला, त्यांच्या स्तुतीच्या नाराशंसी गाथा ऋग्वेदकालीं देखील असल्या पाहिजेत असें वाटते.

या अतिप्राचीन कालखंडामध्ये वैदिक मंत्र, इतिहास, पुराण व नाराशंसी गाथा हे मुख्य अभ्यासाचे विषय असत. छंदःशास्त्र, याज्ञिक कर्म, (वेदि बांधण्यास जरूर तेवढी) भूमिती, व (यज्ञकाल समजण्याइतकें) ज्योतिष यांकडेही थोडेंबहुत लक्ष देण्यांत येई. व्याकरण व व्युत्पत्तिशास्त्र यांचा लकडा या कालांतील विद्यार्थ्यांच्या पाठीमागे नसे, कारण या शास्त्रांचा अद्याप उदय व्हावयाचा होता.

या कालाची वेदाध्ययनाची पद्धति हल्लीपेक्षा फार निराळी होती. सुकाराम, रामदास, तुळशीदास वगैरेंच्या कविता ज्याप्रमाणें आजकाल लोक पाठ करतात, त्याप्रमाणें या कालामध्ये वैदिक सूक्ते विद्यार्थी पाठ करीत. मूळ पाठामध्ये एका स्वराचा किंवा अक्षराचाहि फरक होना कासा

नये, ही कल्पना या वेळीं नव्हती. वेदऋचेसारखी ऋचा करणे म्हणजे लोक पुढे मोठे पाप मानू लागले, १ पण या कालामध्ये अशा प्रकारची कल्पना कोणाच्या स्वप्नींदेखील नव्हती. या कालखंडामध्ये वैदिक ऋचा लिहिल्या जात होत्या, त्यामुळे स्वाभाविकपणेच गुरु, शिष्य व प्रौढ कवी हे जुन्या वैदिक मंत्रांप्रमाणे नवे मंत्र तयार करीत. पद्य वेच्यांमध्ये आपल्या कवितांचा समावेश व्हावा, असे ज्याप्रमाणे आधुनिक कवींना वाटते, त्याप्रमाणे या कालामधील कवींना आपल्या नवीन मंत्रांचा समावेश 'संहिते'मध्ये व्हावा, अशी महत्वाकांक्षा वाटे. ते नवीन मंत्र करीत व पुष्कळांना आपले नवे मंत्र जुन्या मंत्रांपेक्षा सरसही वाटत. २ अशा कांही नव्या मंत्रांचा समावेश ऋग्वेदसंहितेमध्ये झाला आहे, हे आपणास नव्या व जुन्या कवींचे किंवा पूर्वयुगीन, मध्ययुगीन व अर्वाचीन काव्यांचे जे उल्लेख ऋग्वेदांत आढळतात त्यावरून स्पष्ट दिसून येते. ३ तसे पाहिले तर ऋग्वेदापैकी १ भाग पुनरुक्त्यात्मक आहे हे आता पृथक्करणावरून सिद्ध झाले आहे. ४ हल्लीची ऋग्वेदसंहिता म्हणजे या कालखंडांत झालेल्या मंत्रांतील निवडक वेचेच होत.

ज्या वेळीं वैदिक मंत्रांची रचना होत होती, त्यावेळीं अर्थातच वैदिक वाङ्मय हे रामदास तुकाराम वगैरेंच्या धार्मिक कविता जशा आपण शिकतो, त्याचप्रमाणे लोक शिकत असले पाहिजेत. धंदेवाईक पुरोहितवर्ग सोडला तर इतर बहुसंख्य समाज कांही निवडक सूक्तेच पाठ करी. हे वेचे पाठ करीत असतां अर्थाकडेच जास्त लक्ष देण्यांत येई; स्वर वगैरेवर विशेष भर देत नसत. पुष्कळदा अर्थ जास्त स्पष्ट व्हावा म्हणून जुन्या दुर्बोध शब्दांऐवजी नवे सोपे शब्दही बदलून घालीत. वैदिकमंत्रांमध्ये उल्लेखिलेल्या कथा किंवा दंतकथा यांचेही विद्यार्थ्यांना स्पष्टीकरण करण्यांत येई. पुरोहितवर्गांमध्ये ज्याला होत्याचा घंदा करावयाचा असे तो होत्यास जरूर तेवढे मंत्र पाठ करी; अध्वर्यु व छंदोगही आपणास जरूर तेवढाच मंत्रभाग शिकत. यामुळेच पुढे ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद या संहिता अस्तित्वांत आल्या.

१ सचौ, अल्बेरशनि, भा. १. पृ. १३५.

२ आदित्या रुद्रा वसवो जुषन्त इमं ब्रह्म क्रियमाणं नवीयः। ऋ. ७. ३५. १४. नवं नु स्तोममग्नये दिवः इयेनाय जीजनम्। वस्वः कुविद्वनाति नः ॥ ऋ. ५. १५. ४.

३ यः स्तोमेभिर्वावृषे पूर्व्येभिर्यो मध्यमेभिरुत नूतनोभिः। ऋ. १. ३२. १३.

४ ब्लूमफील्ड, ऋग्वेद रिपिटिन्स, पृ. २० व ६४६ पहा.

वेदकालाचा उत्तरार्ध व ब्राह्मणकाल

(सुमारें इ. स. पू. २००० ते इ. स. पू. १०००)

या कालखंडामध्ये संहितांचे मंत्रभाग हे अपौरुषेय मानण्यांत येऊं लागले. लोकभाषाही वेदभाषेपेक्षा भिन्न होऊं लागली; गंगायमुनांच्या खोऱ्यामध्ये पोहोचल्यावर आर्यलोक अनार्य कन्यांशीं विवाह करूं लागले, व त्यामुळें लोकभाषाही जास्तच अपभ्रष्ट होऊं लागली. व्यवहारामध्ये अनार्य शब्द आर्यभाषेमध्ये थोडेसे आले तरी त्यामध्ये फारसें बिघडत नव्हतें, पण अपौरुषेय व प्राचीन मंत्रांमध्ये जर लोकभाषेस अनुरूप असे फरक होऊं लागले, तर मोठा अनर्थ होण्याचा संभव होता अशी त्या वेळी समाजास भीति वाटत होती. नवीन शब्द घातल्यामुळें अपभ्रष्ट झालेले मंत्र देवांस आवडतील कशावरून ? त्यांना आवडले नाहीत व त्यांनी प्रार्थनेचा स्वीकार केला नाही तर मग सगळेंच मुसळ केरांत गेल्यासारखें नाही का होणार ? अपौरुषेय मंत्र जसेच्या तसे पाठ केले पाहिजेत, नाही तर अनर्थ कोसळेल ही कल्पना अशा तऱ्हेने या युगांत रुढ झाली. “मंत्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ।” या श्लोकावरून या कल्पनेचा लोकांच्या मनावर किती पगडा बसला होता हें दिसून येईल.

या कालखंडामध्ये संहितेचा मंत्रविभाग हा स्वर, अक्षर व शब्द यांचा बिलकुल फरक न होईल अशा तऱ्हेने शाळांमध्ये शिकविण्यांत येऊं लागला. पदपाठ, घनपाठ, जटापाठ वगैरे अद्याप अस्तित्वांत यावयाचे होते. टीकांचें आपण जसें आज परिशीलन करितों, तसेंच या कालखंडामध्ये ब्राह्मणग्रंथांचें अध्ययन करीत; मंत्रांइतकें काळजीपूर्वक रीतीने या वेळीं ब्राह्मणग्रंथ पाठ करीत नसत म्हणूनच कांही ब्राह्मणग्रंथ नष्ट झाले आहेत. लोकभाषाही या वेळीं मंत्रभाषेहून भिन्न झाली होती, म्हणून मंत्रपाठाबरोबर विद्यार्थ्यांना मंत्रार्थही या वेळीं विद्यालयामध्ये समजाऊन देत असत. त्यांच्या सोयीकरितां वेदांतील अवघड शब्दांच्या याद्या या वेळीं तयार करण्यांत येऊं लागल्या. निघंटु, निरुक्त वगैरे ग्रंथ अशाच तऱ्हेने निर्माण झाले. वेदार्थ सांगतां न येणें हें फार कमीपणाचें मानलें

जाई, हें “स्थाणुरयं भारद्वाजः किलाभूदधीत्य वेदं यो न विजानात्यर्थम् । योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥ ” या सारख्या श्लोकांवरून दिसून येईल.

शतपथ ब्राह्मण,^१ तैत्तिरीय आरण्यक^२ वगैरे ग्रंथांवरून इतिहास, पुराण, नाराशंसी गाथा वगैरे वाङ्मयही या कालीं अस्तित्वांत होते, असें दिसून येतें. यज्ञयागादिकांच्या सत्रांमध्ये मध्यंतरी थोडोशी सुट्टी असे, त्या वेळीं जमलेल्या मंडळींच्या मनोरंजनार्थ इतिहास, नाराशंसी गाथा वगैरे पाठ म्हणत असत. अर्थातच विद्यालयांमध्ये या वाङ्मयाचाही अभ्यास आस्थापूर्वक करण्यांत येई. छन्दःशास्त्र, भूमिति, ज्योतिष यांचाही वैदिक अभ्यासक्रमांत अंतर्भाव होई. या कालविभागामध्ये लोकभाषा व घेदभाषा या दोन भिन्न बोली अभ्यासकांच्या पुढे गेल्यामुळे त्यांचा तारतम्याने अभ्यास होऊन व्याकरणशास्त्र उदयास आले, व त्याचाही अभ्यास शाळांमध्ये सुरू झाला. यज्ञयागादिकांचे प्रस्थ या युगांत जितके होते तितके मागे किंवा पुढे कधीच नव्हतें; त्यामुळे वैदिक विद्यालयामध्ये वेदांठ व वेदार्थ यांचा अभ्यास संपल्यावर विद्यार्थ्यांना याज्ञिक प्रक्रिया शिकण्याकरितां चार पांच वर्षे तरी आणखी घालवावीं लागत.

औपनिषद, बौद्ध व सौत्र काल

(इ. स. पू. १००० ते इसवी सनाच्या आरंभापर्यंत)

उपनिषदे, बौद्धग्रंथ, जातके, मिलिन्द पण्ह वगैरे ग्रंथांवरून या कालखंडांतील शिक्षणक्रमासंबंधी बरीच माहिती मिळते. धर्मसूत्रग्रंथ या कालांतच झाले, पण त्यांवरून फारच थोडी माहिती उपलब्ध होते.

या कालामध्ये वाङ्मयात्मक शिक्षण व धर्देशिक्षण यांची फारकत झाली नव्हती. मी कवि आहे, माझे वडील वैदिकी करितात, व आईचे वडील पाथरवटोचा घंदा करितात^३ असें एक वैदिक ऋषि म्हणतात,

१ ११. ३. ८. ८.

२ २. ९.

३ कारुरहं भिक्षिपता उपलप्रक्षणी नना । नानाधियो वसूयुवोऽनुगा इव तस्थिम ॥ ऋग्वेद, ९. ११४. ३.

त्यावरून वेदकालीही तशीच स्थिति होती हें दिसून येईल. ब्रह्मविद्या शिकण्यास आलेल्या नारदास जेव्हा सनत्कुमारांनी, तू काय काय शिकला आहेस, असें विचारलें तेव्हा वेदाप्रमाणें ज्योतिष, लष्करी विद्या, गायनकला, आदूटोणे, हेही मला येतात असें त्यांनी सांगितलें. १ मिलिन्दपण्हावरूनही २ वेदविद्येबरोबर ब्राह्मणसुद्धा वरीलसारख्या विद्या शिकत असें दिसतें. जातक ग्रंथांवरून ब्राह्मण व क्षत्रिय हे दोघेही या वेळी तीन वेद व अठरा शिल्पें किंवा धंदे शिकत असें दिसून येतें. धनुर्वेद, आयुर्वेद, इन्द्रजाल, विषविद्या, ज्योतिष, कायदा, गणित, जमाखर्च, व्यापार, शेतकी पशुपालन, इस्सत्थ (?), राज्यशास्त्र, गायन, वादन, नर्तन, चित्रकला व वास्तुशास्त्र या १८ धंद्यांचा बहुतेक १८ शिल्पांमध्ये समावेश होत असावा. ३ एकाच विद्यार्थ्याला जातकांत म्हटल्याप्रमाणें तीन्ही वेद व अठरा शिल्पें यांत प्राप्तीय मिळवणें शक्य नव्हतें. पण तक्षशिलेंतील महाविद्यालयामध्ये ब्राह्मण्यात्मक शिक्षणाबरोबर ब्राह्मणांना वरील धंद्यांपैकी कांही धंदे शिकवीत व क्षत्रियांना वरील धंद्यांबरोबर थोडेसें वैदिक शिक्षणही देत

१ छांदोग्य, ७. २. २.

२ भाग १, पृ. २४७.

३ महावग्ग ७. १. ६, अनभिरतिजातक, चोम्पेय जातक व परंतप जातक यांवरून वरील यादींतिल २ ते ५ यांचा समावेश शिल्पांमध्ये होत होता असें दिसतें. ६-१३ यांना मुख्य शिल्पें मानीत असें मज्झिम निकाय भाग १, पृ. ८५ वरून दिसून येतें. १४-१८ यांचा अंतर्भाव आम्हीं तर्कानेच या यादीत केला आहे. पण त्यांस सांख्य ब्रा. २९.५ व मिलिंद पण्ह यांचा थोडासा आधार आहे. मिलिन्द पण्ह भाग १ पृ. ६ वर शिल्पांची संख्या १९ आहे असें सांगून त्यांची यादी दिलेली आहे पण ती विश्वसनीय नाही; कारण १९ शिल्पांमध्ये तेथे धर्मशास्त्र, न्याय, वैशेषिक, वेद, पुराण व इतिहास यांचाही अंतर्भाव केलेला आहे! विष्णुपुराण ३.६.२८ मध्ये ब्राह्मणांनी अभ्यासावयाच्या अठरा शास्त्रांची जी यादी दिली आहे तिजमध्येही चार वेद, सहा वेदांगें, पुराण, न्याय, मर्मांसा व धर्मशास्त्र हीं चार उपांगें व आयुर्वेद, धनुर्वेद, गांधर्ववेद, व अर्थशास्त्र हे चार उपवेद इतक्यांचा अंतर्भाव केला आहे. मिलिन्दपण्हातील यादी वरील सारख्या १८ शास्त्रांच्या यादीवरून बेतलेली दिसते. कलाकौशल्य किंवा उद्योगधंदा यांची कल्पना शिल्पांमध्ये प्रधान आहे, तेव्हा आम्ही वर दिलेल्या यादीवरूनच १८ शिल्पांची सर्वांत चांगली कल्पना घेते असें आढळून येईल.

यांत मुळीच संशय नाही. ब्राह्मणांनी धंदेशिक्षण घेऊं नये व ब्राह्मणे-
तरांनी वैदिक शिक्षणाच्या भानगडींत पडूं नये, अशी अनिष्ट प्रथा अद्याप
समाजांत पडली नव्हती.

वाङ्मय, तत्त्वज्ञान, उद्योगधंदे व भौतिक कला यांचा विस्तार व
प्रगति या कालखंडांत फारच झपाट्याने झाली. त्याचा परिणाम शिक्षण-
कमावर झाल्याशिवाय राहिला नाही. वाङ्मयशाखेमध्ये वेदावरच
भाग भर दिला जाई, पण वैदिक कर्ममार्गावरील लोकांची श्रद्धा
हळू हळू उडूं लागल्यामुळे, व व्याकरण, धर्मशास्त्र, न्याय, सांख्य, योग,
वेदांत वगैरे नवीन शास्त्रे उदयास आल्यामुळे, या नवीन शास्त्रांचेच परि-
शीलन या वेळी विद्यालयांमध्ये अधिक होऊं लागलें. निरुक्त, उपनिषदे,
ब्राह्मसूत्रे व अर्थशास्त्र यांमध्ये पूर्वकालीन अनेक ग्रंथकारांचीं नांवे आढ-
ळतात; त्यावरून या शास्त्रांवर हल्ली उपलब्ध असलेल्या ग्रंथांपेक्षा पुष्क-
ळच ग्रंथ या कालखंडामध्ये लिहिले गेले होते, हें दिसून येईल. अर्थात्
या विषयांचा व्यासंगही पुष्कळच लोक करीत असले पाहिजेत हें उघड
आहे. ब्राह्मणांपैकी सुमारे शेकडा १५ जण या कालामध्ये वेदाभ्यास
करून वैदिक बनत असत; बाकीचे ब्राह्मण जरूरीपुरते थोडे वेदमंत्र
शिकून न्याय, व्याकरण, धर्मशास्त्र वगैरे शास्त्रांचा व्यासंग करीत.

या कालामध्ये आर्यांचा विस्तार सर्व उत्तर हिंदुस्थानभर झाला होता,
त्यामुळे वेदांच्या अनेक शाखा व चरण अस्तित्वांत आले होते. वेदपाठी
ब्राह्मण प्रायः आपापल्या शाखांचेच अध्ययन करीत. पदपाठ, जटापाठ,
घनपाठ वगैरे या वेळी अस्तित्वांत आले होते, व तेही वैदिक विद्याध्याना
पाठ करावे लागत. ब्राह्मण, उपनिषदे, आरण्यके वगैरे ग्रंथ या काल-
खंडाच्या उत्तरार्धांत श्रोत मानण्यांत येऊं लागले होते, व त्यांचाही अंत-
र्भाव या वेळी वेदाध्ययनांत होऊं लागला. वैदिक ब्राह्मणांपैकी काहींना
तरी अद्याप वेदमंत्रांचा अर्थ समजत असे, हें 'अन्यो वेदपाठी । न तस्य
स्वानम् ।' या मानवगृह्यसूत्रांतील वचनावरून दिसून येईल.^१ पण
वेदांचा अर्थ न समजणारेच वैदिक या कालांत बहुसंख्य असत.

या कालामध्ये तत्त्वज्ञानाच्या उच्च अभ्यासक्रमामध्ये निरनिराळ्या मतांचे व धर्मांचे तौलनिक अध्ययन होत असे. सनातनी, बौद्ध व जैन लोकांमध्ये या वेळी नेहमी वादविवाद चालत; त्यामुळे प्रत्येकाला इतर धर्मांच्या ग्रंथांचे परिशीलन करावे लागे. मिलिन्द पण्हांतील प्रसिद्ध बौद्ध भिक्षु नागसेन याने वैदिक वाङ्मयाचा चांगलाच अभ्यास केला होता.^१ हिंदु व जैन धर्ममार्तंडही नागसेनाप्रमाणे आपल्या विरोधकांच्या मतांचे चांगले परिशीलन करीत असले पाहिजेत हे उघड आहे. तत्त्वज्ञानाच्या उच्च श्रेणीच्या विद्यार्थ्यांकडूनही त्याचप्रकारे तत्त्वज्ञानाचा तौलनिक अभ्यास त्याचे गुरु करून घेत असावेत असे मानण्यास प्रत्यवाय दिसत नाही.

स्मृतिपुराणकाल

(सुमारे इ. स. प्रारंभापासून ते इ. स. १२०० पर्यंत)

या कालामध्ये वैदिक शाखाचा अभ्यासक्रम सामान्यतः मागील कालखंडाप्रमाणेच होता; पण दिवसेंदिवस वैदिक मंत्राचा अर्थ समजून घेण्याची प्रवृत्ति कमी होत चालली होती. तिला आळा बसावा म्हणून वेदार्थांचे महत्त्व समाजाच्या मनावर बिबवण्याचा प्रयत्न शिक्षणशास्त्रज्ञ करीत होते;^२ पण त्याचा परिणाम फारसा झाला नाही. अल्वेहनीच्या वृत्तांतावरून अकराव्या शतकाच्या सुमारास वैदिक मंत्रांचा अर्थ सामान्यतः वैदिक ब्राह्मणांना कळत नसे असे दिसून येते. 'वेदार्थद' आडनांवाच्या कांही ब्राह्मणांचा उल्लेख क्वचित्प्रसंगी बाराव्या शतकांतील शिलालेखांतही आढळतो;^३ पण असे ब्राह्मण फार थोडे असत. वेदांत, पूर्वमीमांसा, धर्मशास्त्र, काव्य, अलंकार, वगैरे विषयांतील ग्रंथांवर या कालामध्ये अनेक टीका लिहिण्यांत आल्या, पण वेदावर कांहीच लिहिण्यांत आल्या

१ भाग. १ पृ. ३४

२ योऽर्थात् विधिवद्वेदं वेदार्थं न विचारयेत् । स संमूढः शूद्रकल्पः पात्रतां न प्रपद्यते ॥ पद्मपुराण, आदिखंड, ५३. ८६.

यथा पशुर्भारवाही न तस्य लभते फलम् । द्विजस्तथार्थानभिज्ञो न वेदफलमश्नुते ॥ याज्ञवल्क्य १.५१ वर अपराकौडतू व्यास.

३ ई. अ., १४. पृ. ६९.

नाहीत. यावरूनही वेदार्थसंशोधनाकडे या वेळीं वैदिक ब्राह्मणांचें फारसें लक्ष नसे, असाच निष्कर्ष काढावा लागतो.

सामान्यतः वैदिक ब्राह्मण आपापल्या शाखांचा व वेदांचा अभ्यास करीत. ताम्रपट्टांतील दानग्रहण करणाऱ्या ब्राह्मणांपैकी कांही ब्राह्मणांचीं आडनांवां चतुर्वेदी, त्रिवेदी, द्विवेदी अशा प्रकारची आढळतात, पण ते ब्राह्मण स्वतः या कालखंडामध्ये अनेक वेदांचें अध्ययन करीत असत का त्यांच्या पूर्वजांच्या अध्ययनावरून त्यांची ही आडनांवां पडलेलीं होतीं हे सांगणें कठीण आहे. महाविद्यालयामध्ये अध्यापन करणारे कांही वैदिक ब्राह्मण संहिता, पदपाठ, क्रमपाठ, अनुक्रमणिका, कल्प, उपनिषदें यांच्याशिवाय पुराण, इतिहास व धर्मशास्त्र यांचाही व्यासंग करणारे चतुरस्र विद्वान असत असें कोरीव लेखांवरून आढळून येते. ^१ 'बुद्धिमान-भ्यसेन्नित्यं बहुशास्त्राण्यतंत्रितः' या वचनाप्रमाणें वागणारे ब्राह्मण अध्यापक वर्गामध्ये असत असें यावरून दिसून येईल. वेदाध्ययन हें या कालखंडामध्ये मागल्यापेक्षा देखील कमी लोकप्रिय झालें होतें अशाबद्दल पुरावा सांपडतो. 'न वेदभनधीत्यान्यां विद्यामधीयत, अन्यत्र वेदांग-स्मृतिभ्यः।' या शंखवचनावरून ^२ धर्मशास्त्राचें अध्ययन करणाऱ्यांना वेदाध्ययन करण्याची तत्त्वतः जरूर नाही, हें तत्त्व या वेळीं समाजात मान्य होऊ लागलें होतें असें दिसतें. मागील कालखंडांमधील धर्मग्रथांमध्ये अशा तऱ्हेची वचनें नाहीत व सापडणेंही शक्य नाही. या वेळचे शुक्रासारखे कांही शास्त्रकार तर वेदाध्ययन म्हणजे पोपटपंची आहे; त्यायोगाने बुद्धिमांद्य उत्पन्न होतें असें उघडपणें प्रतिपादीत होते. ^३ वैदिक किंवा याज्ञिक ब्राह्मण सोडून दिले, तर इतर ब्राह्मण या वेळीं फारसें वेदाध्ययन करीत नव्हते हें उघड आहे. अकराव्या शतकापर्यंत क्षत्रिय लोक वेदाध्ययन करीत, पण वैश्यांचा त्याबद्दलचा अधिकार गेला होता, असें

१ सो. इ. ए. रि., १९२७, पृ. ११५.

२ बी. मि. सं., पृ. १११ वर उद्धृत.

३ नानुवाकहता बुद्धिर्व्यवहारक्षमा भवेत् । अनुवाकहता या तु न सा सर्वत्र-
गामिनी ॥ ३.२८१.

अल्बेरुनीच्या वृत्तांतावरून दिसून येते. १

वाङ्मय, व्याकरण, धर्मशास्त्र वगैरे इतर विषयांचा अभ्यासक्रम या वेळीं कोणच्या प्रकारचा होता, याची माहिती इत्सिंगच्या वृत्तांतावरून चांगली समजून येते. २ सहाव्या वर्षी घुळाक्षरास प्रारंभ होई; सातव्या आठव्या वर्षी थोडेसें गणित, वाचन, वगैरे शिकवीत, नवव्या वर्षी पाणिनीची सूत्रे मुलें पाठ करीत; पुढील तीन वर्षे अष्टघातु, उणादि सूत्रे, वगैरेच्या अध्यनास लागत, आणि मग दोन वर्षे कोष, काव्य, साहित्य यांच्या परिशीलनामध्ये जात. त्या काळचें माध्यमिक शिक्षण (Secondary Education) अशा प्रकारचें असे, व तें १४-१५ वर्षांच्या सुमारास संपे.

यानंतर उच्च शिक्षणास प्रारंभ होई. व्याकरण, तर्क, न्याय, वेदान्त, वैद्यक व ज्योतिष या पांच उच्च शिक्षणाच्या शाखा होत्या असें युआन च्वांगच्या वृत्तांतावरून दिसते. ३ साहित्य, पुराणे, अलंकार, व धर्मशास्त्र यांचा त्याने अनवधानामुळेच उल्लेख केला नसावा. या सर्व शाखांमध्ये व्याकरणशास्त्र हें सर्वांत लोकप्रिय होतें; कारण पाठशाळांमध्ये वैयाकरणिकांची सर्वांत जास्त गरज असे. काशिकावृत्ति, पातंजल महाभाष्य, वगैरे सारखे ग्रंथ उच्च अभ्यासक्रमामध्ये अंतर्भूत करीत असत. ४ व्याकरणाचें सांगोपांग अध्ययन करण्यास सुमारे दहा वर्षे लागत, व तें सुमारे १८-१९व्या वर्षी संपत असे. नाणावलेले विद्वान् म्हणून ज्यांना लौकिक मिळवावयाचा असे, ते व्याकरणाशिवाय न्याय, वेदांत, यांसारखे आणखी एखादे शास्त्र अभ्यासीत; त्याकरितां आणखी ६-७ वर्षे तरी वेचावी लागत. वेदान्ताच्या उच्च अभ्यासक्रमामध्ये विरोधी पक्षाच्या ग्रंथांचेही परिशीलन होई. बौद्ध दिवाकरसेनाच्या विध्यपर्वतांतील आश्रमामध्ये आजीवक, जैन, बौद्ध, कापालिक, लोकायतिक, वगैरे सर्व मतांचे विद्यार्थी सातव्या शतकामध्ये अभ्यासाकरितां येत, व ते स्वपक्षमंडन आणि परपक्षखंडन हें करण्यांत गुंतलेले असत असें हर्षचरितावरून दिसून

१ भा. १. पा. १२५.

२ प्रकरण ३४

३ वॉट्स, भाग १. पा. १५५.

४ इत्सिंग, प्रकरण ३४.

येतें. १ सातव्या शतकामध्ये ज्या मोठ्या बौद्ध तत्त्वज्ञान्यांच्या हातांखाली युआन् च्वांगने अध्ययन केलें, त्यांपैकी बरेच जण बौद्ध व हिंदु या दोनही तत्त्वज्ञानांत पारंगत होते; यावरून तत्त्वज्ञानाचे अभ्यासक विद्यालयांमध्ये परमतांच्या ग्रंथांचा अभ्यास करीत हें उघड आहे. न्यायशास्त्र व वेदांत यांचा संबंध फार निकट होता, तेव्हा वेदांताच्या विद्यार्थ्यांस न्यायाचाही थोडाबहुत अभ्यास करावा लागे. हें सर्व होऊन वेदान्तामध्ये प्रावीण्य प्राप्त होण्यास निदान दहा तरी वर्षे लागत. न्याय व तत्त्वज्ञान या विषयांचे विद्यार्थी सुमारे विसाव्या वर्षी वलभि विश्वविद्यालयांत येत, आणि तीन वर्षांत परत जात असें इत्सिंग म्हणतो हें खरें, २ पण त्यावरून दोन तीन वर्षांत न्यायवेदांतासारख्या विषयांचें अध्ययन संपे असें मानणें चुकीचें होईल. वलभीस तीन वर्षे राहून परतणारे विद्यार्थी इतरत्र आपल्या विषयांचे बरेच अध्ययन करून अत्यश्रेणीच्या अभ्यासकरितां तेवढे वलभीला जात असावेत असें दिसतें.

प्रस्तुत कालखंडाच्या उत्तरार्धांत धर्मशास्त्र, पुराण, काव्य व अलंकार या विषयांवर पुष्कळच ग्रंथ लिहिण्यांत आले. पुराण व धर्मशास्त्र यांमध्ये सांगितलेला धर्म या वेळीं वैदिकधर्मापेक्षा फार लोकप्रिय होता. तेव्हा या वेळीं संस्कृत विद्यालयांमध्ये पुराण व धर्मशास्त्र हे विषय न्यायवेदांतापेक्षाही जास्त लोकप्रिय असावेत असें वाटतें. साहित्यशास्त्रांतील उच्च अभ्यासक्रमामध्ये व्याकरण, छंदःशास्त्र, अलंकारशास्त्र, इतिहास, पुराणे, लोककथा वगैरे विषयांचा अंतर्भाव करीत असत. ३ हल्लीं लेखनाचिनास जितकें महत्त्व देतात, तितकें पूर्वी या अभ्यासक्रमांत कविता-रचनाशक्तीस देत असत.

बौद्ध शिक्षणसंस्थांतील अभ्यासक्रम कांहीसा निराळा असे. या वेळीं महायान मताचा हिंदुस्थानांत फार प्रसार झाला होता व त्याचे सर्व ग्रंथ संस्कृतामध्ये असत. म्हणून बौद्ध विद्यार्थ्यांनाही हिंदु विद्यार्थ्यांप्रमाणें संस्कृत व्याकरण, कोष व साहित्य हें शिकण्यांत ५-७ वर्षे घालवावी

१ हर्षचरित, अध्रम उच्छ्वास.

२ पा. १७७.

३ काव्यमीमांसा, पा. ४९-५०.

लागत. याच वेळीं विनयादि ग्रंथांतील महत्त्वाचे उतारे त्यांच्याकडून पाठ करून घेत. सुमारे १६ व्या वर्षी त्यांच्याही उच्च शिक्षणास आरंभ होई; त्यामध्ये तर्क व तत्त्वज्ञान यांवरच जास्त भर देण्यांत येई. हेतुविद्या, अभिधर्मशास्त्र यांसारख्या विषयांचा विशेष अभ्यास करण्यांत येई. बौद्ध भिक्षूंचा अभ्यासक्रम बराच निराळा असे. वयांत आल्यावर म्हणजे सुमारे १८ व्या वर्षी त्यांना संध्यामध्ये प्रविष्ट करून घेत, व त्यानंतर दहा वर्षे त्यांना उपाध्यायाच्या हाताखाली विनय, सूत्रे, पातिमोक्ख व महायान शास्त्रे यांचा अभ्यास करावा लागे. दहा वर्षांनी त्यांच्या शिष्यत्वाचा काल संपला तरी अध्ययन संपत नसे, कारण नैष्ठिक ब्रह्मचाऱ्याप्रमाणें त्यांना धर्म व तत्त्वज्ञान यांचाच व्यासंग आजन्म करावयाचा असे. सर्वच तसें करीत असें नाही; पण नालंदाला जें सुमारे १०,००० भिक्षु होते त्यांपैकी १००० भिक्षु २० शास्त्रग्रंथांमध्ये, ५०० तीस ग्रंथांमध्ये व १० पन्नास ग्रंथांमध्ये प्रवीण होते.^१ यावरून शेकडा १०-१५ भिक्षु तरी आजन्म विद्याव्यासंग करीत असें दिसून येईल. जालंदर, घेनुकाकट, दक्षिण कोसल यांसारख्या दुर्गम व एकीकडच्या विहारांमध्ये सुद्धा इतक्या जाड्या विद्वत्तेचे भिक्षु होते, की युआन् च्वांगला तेथे कैक महिने अभ्यासाकरितां राहावे लागले.^२ यावरूनही बौद्ध विहारांमधील भिक्षूपैकी पुष्कळ विद्वान व बहुश्रुत असत हें दिसून येईल. हेतुविद्याशास्त्र, न्यायानुसारशास्त्र, षट्पदाभिधर्मशास्त्र, योगाचारभूमिशास्त्र, विभाषा, कोष वगैरे शास्त्रांचा ते व्यासंग करीत.^३ हिंदु धर्मग्रंथांचेही परिशीलन त्यांना करावें लागे, कारण त्याशिवाय स्वमतमंडन हें चांगल्या तऱ्हेने करणें शक्य नसे. आपला जीव अनेकदा धोक्यांत घालून बौद्ध ग्रंथांच्या अध्ययनाकरितां जो युआन् च्वांग हिंदुस्थानांत येऊन राहिला होता, त्याचा हिंदुस्थानांतील ३ वेळ हिंदु धर्मग्रंथांचें अध्ययन करण्यांत गेला,^४ यावरूनही परमतपरिशीलनास किती महत्त्व देण्यांत येई हें दिसून येईल.

१ बौल, युआन्च्वांगचें चरित्र, पान ११२

२ " " " १२६, १२७, १७७

३ " " " ११२

४ " " " १२५

या कालखंडामध्ये शेकडों ग्रंथ निरनिराळ्या विषयांवर व निरनिराळ्या प्रांतांत लिहिण्यांत आले. निरनिराळ्या विद्यालयांमध्ये कोण-कोणत्या वेळीं कोणकोणते ग्रंथ अभ्यासीत, ही माहिती उपलब्ध असती तर ती बरीच मनोरंजक व बोधप्रद झाली असती यांत संशय नाही. आजकाल आपापलीं पुस्तकें शाळा कॉलेजांतून नेमून घेण्याकरितां ग्रंथकार बरीच धडपड करीत असतात, पण पूर्वी मुद्रणकला व ग्रंथकारांचे पुस्तकाबाबत हक्क (Copy right) हे दोनीही नसल्यामुळे ग्रंथकारांच आपले ग्रंथ अभ्यासक्रमांत नेमल्यामुळे आर्थिक फायदा होणें शक्य नव्हतें. कालिदासाचे ग्रंथ त्याच्या हयातीत भरतखंडाच्या कान्याकोप-यांतील सर्व विद्यालयांत लावले असते, तरी त्याचा कीर्तीशिवाय दुसरा कांहीच फायदा झाला नसता. अशी कीर्ति मिळावी म्हणून मात्र कांही ग्रंथकार कधीकधी कशी धडपड करीत हैं अल्बेरुनीने सांगितलेल्या एका गोष्टीवरून दिसून येतें. १ अनंगपाल राजाचा (सुमारें १००० ते १०१०) उग्रभूति नांवाचा एक अध्यापक वैयाकरणिक होता; त्याने शिष्यहितावृत्ति नांवाचा एक ग्रंथ लिहिला होता. हा ग्रंथ काश्मीरमध्ये महाविद्यालयांत अध्यापकांनी विद्यार्थ्यांकरितां नेमावा म्हणून उग्रभूतीने बरीच खटपट केली; पण त्यास यश आलें नाही. खिन्न मनाने त्याने जेव्हा अनंगपालास ही गोष्ट सांगितली, तेव्हा त्याने १००,००० द्रम्म (६०,००० रुपये), जीं विद्यालये शिष्यहितावृत्ति ग्रंथ लावतील त्यांमध्ये वाटण्यास, पाटवून दिले. ही बातमी कळतांच चोहीकडे तो ग्रंथ सुरू झाला. सर्व ग्रंथकार उग्रभूतीसारखें असत, किंवा अशा तऱ्हेच्या गोष्टी नेहमी घडत असत असें मानण्याचें कारण नाही, तथापि कधीकधी कशा हल्लीप्रमाणें मजेदार गोष्टी घडत हैं त्यावरून दिसून येईल.

सुमारें तिसऱ्या शतकापासून या कालखंडामध्ये संस्कृत विद्येचें पुनरुज्जीवन झालें. त्यापूर्वीं बहुतेक सर्व प्रांतांत प्राकृत ही राजभाषा होती, कारण त्या वेळचे राजाज्ञेने लिहिलेले कोरीव लेख प्रायः प्राकृत भाषेमध्येच लिहिलेले आढळून येतात. दक्षिणेंतील सातवाहनासारख्या कांही राजांनी तर आपल्या दरबारांत प्राकृत भाषाच वापरली पाहिजे असा

नियम केला होता. ^१ हिंदुधर्माबरोबर संस्कृत भाषेचेही पुनरुज्जीवन चवथ्या शतकांत झाले, व ते इतके प्रभावी ठरले की बौद्ध व जैन धर्मीय लोक-ही आपल्या धर्मसंस्थापकांचा उपदेश झुगारून देऊन संस्कृतमध्येच ग्रंथ-रचना करू लागले. उज्जयिनीच्या साहसांक राजाने म्हणजे गुप्तघराण्यांतील दुसऱ्या चंद्रगुप्ताने आपल्या अंतःपुरांत देखील संस्कृतच भाषा वापरली पाहिजे असा नियम केला होता. संस्कृतच्या पुनरुज्जीवनामुळे या काल-खंडांत असंख्य ग्रंथ लिहिले गेले, पण त्यामुळे प्राकृत भाषा मागे पडल्या. ^२ त्यांमधील ग्रंथोत्पत्ति जवळ जवळ थांबल्यासारखीच झाली. संस्कृतानभिन्न बहुजनसमाजाच्या बहुश्रुततेवर यामुळे कसा वाईट परिणाम झाला, हे पुढे शेवटल्या प्रकरणामध्ये दाखवण्यांत येईल.

शिक्षणपद्धति

शिक्षण कसे द्यावे या विषयी जितके भिन्न भिन्न विचार प्रकट केले जातात, तितके इतर फारच थोड्या विषयांसंबंधी केले जात असतील. उच्च शिक्षणक्रमामध्ये देखील काळजीपूर्वक शिकवून विद्यार्थ्यांकडून अभ्यास करवून घ्यावेत असे कांहींचे मत आहे, तर अशा विद्यार्थ्यांना फक्त उपयुक्त पुस्तकांची यादी द्यावी असे दुसऱ्यांचे मत आहे. व्याख्यान पद्धति निरुपयोगी आहे असे कांहींना वाटते, तर कुशल अध्यापक आपल्या रसाळ वाणीने विद्यार्थ्यांच्या मनावर जसे सिद्धांत बिंबवू शकतो, तसे निर्जीव पुस्तके करू शकणार नाहीत, असे उलट बाजूचे अट्टाहासाने सांगणे आहे. प्राचीन हिंदुस्थानांत शिक्षणपद्धतीबद्दल अशा तऱ्हेचे वादविवाद नव्हते, कारण त्या वेळची परिस्थिति निराळी होती. लेखनकलेची मदत शिक्षण-क्रमामध्ये बरीच वर्षे घेण्यांत येत नसे. जेव्हा ती घेण्यांत येऊ लागली, तेव्हाही पुस्तके फार दुर्मिळ व महाग असल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या स्मरण-शक्तीने करावयाचे काम त्यामुळे फारसे कमी झाले नाही. त्यामुळे पुस्तके स्वतः वाचून आपला आपण ज्ञानविकास करून घ्यावा अशा प्रकारची विचारसरणी समाजास उपयुक्त किंवा ग्राह्य वाटणे शक्य नव्हते. पुस्तके

१ काव्यमीमांसा, पा. ५०.

२ अल्बेरुनि, भा. १, पा. १८.

जरी उपलब्ध झाली तरीही त्यावर सर्वस्वी विसंबून राहतां येत नसे. मुद्रणकला अस्तित्वांत नसल्यामुळे एखाद्या पुस्तकाची मिळालेली प्रत ही सर्वस्वी विश्वसनीय असेलच अशी खात्री वाटत नसे. ग्रंथांच्या त्रकला करणारे कारकून पुष्कळदा अर्धशिक्षित असत, व त्यामुळे त्यांच्या हातून इतक्या चुका घडत, की एकामागून एक असा दोन तीनदा नक्कल केलेला ग्रंथ पुष्कळ ठिकाणीं सर्वस्वी विपरीतार्थनिवर्शक होई. १ त्यामुळे प्राचीन काळीं बहुतेक ज्ञान कंठगत असे. आपला ग्रंथ सर्व पुस्तकालयांत ठेवण्याजोगा संग्राह्य व्हावा, अशी आधुनिक काळीं ग्रंथकारांची महत्वाकांक्षा असते; पूर्वी आपला ग्रंथ विद्वानांनी पाठ केला जाऊन त्यांच्या कंठाभरणतेस प्राप्त व्हावा याबद्दल ग्रंथकारांचा प्रयत्न असे.

वरील सर्व कारणांमुळे वेदाध्ययनामध्ये वेदमंत्र कंठगत करण्यावर फार प्राचीन काळापासून भर देण्यांत येई, हें निराळें सांगण्याची जरूर नाही. स्वर अगर उच्चार यांमध्ये अत्यंत थोडा जरी म्हणण्यांत बदल झाला, तर त्यामुळे अनर्थ ओढवतो असाही समज होता, त्यामुळे गुरुमुखांतूनच वेद शिकणे श्रेयस्कर होय असें मानण्यांत येऊं लागलें. 'वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः।' २ या महाभारत वचनावरूनही वेद हे लिहिले जाऊं नयेत असा समाजाचा कटाक्ष होता असें दिसून येईल. नास्तिकांच्या हातीं वेद लागू नयेत, हाही त्यांत एक हेतु असावा. वरील कारण-समुच्चयामुळे नवव्या शतकापर्यन्त वेदमंत्र हे मुळीं लिहिलेच गेले नव्हते. पण या सुमारास साहित्य, अलंकार, घर्मशास्त्र, वेदांत, न्याय, वगैरे शास्त्रांचेंच जास्त अध्ययन होऊं लागल्यामुळे वेदांकडे कसें दुर्लक्ष्य होऊं लागले हें आपण मागे पाहिलेंच आहे. त्यामुळे वेदमंत्र व वेदार्थ हे दोनीही अजीबात लुप्त होतील की काय अशी सकारण भीति वाटूं लागली, व अखेर काश्मीरमधील वसुक नामक ब्राह्मणाने नवव्या शतकामध्ये वेदमंत्र व त्यावरील टीका लिहून काढण्याचें लोकोत्तर मनोषय दाखविलें. ३ पण जरी या कालानंतर वेदांच्या लेखी प्रती अस्तित्वांत येऊं लागल्या, तरी

१ अल्बेरुनि, भा. १. पृ. १८.

२ आश्वमेधिकपर्व, १०६, ९२.

३ अल्बेरुनि, भा. १. पृ. ११२.

त्या दुर्मिळ व महाग असल्यामुळे विद्यालयांमध्ये वेदमंत्र हे पूर्वीप्रमाणे गुरुमुखागसूनच शिकण्याचा प्रघात पुढे चालू राहिला, व अद्यापिही जुन्या संस्कृत विद्यालयांमध्ये तीच पद्धत सुरू आहे. प्रातिशाख्य ग्रंथांवरून या शिक्षणपद्धतीचे यथार्थ स्वरूप कळून येते.^१ प्रत्येक दिवशी विद्यार्थ्यास दोन तीनच मंत्र शिकवीत. त्या मंत्रांतील दोन दोनच शब्द गुरु प्रथम म्हणून दाखवी व आपल्या स्वराप्रमाणे शिष्य ते उच्चारतो का नाही हे लक्षपूर्वक पाही. तो जर स्वर अगर उच्चार यांमध्ये चुकी करित असेल तर ती तो लगेच दुरुस्त करी. अशा तऱ्हेने एक मंत्र म्हणजे ब्लोक बिनचूक म्हणतां येऊं लागला म्हणजे त्या विद्यार्थ्यास तो पाठ करण्यास सांगून गुरु दुसऱ्या विद्यार्थ्यास त्याचप्रमाणे शिकवू लागे. प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या शिक्षणाकडे या पद्धतीमुळे गुरूला वैयक्तिक लक्ष द्यावे लागे.

बुद्धाच्या मृत्यूनंतर कैक शतके त्रिपीटकादि बौद्ध ग्रंथही वेदांप्रमाणेच पाठ करित असत. ते शिकण्याकरितां पुस्तकाऐवजीं गुरूचाच आश्रय करावा लागे.^२ त्रिपीटकांच्या लेखी प्रती अस्तित्वांत आल्यावरही त्या महाग व दुर्मिळ असत, म्हणून विद्यार्थ्यांना त्या कंठगतच कराव्या लागत हे इत्सिंगच्या वृत्तांतावरून दिसून येते.^३

प्राचीन काळीं वेदत्रिपीटकादि बरेचसे ग्रंथ (पुस्तके दुर्मिळ असल्यामुळे) विद्यार्थ्यांना कंठगत करावे लागत. प्राचीन शिक्षणपद्धति म्हणजे निवळ पोपटपंची असे, असे पुष्कळ लोक विधान करितात, पण ते चुकीचे आहे. वेदशाखेमध्येसुद्धा इसवी सन सुरू होईपर्यंत अध्यापक विवरण व स्पष्टीकरण यांकडे बरेच लक्ष देत असत. निरुक्तादि ग्रंथांच्या साहाय्याने कठीण शब्दांचे अर्थ ठरवून मंत्रार्थ विवरण करणे, मंत्रांमध्ये उल्लेखिलेल्या ऐतिहासिक किंवा दंतकथात्मक गोष्टींची माहिती सांगणे, संहितापाठाचा पदपाठ बनवितांना कोणते फरक का करावयाचे वगैरे गोष्टींसंबंधी विवरण करणे वगैरे बाबींकडे वेदशालांमध्ये बिलकुल दुर्लक्ष होत नसे. ब्राह्मणग्रंथांतील बराचसा भाग वेदमंत्रांवरील टीके-

१ ऋक् प्रातिशाख्य, पटल १५.

२ मिलिन्द पण्ह भा १. पा. २१ पद्या.

३ पा. १२०.

सारखाच आहे; तित्तिरि जातकामध्ये गिरिशिखरावरून जलप्रवाह जसा अस्खलित रीतीने खाली वाहत जातो, त्याप्रमाणें वेदार्थ विवरण करतांना वेदाध्यापक भाषण करीत असें विधान आढळतें. यावरूनही वेदशाखेमध्ये देखील बरीच शतके केवळ पोपटपंचीच चालत नसे असें दिसून येईल. पुढे पुढे पाठ करावयाचे श्रुतिग्रंथ जेव्हा पुष्कळच झाले, तेव्हा वेदशाखेमध्ये वैदिकांना ग्रंथ पाठ करण्याकडेच आपलें शक्तिसर्वस्व नाडलाजाने खर्च करावें लागलें; तसें केलें नसतें तर बरेचसे श्रुतिग्रंथ नष्ट झाले असते.

व्याकरण, पूर्व व उत्तर मीमांसा, न्याय, सांख्य वगैरे विषयांवरील सूत्रग्रंथ केवळ पोपटपंची करून अभ्यासण्याजोगे नाहीत हें कोणीही कबूल करील. सदरहू ग्रंथ शिकवितांना अध्यापकांना विस्तृत व सांगोपांग विवरण करावें लागे; त्या विवरणापैकी कांही भाग भाष्यग्रंथांमध्ये पुढे अंतर्भूत झाला आहे. “वेदांत, न्याय, मीमांसा वगैरे विषय शिकवितांना वादविषयक सिद्धांतांचें पृथक्करण व स्पष्टीकरण करण्यांत येई, निरनिराळ्या मतांतील फरक दाखविण्यांत येई व आपलें मतच कां ग्राह्य व दुसरी मते कां त्याज्य हें समजाऊन देण्यांत येई.”^१ दिवाकरसेनांच्या आश्रमामध्ये जे निरनिराळ्या श्रौत व श्रुतिबाह्य सिद्धांतांचे प्रौढ विद्यार्थी असत ते प्रथम आपापल्या सिद्धांतांचें विवरण ऐकत, मग त्याचा विचार करून तें नीट समजाऊन घेत, शंका कुशंका येतील त्या गुरूंना विचारित, आणि नंतर प्रतिपक्षीयांशी वादविवाद करीत, हें हर्षचरितावरून दिसून येतें.^२ तिबेट, चीन, कोरिया वगैरे लांबच्या देशांतून जे सातव्या शतकामध्ये हिंदुस्थानांत विद्यार्थी येत, ते केवळ हिंदुस्थानांत कंठगत करून जतन केलेल्या धर्मग्रंथांच्या प्रती मिळवण्याकरितांच नव्हे, हें युआन् च्वांग व इत्सिग यांच्या वृत्तांतावरून दिसून येतें. गहन विषय विशद करून सांगण्याची व दुर्बोध विषयावर उद्बोधक विवेचन करण्याची भारतीय गुरूंची हातोटी अवर्णनीय आहे. असें युआन् च्वांग म्हणतो.^३

१. मिलिन्द पण्ह, भाग १, पृ. ४६.

२. उच्छवास ८.

३. बील, युआन् च्वांग चरित्र, पृ. ७६, १५४, १६०.

“सुदैवाने बौद्ध सिद्धान्त शिकण्याकरितां मी हिंदुस्थानांत आलों; तसें झालें नसतें तर अनेक विषय मला समजणेच नसते ” असें इत्सिंग कबूल करितो.^१ प्राचीन काळीं पोस्टपंचीवरच भर दिला जाई, हें म्हणजे किती निरावार आहे हें वरील विवेचनावरून दिसून येईल.

पुष्कळ जातककथांमध्ये तक्षशिलेंतील जगद्विख्यात गुरूंच्या हाता-खाली पांच पांचशें विद्यार्थी शिकत असत असें जें विधान आढळतें तें फारसें विश्वसनीय दिसत नाही. निरनिराळ्या शतकांतील विश्वसनीय पुराव्यावरून सामान्यतः एकेका गुरूपाशीं १५-२० पेक्षा जास्त विद्यार्थी शिकत नसत असें दिसून येतें. पांचव्या शतकांत नालन्दाला ९००० विद्यार्थ्यांकरितां १००० शिक्षक होते.^२ एसायिरम् महाविद्यालयामध्ये अठराव्या शतकांत प्रत्येक शिक्षकाचे हाताखाली सरासरीने वीस विद्यार्थी शिकत असत.^३ सतराव्या शतकामध्ये बनारसला प्रत्येक शिक्षकापाशी ४ ते १५ च विद्यार्थी शिकत, असें बनियारच्या प्रवासवृत्तांतावरून दिसून येतें.^४ एकोणिसाव्या शतकामध्ये नडियाच्या संस्कृत पाठशालांमध्ये सुमारे २०-२४ विद्यार्थी एकेका गुरूपाशीं अध्ययन करीत.^५ त्रिपीटकामध्ये भगवान् बुद्धाचे बरोबर नेहमीं ५०० शिष्य असत असें विधान सर्वत्र आढळतें, त्यावरूनच जातककथालेखकांनी तयशिलेच्या जगप्रसिद्ध अध्यापकांच्या संबंधीं तसेंच विधान केले असावे असें दिसतें. तें वस्तु-स्थितीचें निदर्शक नाही हें वरील पुराव्यावरून दिसून येईल.

प्रत्येक गुरूपाशी १५-२० विद्यार्थी शिकत असल्यामुळे गुरूला प्रत्येकाकडे वैयक्तिक लक्ष देतां येई. हल्लीसारखे शेदोनशें मुलांचे अवाढव्य वर्ग पूर्वी नसत. एवढ्या मोठ्या वर्गामध्ये कांही मुले फार हुषार, कांही धडु, तर कांही मध्यम प्रतीचीं असतात, त्यामुळे अध्यापक शिकवतो तें कांहींना निरूपयोगी तर कांहींना दुर्बोध व थोड्या-

१ पृ. १८५.

२ बाल, युआन् च्वांग चरित्र, पान ११२.

३ सौ. ई. ए. रि., १९१८, पान १४५.

४ पान ३३४.

५ नडिया गॅझेटियर, पान १८२.

नाच उपयोगी असें असतें. प्राचीन काळीं १५-२० विद्यार्थीच प्रत्येक गुरूपाशीं असत, त्यामुळें त्याला प्रत्येकाच्या अडचणी समजून घेऊन प्रत्येकास निराळें शिकवतां येई. तें त्यास समजलें की नाही व तें तो शिकला की नाही, याची रोज चांचणी घेण्यांत येई, व नंतर गुरू प्रत्येक विद्यार्थ्यास पुढील पाठ देई. त्यामुळें हुषार विद्यार्थ्यांची प्रगति जलद होई, व घडू विद्यार्थ्यांकरितां त्यांना थांबावें लागत नसे. वार्षिक परीक्षेच्यानंतर पुढील वर्गांत जावयाचें अशी पद्धत त्या वेळीं नव्हती. घडू किंवा आठशी मुलांना जसें हल्ली चैनीने कॉलेजांत आयुष्य घालवतां येतें, तसें पूर्वी येत नसे, कारण त्यांच्या अभ्यासाची रोज परीक्षा होई, व तो झाला बाही तर गुरूकडून प्रथम कानउघाडणी व मग हकालपट्टी होई. हुषार विद्यार्थ्यांचा आठशीपणा किंवा कामचुकारपणा घालविण्यामध्ये भारतीय गुरूंचा हातखंडा असे, असें युआन् श्वांगनेही नमूद करून ठेवलें आहे.^१

शिष्यांच्या मनावर सिद्धांत बिंबवण्याकरितां पुष्कळदा उपमा, दृष्टांत वगैरेंचा उपयोग गुरू अध्यापनामध्ये करीत असत. बनारसच्या एका अध्यापकाच्या हाताखाली एक अत्यंत मंदमतीचा विद्यार्थी होता. त्यास सिद्धान्त कसे समजाऊन द्यावे, याबद्दल गुरूस कोडेंच पडलें होतें. अखेर समिधा घेऊन तो संध्याकाळीं परत आला, म्हणजे त्याने रानांत पाहिलेल्या वस्तू कशासारख्या होत्या व कशासारख्या नव्हत्या, याबद्दल त्याला खोदखोदून प्रश्न विचाराने म्हणजे एका वस्तूची दुसऱ्या वस्तूशीं कशी तुलना करावी, तिचें इतर गोष्टींशीं साधर्म्य व वैधर्म्य कसें ओळखावे, वगैरे त्यास समजू लागेल, व अशा तऱ्हेने त्याचा बुद्धि-विकास हळूहळू होईल व मग त्यास शिकवणें सोपें होईल, असा विचार करून गुरूने वरील प्रकारें शिष्याचा मतिविकास घडवून आणण्यास सुरुवात केली.^२ या गुरूला या शिष्याच्या बाबतींत वरील पद्धतीनेही शिक्षण देण्यांत यश आलें नाही, कारण हा शिष्य फारच मट्ट होता; वण या गोष्टीवरून व हितोपदेशांतील कथानकांवरून शिक्षणपद्धति अनोखक व उद्बोधक व्हावी म्हणून गोष्टी, दृष्टांत वगैरेंचा कसा

१ बॅटर्स, भा. १ पान १६०.

२ मंगलीश जातक.

भरपूर उपयोग कुशल अध्यापक करीत असत हें कळून येईल. बुद्धा-सारखे कांही कुशल शिक्षक सॉक्रेटीसप्रमाणें शिष्यांचीं मतेच प्रथम गृहीत धरून, त्यांबरोबर त्याबाबतींत संभाषण करून, त्यांच्या तोंडूनच त्या मतापासून विपरीत सिद्धांत कसे निघू लागतात हें काढून घेऊन मग आपले स्वतःचे सिद्धांत त्यांस पटवून देत हें त्रिपीटक ग्रंथावरून दिसून येतें. उपनिषदांमध्येही मधून मधून या पद्धतीचा अवलंब केलेला आढळतो.

विद्यार्थ्यांकडे वैयक्तिक लक्ष देणें सुलभ व्हावें, म्हणून प्रौढ विद्यार्थ्यांकडे प्राथमिक वर्गांतील मुलें शिकविण्याचें काम सांगण्यांत येई. तक्षशिलेमध्ये राजपुत्र सुतसोम हा आपल्या उद्योगाने व बुद्धिप्रभावामुलें जेव्हा इतर विद्यार्थ्यांच्या पुढे गेला तेव्हा त्याला इतरांना शिकविण्याचें काम देण्यांत आलें होतें.^१ गुरूंना जेव्हा कांही कामाकरितां परगांवीं जावें लागे, तेव्हा शाळेचें काम वर्गांतील अत्यंत हुषार विद्यार्थ्यांकडे तक्षशिले-मध्ये देण्यांत येत असे.^२ वलभि विश्वविद्यालयांत बीस वर्षांच्या वरचे जे हुषार प्रौढ विद्यार्थी असत, त्यांच्याकडे सातव्या शतकामध्ये अध्यापनाचें-ही काम सोपविण्यांत येई.^३ तेव्हा सदरहू पद्धति ही चोहोकडे प्रचलित होती असें मानण्यास हरकत नाही. या पद्धतीमुलें ट्रेनिंग कॉलेजचेंही काम होई, कारण प्रौढ विद्यार्थ्यांना शिकत असतांच शिकविण्याचाही अनुभव मिळे. सामान्यतः हुषार विद्यार्थ्यांना हा मान मिळत असल्यामुलें प्रत्येकास कसून अभ्यास करून प्रावीण्य मिळविण्यासही प्रोत्साहन मिळे. प्रौढ विद्यार्थ्यांकडून अध्यापनाचें काम प्रायः निर्वर्तनच होत असल्यामुलें विद्यालये चालविण्याचा खर्चही त्यामुलें कमी होई.

शिक्षणपद्धतीसंबंधी वरील विवेचनावरून दिसून येईल की हिंदु-स्थानांत जरी गुरूला पुष्कळ महत्त्व देण्यांत येत असलें, तरी पोत्यांत जसें आपण भराभरा सामान भरतो, तसें गुरूला विद्यार्थ्यांच्या मनांत ज्ञान भरतां येईल अशी हिंदु शिक्षणशास्त्रज्ञांची मुळीच कल्पना नव्हती.

१ महासुतसोमजातक.

२ सुखविहारजातक.

३ इत्सिंग, पान १७७.

विद्यासंपन्नता ही केवळ गुरुप्रयत्नप्राप्य नाही, शिष्याच्या बुद्धीवर व प्रयत्नावरही ती बरीच अवलंबून आहे हें शिक्षणशास्त्रज्ञांस मान्य होतें हें

वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे

न च खलु तयोज्जने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा ।

भवति च पुनर्भूयान्भेदः फलं प्रति तद्यथा

प्रभवति शुचिर्बिम्बोद्ग्राहे मणिर्न मृदाञ्चयः ॥

(उत्तररामचरित, अंक २)

या भवभूतीच्या श्लोकावरूनही दिसून येतें. तर्क, तत्त्वज्ञान, यांसारख्या विषयांत तर विद्यार्थ्यांनी स्वतः निरनिराळ्या मतांचें परिशीलन व पृथक्करण करणें जरूर आहे, असें शिक्षणशास्त्रज्ञांचें ठाम मत होतें. स्वतःच्या अवलोकनाने व इतरांशीं वादविवाद करून ज्ञान कसे अधिक परिणत होतें, हेंही विद्यार्थ्यांच्या मनाला पटवून देण्यांत येई. देशाटन केल्याने पंडितमैत्री व सभासंचार यांचा लाभ होतो, व त्यामुळे स्वतःचें पांडित्य परिणत होऊं लागतें असें शुक्राचार्यांचें मत होतें,^१ व बरील लाभ मिळावा म्हणून पुष्कळ विद्यार्थी शिक्षणक्रम संपल्यावर कांही काल देशाटन करण्यांत घालवीत, असें जातकांवरून दिसून येतें. स्वतःचें परिशीलन, इतरांशीं वादविवाद, देशपर्यटन यांनी ज्ञान उत्तरोत्तर वाढत जातें; तथापि पूर्ण विकास व्हावयास कांही कालही जावा लागतो, असें हिंदु शिक्षणशास्त्रज्ञांचें मत होतें. 'आचार्यात्पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया । पादं सब्रह्मचारिभ्यः पादं कालक्रमेण तु ॥' या सुभाषितावरून ज्ञानसंपन्नता कोणकोणत्या गोष्टीवर किती अवलंबून असते याबद्दलचें हिंदु शिक्षणशास्त्रज्ञांचें मत कळून येईल.

परीक्षापद्धति

हल्लीसारख्या षाण्मासिक, वार्षिक किंवा द्विवार्षिक परीक्षा प्राचीन हिंदुस्थानांत नव्हत्या. दिलेला पाठ विद्यार्थ्याला समजला, व त्याने तो कंठगत केला, अशीं गुरूची खात्री झाली, म्हणजेच मग पुढे दुसरा पाठ देण्यांत येई. त्यामुळे विद्यार्थ्यांची रोजच परीक्षा होत असे. शिक्षणक्रमाच्या शेवटीं हल्ली जशी एक मोठी व कठीण परीक्षा होते, तशी पूर्वी

होत नसे. शेवटच्या पाठाची परीक्षा झाली म्हणजे संपलें अशी पद्धत होती, असें मिलिन्द पण्ह भाग १ पृ. १८ वरून दिसून येतें. तर्क, वेदांत, वगैरे सारख्या विषयांत कदाचित् शलाकापरीक्षा^१ होत असावी, पण तिचा प्रत्यक्ष उल्लेख प्राचीन ग्रंथांत आढळत नाही.

शिक्षण संपलें म्हणजे गुरु विद्यार्थ्यांस विद्वज्जनपरिषदेत नेई व स्नातक म्हणून त्याची इतरांशी ओळख करून देई. या वेळीं त्यास कधी कधी एखादा प्रश्न विचारित,^२ पण तो परीक्षेच्या स्वरूपाचा नसे. या प्रश्नाचें योग्य उत्तर देण्यावर त्याचें स्नातकत्व अवलंबून नसे, कारण समावर्तन समारंभ विद्वज्जतपरिषदेत जाण्यापूर्वीच होत असे.^३ विद्यार्थ्यांचा शिक्षणक्रम योग्य तऱ्हेनें सपला का नाही हें त्याच्या स्वतःच्या गुरूनेच ठरवावयाचें असे.

काव्यमीमांसा व चरकसंहिता यांमध्ये कसून घेतल्या जाणाऱ्या परीक्षांचा उल्लेख आढळतो, पण त्या परीक्षा विद्यार्थ्यांस किमानपक्षीं विशिष्ट मर्यादेपर्यंत तरी ज्ञान आहे कीं नाही, याकरितां हल्ली जेव्हां येणाऱ्या परीक्षांसारख्या नव्हत्या, तर देशांतील प्रसिद्ध विद्वद्भक्षांमध्ये सर्वश्रेष्ठ कोण, राजकवि, राजवैद्य, तर्कालंकार, तर्कचक्रवर्ति, म्हणून कोणास दरबारांत व समाजांत मान द्यावा याकरितां घेतल्या जात असत.^३ हल्लीच्या बी. ए., एम्. ए. वगैरे परीक्षांहून त्या सर्वस्वी निराळ्या स्वरूपाच्या होत्या. हल्लीसारखें परीक्षांच्या चरकांतून जरी विद्यार्थ्यांस पूर्वी जावें लागत नसलें तरी पूर्वी शिक्षणक्रम एकंदरीत सोपा होता असें मात्र यावरून मानणें चुकीचें होईल. एकदा पदवी हातांत पडली, म्हणजे पदवीधराला शिकलेलें सर्व विसरून जाण्याची हल्ली पूर्ण मुभा असते. बी. ए. घाणसाला कांही येत नाही, असें अनुभवाने कळून आलें तरीही त्याला तुम्ही बी. ए. नाही, असें कांही आपणास म्हणतां येत नाही. प्राचीन काळीं

१ पुस्तक यदुच्छेदे उघडून येईल त्या पानांत असेल त्या विषयांची परीक्षा वेंचें म्हणजे शलाका-परीक्षा होय.

२ बृ. उप., ६. २. १ व २.

३ शेवटच्या दोन पदव्या मध्यशुगामध्ये बंगाल्यांत गदाधर, जगदीश वगैरे सारख्या नाणावलेल्या तर्कपंडितांना देण्यांत येत असत.

अशी स्थिति नव्हती. प्रत्येक स्नातकास आपले ज्ञान कंठगत ठेवावे लागे; शास्त्रार्थ किंवा वाग्युद्ध करून त्यास आपली श्रेष्ठता समाजास वारंवार पटवून द्यावी लागे. हल्लीसारखे त्याला आपल्या पदवीकडे बोट दाखविता येत नसे, कारण पूर्वी सामान्य विद्यार्थ्यास प्राप्य अशा पदव्याच अस्तित्वांत नव्हत्या. नालंदाच्या विद्यार्थ्यास फार मान मिळे, म्हणून काही स्वार्थ-साधू 'आपण नालंदामध्ये विद्या शिकलों आहोंत' असें खोटेंच सांगत, असें युवान् च्वांगच्या वृत्तांतावरून दिसून येते.^२ नालंदा विश्वविद्यालयामध्ये हल्लीसारखी पदवीदानाची पद्धत असती, तर हें शक्य झालें नसतें. तक्षशिला, वलभि वगैरे ठिकाणीही तशीच परिस्थिति होती. विक्रमशिला विश्वविद्यालयामध्ये शिक्षणक्रमामध्ये पारंगत झालेल्या स्नातकांना नवव्या वहाच्या शतकामध्ये वंगाधिपाच्या हस्ते प्रशास्तिपत्रे मिळत असें तारानाथाच्या इतिहासावरून दिसते, पण सदरहू पद्धत या वेळी नवीन सुरू झाली असावी असें दिसते. पुढे तिचा प्रसारही फारसा झालेला आढळून येत नाही.

प्रकरण पांचवे धंदेशिक्षण

वाङ्मयात्मक अभ्यासक्रमाविषयी गेल्या प्रकरणांत विचार झाला; आता या प्रकरणामध्ये व्यापार, विणकाम, सुतारकी, लोहारकी यांसारखे हस्तव्यवसाय, वैद्यक, युद्धकला, वगैरे सारखे उच्च व्यवसाय, गायन, वादन चित्रकला, शिल्पकाम, वगैरे सारख्या कला यांचें शिक्षण कसें देण्यांत येई याचें आपण विवेचन करूं. स्मृत्यादि ग्रंथांमध्ये याबद्दल फारच थोडी माहिती मिळते, कारण ते ग्रंथ ब्राह्मणांनी ब्राह्मणांच्या दृष्टिकोनाने लिहिले आहेत. क्षत्रियाने किंवा वैद्याने एखादा स्मृतिग्रंथ लिहिला असता तर हल्लीच्या स्मृतींमध्ये जशी वेदाध्ययनाबद्दल सविस्तर माहिती सापडते, तशी त्यामध्ये लष्करी किंवा वैद्यक शिक्षणाबद्दल माहिती मिळाली असती यांत संशय नाही. दुर्दैवाने असा एखादा ग्रंथ आज उपलब्ध नाही. युवान् च्वांगसारख्या विवेची प्रवाशाकडूनही प्रायः वाङ्मयात्मक शिक्षणासंबंधीच माहिती मिळते;

वैद्यक किंवा विणकाम याबद्दल जिज्ञासा असलेला एखादा आरबी किंवा चिनी वैद्य किंवा व्यापारी जर हिंदुस्थानांत आला असता, तर त्याच्या वृत्तांताचा आपणास या कामी बराच उपयोग झाला असता. धंदेशिक्षणाची माहिती देणारा एखादा कोरीव लेखही अद्याप उपलब्ध नाही. वरील कारणांमुळे धंदेशिक्षणाबद्दल सविस्तर माहिती देणे इतिहासकारास बरेच कठीण जातें. अनेक भिन्न भिन्न साधनांवरून मिळणारी माहिती गोळा करून हें प्रकरण तयार केलें आहे.

जातिभेद व धंदे

हस्तव्यवसाय व धंदेशिक्षण यांचें शिक्षण प्रायः ब्राह्मणेतर विद्यार्थीच प्राचीन काळीं घेत असावेत असें आज आपणास स्वभाविकपणें वाटेल, पण वस्तुस्थिति तशी नव्हती. वेदकालीं ऋषिकुलोत्पन्न तरुणांमैकी कांही वैद्यकीचा तर कांही गवंड्याचा धंदा करीत; ^१ यावरून लोक आपल्या जातीप्रमाणें नव्हे तर आवडीनिवडीप्रमाणें धंदे करीत असें दिसून येईल. पुढे जातिभेदाचा लवचीकपणा नाहीसा झाला, व ब्राह्मणांनी पैशाच्या पाठीमागे न लागतां वेद वेदांत यांसारख्याच विषयांचें अध्ययन करावें अशी समाज अपेक्षा करूं लागला. कांही ब्राह्मण याप्रमाणें वागत ही होते, पण इतका स्वार्थत्याग करणें शक्य न झाल्यामुळें म्हणा, ^२ किंवा आपल्या अध्यापनाच्या कर्तव्यांत धंदे शिकवण्याचाही अंतर्भाव होतो असें वाटल्यामुळें म्हणा, बरेचसे ब्राह्मण धंदेशिक्षणही घेत घेत. बुद्धिमंद ब्राह्मण मुलांच्या हातून अध्यापकाचा धंदा होणें शक्य नसे; तेव्हा त्यांनी क्षात्र किंवा वैश्य वृत्ति स्वीकारणें उत्तम असें गौतमधर्मसूत्रांत सांगितलें आहे. ^३ समाजांतही प्रत्यक्ष प्रकार तसाच असे, हें जातक व स्मृति-ग्रंथांवरूनही दिसून येत. शेतकी, व्यापार व जादुगिरी यांसारखे धंदे अनेक ब्राह्मण शिकत, शिकवत व करीत असें जातकांवरून दिसून येतें.

१ ऋग्वेद, ९. ११२. ३.

२ तक्षाशिलेमध्ये धनुर्वेदाचे पुष्कळ शिक्षक ब्राह्मणच होते; पांडवांचे लष्करी शिक्षक द्रोणाचार्य हेही ब्राह्मणच होते. धनुर्वेदसंहिता १४ मध्ये धनुर्विद्येचें शिक्षण ब्राह्मण अगर क्षत्रिय यांनीच द्यावें असें विधान आढळते.

३ राजन्यवैश्यकर्मा विद्याहीनः (ब्राह्मणः) । १६. १६

शरभंगजातकामध्ये तर प्रत्यक्ष काशीतील ब्राह्मण पुरोहिताचा मुलगा तक्ष-
शिलेला धनुर्वेद शिकण्यास जात असलेला आढळतो ! श्राद्धास निम-
त्रण देण्यास नालायक ब्राह्मणांची लांबलचक यादी अनेक स्मृतिग्रंथांत
सापडते, त्यावरूनही व्यापार, वैद्यक, नौकानयन, अश्वशिक्षा, हस्तिशिक्षा
वगैरे सारखे अनेक धंदे ब्राह्मण लोक करीत असं दिसून येते.

लष्करी शिक्षणही पुष्कळ क्षत्रियेतर लोक घेत असत. ब्राह्मण ते
घेत असत हे आपण वर पाहिलेच आहे. सैन्यामध्ये हुद्द्याच्या व जबाब-
दारीच्या जागा क्षत्रिय व ब्राह्मण यांकडे असत, सामान्य सैनिकांची भरती
सर्व जातींतून होत असे. सातव्या शतकामध्ये उज्जयिनी, महेश्वर व आसाम
येथील राजे ब्राह्मण होते, पारियात्र व कनोज येथील वैश्य होते व मिष
व मतिपुर येथील शूद्र होते; यावरूनही क्षात्रवृत्ति सर्वांना मोकळी होती
हे दिसून येईल.

असो; निरनिराळे धंदे शिकण्यास विशिष्ट जातीचेच विद्यार्थी येत
असा समज किती चुकीचा होईल हे वरील विवेचनावरून दिसून येईल.
सुमारे इ. स. ५०० पर्यंत अंतर्जातीय विवाहही घडत असत, अर्थात
धंद्याबद्दलही पुष्कळच मोकळीक नवीन पिढीच्या विद्यार्थ्यांना असे. वैद्य-
कीसारखा उपयुक्त धंदा वाटेल त्या जातीचा मनुष्य करीत असे. १

वैश्य-क्षत्रियांचे वेदाध्ययन

धर्मशास्त्राप्रमाणे क्षत्रियवैश्यांना वेदाधिकार आहे; किंबहुना
क्षत्रिय व वैश्य बटूनीही बारा वर्षे नसले तरी कांही वर्षे तरी उपनयना-
नंतर वेदाध्ययन करावे असा स्मृतीचा आग्रह आहे. वस्तुस्थिति काय
होती हे आता आपणास पाहावयाचे आहे.

वेद व उपनिषद् यांच्या कालामध्ये वेदाध्ययनास सर्व त्रैवर्णिकांस
सुभा असे. मंत्रद्रष्ट्यांपैकी विश्वामित्र, वैश्य, यांसारखे कांही क्षत्रियच
होते; अध्यात्मविद्येची कांही गूढ तत्त्वे जनक, अज्ञानशत्रु, प्रवाहन जेवळि,
अश्वपति कैकेय, वगैरेसारख्या क्षत्रियांनाच प्रथम अवगत झाली होती,
व त्यांच्यापासून पुढे ती ब्राह्मण शिकले, हे ब्राह्मणांनीच जतन करून

ठेवलेल्या उपनिषदांवरून दिसून येते.^१ क्षत्रियांप्रमाणे वैश्य हेही वेदवेदान्ताच्या अध्ययनामध्ये उत्साहाने भाग घेत असल्याबद्दल विश्वसनीय पुरावा अद्याप उपलब्ध नाही; 'योऽब्राह्मणो विद्यामनूच्य नैव रोचेत'^२ या वचनावरून कांही वैश्यही कांही क्षत्रियांप्रमाणे वेदांच्या अध्ययनामध्ये भाग घेत असावेत, असा तर्क करणे शक्य आहे. पण एकंदरीत वेदाध्ययन करणाऱ्या वैश्यांची संख्या वैदिक कालामध्येही फारच थोडी असावी, असे उपलब्ध पुराव्याची छाननी करतांना वाटू लागते.

इ. स. पू. ८००च्या सुमारास सर्व त्रैवर्णिकांनी उपनयन केलेंच पाहिजे हें मत समाजांत रूढ झालें, व त्यानंतर कांही शतके क्षत्रिय व वैश्य यांचीही उपनयने ब्राह्मणासारखी नियमाने होऊं लागलीं. कांही विद्वानांना असे होत नसावे असे वाटतें. पण नामकरण, चूडाकरण, वगैरे संस्कार जसे क्षत्रिय वैश्यांत रूढ झाले तसे उपनयनही कां झालें नसावें या प्रश्नास फारसे समाधानकारक उत्तर मिळत नाही. उपनयन हा शरीरसंस्कार आहे, तो केला नाही तर व्रात्यत्व प्राप्त होते अशा कल्पना या वेळी समाजांत रूढ होत्या; त्यामुळे हल्ली ब्राह्मण जसे उपनयन करण्यास चुकत नाहीत तसे उच्च कुलांतील क्षत्रिय व वैश्य हेही या वेळी चुकत नसावेत असे वाटतें. क्षत्रिय व वैश्य यांचे यज्ञोपवीत कोणत्या निरनिराळ्या सूत्रांचें असावे, मेखला कोणत्या निरनिराळ्या गवताची असावी वगैरेसंबंधी जे काटेकोरपणाने केलेले नियम अनेक स्मृतींत आढळतात, त्यांवरूनही ब्राह्मणोत्तर त्रैवर्णिकांत उपनयन रूढ असावें हेंच अनुमान निघते. क्षत्रियवैश्यांचीं उपनयने प्रत्यक्ष झाल्याबद्दल ऐतिहासिक पुरावा फारसा मिळत नाही,^३ पण अकराव्या शतकापर्यंत उच्चकुलांतील क्षत्रि-

१ बृ. उ., ३. १. १४; ४. १. १; छां. उ., ४. ४. १.

२ काठकसंहिता, ९, १६.

३ होयसळवंशी तिसऱ्या नारसिंह राजाचें उपनयन २५-२-१२५५ रे.जीं त्याच्या वयाच्या पंधराव्या वर्षी झाल्याचा पुरावा कोरीव लेखावरून मिळतो, पण असले दाखले शिलालेखांत फारसे सापडत नाहीत.

यांचें उपनयन होत असे, असें अल्बेरुनीवरून दिसून येतें. १ वैश्यांचें उपनयन फार लवकर थांबलें; इ. स. पू. तिसऱ्या शतकाच्या सुमारासच वैश्य हे शूद्रादितकेच कमी दर्जाचे मानण्यांत येऊं लागले; २ इ. स.च्या ११व्या शतकांत तर वैश्याने वेदश्रवण केलें तर त्यास घोर शिक्षा द्यावी, अशा मताचा समाजांत पुरस्कार होऊं लागला. इ. स.च्या प्रारंभापासूनच वैश्यांचें उपनयन सामान्यतः बंद होत गेलें असावें. पुढे कांही शतकें फार थोडे उच्चकुलीन वैश्य उपनयन व वेदाध्ययन करीत असावेत; पण अशांची संख्या अल्बेरुनीच्या काळीं पूज्यापर्यंत उतरली होती हें उघड दिसतें.

उपनिषत्कालानंतर क्षत्रियांचा जेव्हा वेदाध्यापनाचा अधिकार गेला, तेव्हा अर्थातच ते पूर्वी इतके वेदाध्ययनाकडे लक्ष देईनासे झाले असावेत. तथापि, त्यानंतर कैक शतकें क्षत्रिय म्हणवून घेण्याची ज्यांना आकांक्षा असे, ते थोडे बहुत वेदमंत्र पाठ करीत असत. जातकामध्ये क्षत्रियकुमार तीन वेद व अठरा शिल्पें यांचें अध्ययन करीत असे अनेक उल्लेख आढळतात; तीन्ही वेद व अठरा शिल्पें यांमध्ये कोणाही मानवी व्यक्तीस प्रावीण्य मिळवणें शक्य नाही, हें उघड आहे. तथापि वरील प्रकारच्या विधानावरून क्षत्रिय तरुणांना तक्षशिलेंत थोडा बहुत वेदसंस्कार पडत असे असें उघड दिसतें. रामायण व महाभारत या दोनही ग्रंथांमधील क्षत्रिय नायकांचें थोडें बहुत वेदाध्ययन झालेलें होतें, व ते स्नानसंख्याही करीत असत. ३ राजपुत्राने ज्या तीनचार विद्या अभ्यासावयाच्या

१ भाग १. पान १२५. अल्बेरुनीला धर्मशास्त्राप्रमाणें वैश्यांस वेदाध्ययनाचा अधिकार आहे, हें माहीत होतें, तरीही वैश्यास वेदाध्ययन करून देत नसत असें त्यानें विधान केलें आहे. तेव्हा त्या विधानास विशेष महत्त्व देणें जरूर आहे.

२ मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः। स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रा स्तेऽपि यांति परां गतिम् ॥ गीता ९.३२. महाभारत १. १८६. १६ हि याबद्दल पहा. तेथें कोणा अज्ञात तरुणाने द्रौपदीस पणांत जिकलें आहे असे कळतांच 'तो वैश्य किंवा शूद्र तर नाहीना ?' अशा अर्थाचे द्रुपदाने उद्गार आढळून येतात.

३ बालकाण्ड, अध्याय १८; आदिपर्व अध्याय ११८, १३३. आदिपर्वांत पांडवांनी वेदविद्येंत पारंगतता मिळवली होती असें विधान आहे, पण तें शब्दशः खरें मानणें चुकीचे होईल. सर्व विद्या पांडवांना येत होत्या हें दाखविण्याचा ग्रंथकाराचा यर्थ हेतु आहे हें वरील अध्यायावरून दिसून येईल.

असत, त्यामध्ये आन्वीक्षिकी ऊर्फ वेद-वेदांत याचा अंतर्भाव अथै-
शास्त्र व मनुस्मृति हे दोनही ग्रंथ करितात. इ. स. च्या प्रारंभाच्या
सुमारास राजपुत्राने फक्त दंडनीतिशास्त्रच शिकावे असें मत पुढे येऊं
लागलें; त्यावरून या वेळीं क्षत्रियांचे वेदाध्ययन मागे पडत चाललें असावे
असें वाटतें. खऱ्या लष्करी शिक्षणास १४-१५ या वर्षांपूर्वी प्रारंभ करणे
शक्य नसे; त्यापूर्वीच्या काळांत ज्यांना आपल्या क्षत्रियत्वाचा अभिमान
असे ते आपल्या मुलांना थोडे बहुत वेदशिक्षण देत असत. अकराव्या
शतकापर्यंत अशीं कांही क्षत्रिय कुले होतीं हें अल्बेरुनीवरून दिसून येतें.
'कलावाद्यंतयोः स्थितिः' हें मत पुढे बळावलें व थोडेंबहुत वेदाध्ययन
करणारी क्षत्रियकुले अजीबात नाहीशी झालीं.

अंतेवासी पद्धतीचें शिक्षण

(Apprenticeship method)

कला, उद्योगधंदे, व्यापार, वगैरे विषयांचें शिक्षण अंतेवासी पद्धतीने
(Apprenticeship) दिलें जात असे. एखाद्या कुशल कारागिराकडे
नवशिके विद्यार्थी धंदा शिकण्याकरितां जात; शिक्षण संपलें तरीही
अमुक कालपर्यंत आपण तुमच्याकडे कामधंदा करीत राहूं, असा ते
(अगर त्यांच्यातर्फे त्यांचे पालक) करार करीत व मग गुरु त्यांना जेवण्यास
घालून आपल्या दुकानांत काम शिकवीत असे. अशा तऱ्हेने विद्यार्थ्यांस
उद्योगधंद्याचें प्रत्यक्ष शिक्षण मिळे. या पद्धतीस संस्कृतमध्ये अंतेवासी पद्धत
व इंग्लिशमध्ये (Apprenticeship Method) म्हणतात.

ब्राह्मचर्याप्रमाणें अंतेवासी पद्धतही प्राचीन आहे, पण वैदिक
कालामध्ये ती अस्तित्वांत असल्याबद्दल अजून पुरावा सापडत नाही.
धर्मसूत्रग्रंथामध्येही तिचा उल्लेख आढळत नाही; पण त्याचें कारण म्हणजे
त्या ग्रंथांचे कर्ते ब्राह्मण होते हें होय. मौर्यकालीं ही पद्धत रूढ होती हें
मथुरेमध्ये सापडलेल्या एका मौर्यकालीन यक्षिणीच्या पुतळ्यावरून दिसून
येतें. 'कुनिकातेवासिना [नाके]न कता (यखिनी)' असा लेख त्या
पुतळ्यावर खोदलेला आहे, त्यावरून खोदकाम अंतेवासी पद्धतीनेच
(apprenticeship) शिकवलें जात असे असें आढळून येईल. इतर
धंद्यांतही तीच चाल असावी असें 'विज्ञानमुच्यते शिल्पं हेमकुप्यादि-

संस्थितिः । नृत्यादिकं च तच्छिक्षन्कुर्यात्कर्म गुरोर्गृहे ॥' या बृहस्पतिवचना-
वरून १ व 'कंकणकटकादिनिर्माणविषयं नृत्यगीतादिकरणविषयं चकारास्त-
भक्तुभादिरचनाविषयं च विज्ञानं शिल्पमुच्यते' । या देवणभट्टाच्या त्यावरील
टीकेवरून दिसून येईल.

अंतेवासी पद्धतीची कल्पना नारद स्मृतीत सापडणाऱ्या पुढील
श्लोकांवरून चांगली येईल.

स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं बान्धवानामनुज्ञया ।

आचार्यस्य वसेदन्ते कृत्वा कालं सुनिश्चितम् ॥ १६ ॥

आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् ।

न चान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत् ॥ १७ ॥

शिक्षयन्तमदुष्टं य आचार्यं संपरित्यजेत् ।

बलाद्वासयितव्यः स्याद्वधबंधौ च सोऽर्हति ॥ १८ ॥

शिक्षितोऽपि कृतं कालमंतेवासी समाप्नुयात् ।

तत्र कर्म च यत्कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम् ॥ १९ ॥

गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यप्रदक्षिणाम् ।

शक्तितश्चानुमान्यैनमंतेवासी निवर्तते ॥ २० ॥

वेतनं वा यदि कृतं ज्ञात्वा शिष्यस्य कोशलम् ।

अंतेवासी समादद्यान्न चान्यस्य गृहे वसेत् ॥ २१ ॥

शुश्रूषाभ्युपगमप्रकरणम् ।

कात्यायन व बृहस्पति यांचींही २-३ वचनें या प्रकारचींच आढळतात, पण
त्यांवरून विशेष कांही जास्त माहिती मिळत नाही.

धंदेशिक्षणामध्ये अंतेवासीकडून त्याच्या पालकाच्या संमतीने अमुक
वर्षेपर्यंत अध्यापकाच्या कारखान्यांत काम करीन असा करार प्रथम करून
घेण्यांत येई. ब्रह्माचार्याकडून असा करार करून घेत नसत; पण धंदे-
शिक्षणाचा मोबदला म्हणून अंतेवासीकडून होत असलेल्या कामाची
मजुरी मिळावयाची असे; शिक्षण घेण्यास जितका वेळ लागेल त्याहून
कराराची मुदत प्रायः बरीच जास्त असे; कारण शिकून तरबेज बन-
लेल्या विद्यार्थ्यांनी गुरुदक्षिणा म्हणून अध्यापकाकडे कांही दिवस तरी

काम करावें, अशी समाजाची अपेक्षा होती. कराराच्या मुदतीनंतरही शक्य तोंवर, गुरु योग्य मजुरी देण्यास तयार असेल, तर अंतेवासीने त्याच्याच कारखान्यांत अगर दुकानांत राहावयाचें असे. करार संपण्यापूर्वी अंतेवासी जर योग्य कारणाशिवाय पळून गेला, तर त्यास पकडून आणून पुन्हा कामास लावतां येई. अंतेवासीने अध्यापकाचे घरीच जेवावयाचें असे. एकाच गांवांत अध्यापक व अंतेवासी रहात असले, तरीही अंतेवासी गुरुगृहीच रहात असे की काय, याबद्दल विश्वसनीय माहिती मिळत नाही. जर धंदा शिकण्यास लागणाऱ्या वेळापेक्षा दीर्घकाल काम करण्याचा करार असेल, तर प्रायः अंतेवासी कराराप्रमाणें गुरुगृहीच रहात व जेवत असावा, हें उघड आहे. कारखान्यांत चोवीस ताम राहण्याने जास्त सुलभ रीतीने कौशल्य प्राप्त होईल म्हणून अशा अंतेवासीचे पालकही त्यास ठरल्याप्रमाणें गुरुगृहांतच राहण्यास सांगत असावेत. वेदादिकांचें अध्ययन करणाऱ्या गरीब विद्यार्थ्यास गुरुगृहीं सर्व प्रकारचीं कामें करावीं लागत; अंतेवासीकडून मात्र घंदाशिवाय दुसरें काम गुरूस करून घेतां येत नसे. तसें त्याने केलें तर अंतेवासीला गुरूस सोडून जातां येई, व गुरुही राजदंडास पात्र होई.^१

अंतेवासी पद्धतीने मिळणारें शिक्षण बरेंच उच्च प्रकारचें असे; प्रत्यक्ष कारखान्यांत तें मिळत असल्यामुळे विद्यार्थी प्रायः कार्यक्षम बनत. प्राचीन हिंदुस्थानांत विणकाम, खानकाम, धातुशास्त्र (metallurgy), वैद्यक, चित्रकला वगैरे अनेक घंदांमध्ये जी प्रशंसनीय प्रगति झाली होती, तिचें बरेंचसे श्रेय या पद्धतीसच दिलें पाहिजे. अंतेवासी पद्धतीने शिक्षण घेतलेले विद्यार्थी प्रायः कूपमंडुक वृत्तीचे व आपल्या घंदापलीकडे कांही अधिक न यणारे असे असतात, असा सामान्य अनुभव आहे; रण प्राचीन हिंदुस्थानांत पांचव्या शतकापर्यंत तरी हस्तव्यवसायावर उज्जीविका करणारे कारागीर बरेचसे बहुश्रुत असत हें मंदसोर येथे सापडलेल्या एका कोरीव लेखावरून दिसून येतें.^२ या कोरीव लेखांत मंदसोर मध्ये

१ यस्तु न ग्राह्येच्छिलं कर्माण्यन्यानि कारयेत् । प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं तस्माच्छिष्यो निवर्तते ॥ याज्ञवल्क्य, २.८४ वरील अपरार्क टीकेंत कात्यायन.

२ झीट, गुप्त शिल्पकपशन्स, नं. १८.

बास्तब्य करणाऱ्या एका विणकरांच्याच्या श्रेणीचें ऊर्फ जमातीचें (guild) वर्णन आहे; त्यावरून या विणकर संघामधील कांही विणकरी धनुर्वेदा-मध्ये निष्णात होते, कांही ज्योतिषशास्त्राचा अभ्यास करीत असत, तर कांही लोककथांचा व्यासंग करीत असें दिसून येतें. मन्दसोरांतील विणकरी जसे थोड्याबहुत प्रमाणाने बहुश्रुत होते, तसे इतर धंद्यांतील लोकही असत की नाही, याबद्दल प्रत्यक्ष पुरावा मिळत नाही. पण पांचव्या शतकापर्यंत साक्षरता बऱ्याच विस्तृत प्रमाणावर समाजांत पसरलेली होती,^१ म्हणून मन्दसोरांच्या विणकर संघाची परिस्थिति अपवादात्मक मानणें हें योग्य होणार नाही. पुढे तीन चार शतकांनी जेव्हा कारागीर वर्गांतील साक्षरता लय पावू लागली, तेव्हा मात्र अंतेवासी पद्धतीचे विद्यार्थी कूप-मंडूकवृत्तीचे व स्वतःच्या धंद्याच्या पलीकडे फारसे न पाहणारे असे होऊं लागले.

मध्ययुगीन युरोपांत कामकरी संघाच्या (guilds) विद्यमानें मिळणाऱ्या शिक्षणक्रमांत व अंतेवासी पद्धतींत बरेंच साम्य आहे. युरोप-मध्येही अमुक वर्षेपर्यंत काम करण्याचा धंदेशिक्षणेच्छूस करार करावा लागे. प्रथम कांही वर्षे त्यास मूलीच मजुरी मिळत नसे; काम येतें कागलें, म्हणजे त्यास थोडी मजुरी मिळें, पण ती त्यास आपल्या अभ्यास-पकास द्यावी लागे. कराराची मुदत संपण्यापूर्वी त्यास काम सोडून जातां येत नसे. फ्रान्समध्ये प्रत्येक कारागिरास एका वेळीं एकच नवशिक्या काम शिकवण्यास घेतां येत असे.^२ हिंदुस्थानांत अशा तऱ्हेचें नियंत्रण होती की नाही, याबद्दल पुरावा मिळत नाही. वाङ्मय शिक्षणक्रमांत प्रायः एकेका अध्यापकापाशीं १०-१५ विद्यार्थींच शिकत हें आपण मागे पाहिलेंच आहे. धंदेशिक्षणांत एका गुरूच्या हाताखाली शिकणाऱ्या अंतेवासींची संख्या याहीपेक्षा कमी असली पाहिजे. गुरूच्या कारखान्याच्या किंवा धंद्याच्या विस्तृततेवर अंतेवासींची संख्या पुष्कळ अंशीं अवलंबून रहात असली पाहिजे.

१ पुढील सहावें प्रकरण पहा.

२ ग्रेव्हज्, ए हिस्टरी ऑफ एज्युकेशन, भाग २, पान ९७.

पांचव्या सहाव्या शतकापासून जाती व धंदे बट्ट्यांशीं आनुवंशिक बनू लागले; त्यामुळे आपल्या जन्मजात धंद्याचें शिक्षण प्रायः मुलांना घरीच आपल्या बाप, चुलता, वगैरेंसारख्या बडीलघाऱ्या माणसांकडून मिळू लागलें. अगदी लहानपणापासून आपल्या आनुवंशिक धंद्याच्या वातावरणांत वाढत्यामुळे, व बापच शिक्षक असल्यामुळे धंद्यांतील गुह्य कसबांचेंही ज्ञान सहज मिळत असल्यामुळे कारागीर प्रायः कर्तबगार व कुशल बनत. बाप किंवा चुलता यासारखीं बडील माणसं शिकवण्यास नसली, म्हणजे मुलाला अंतेवासी म्हणून दुसऱ्याकडे धंदा शिकावयास जावें लागे.

वेद-ब्राह्मण काल

(सुमारें इ. स. पूर्वी ८०० पर्यंत)

निरनिराळ्या कालखंडांमध्ये धंदेशिक्षणाची कशी कशी परिस्थिति होती हें आता आपण पाहू. वैदिक कालासंबंधीं फारच थोडी माहिती उपलब्ध आहे. सुतारकी, गवंडीकाम वगैरे सारखे हस्तव्यवसाय हे या वेळीं हीन दर्जाचे मानले जात नव्हते. एका वैदिक ऋषीचे आजोबा गवंडी होते. रथकार उर्फ सुतार याच्या धंद्यास तर इतका मान असे, की रथकारसंघाचा मुख्य श्रेष्ठी जो असे, त्यास दरबारांत फार उच्च स्थान असे, व त्याचा प्रधानमंडळांत (रत्नीमध्ये) अतर्भाव केला जात असे. राज्याभिषेकाच्या वेळीं राजास स्वतः रथकाराच्या घरी जाऊन यज्ञ करावा लागे. तिघे ऋभुबंधु हे प्रथम मानवच होते, त्यांच्या कारागिरीच्या कौशल्यावर लुब्ध होऊन देवांनी त्यांस अमरत्व दिलें, अशी जी ऋभूबद्दल दंतकथा आहे, त्यावरूनही हस्तव्यवसायप्रावीण्यास या काळी किती महत्त्व देत, हें दिसून येईल. अश्विदेवही प्रथम मानव राजपुत्र होते, त्यांच्या वैद्यकांतील प्रावीण्यावरूनच त्यांस पुढे देवत्व प्राप्त झालें.

धनुर्विद्या, अश्वसारथ्य, लोहारकी, सुतारकी, वैद्यविद्या, खनिविद्या (metallurgy & mining) या विद्या या काळीं आयीना अवगत

१ ऋग्वेद, ९. ११२. ३.

२ मै. संहिता, २.६.५; ४.३.८; शत ब्रा. २.३.१.

होत्या; अनायावरील आर्यांचे प्रभुत्व बरील विद्यांमधील नैपुण्यावरच अवलंबून होते ही गोष्ट ध्यानांत धरली म्हणजे आर्य लोकांपैकी पुष्कळच लोक हे धंदे करीत असावेत याबद्दल संशय उरत नाही.^१ या धंद्यांमध्ये नवीन पिढी निष्णात व्हावी याबद्दल स्वाभाविकपणेच आर्य लोक काळजी घेत असले पाहिजेत, पण या धंद्यांच्या शिक्षणाची व्यवस्था त्यांनी काय केली होती, याची कांहीच माहिती अद्याप उपलब्ध होत नाही. यांपैकी कांही धंदे कांही कुळांमध्ये अनुवंशिक असावेत; त्या धंद्यांचे ज्ञान घरांतच त्या कुळांतील मुलांना मिळत असले पाहिजे. सुदासासारख्या विजिगीषू राजांच्या राजधानींत सैन्यास लागणाऱ्या रथांचा, बाणांचा व धनुष्यांचा पुरवठा करण्याकरितां मोठमोठे सुतारकी व लोहारकीचे कारखाने असले पाहिजेत; या कारखान्यांमध्ये कदाचित् नवशिक्या विद्यार्थ्यांना शिकविण्याचीही सोय करण्यांत येत असावी. पण प्रत्यक्ष काय परिस्थिति होती याबद्दल अजून गाढ अज्ञानच आहे.

इ. स. पू. सुमारे ८०० ते इ. स. पू. सुमारे २५० पर्यंतचा काल.

उपनिषदे, गृह्यसूत्रे, धर्मसूत्रे, वर्गरेसारख्या ग्रंथांवरून या कालखंडांतील धंदेशिक्षणाबद्दल जवळ जवळ कांहीच माहिती उपलब्ध होत नाही; जी थोडी मिळते ती अर्थशास्त्र, पाली वाङ्मय व ग्रीक इतिहासकार यांपासून मिळते. या कालखंडामध्ये शिल्पकला (Sculpture) व वास्तुशास्त्र (Architecture) यांचे ज्ञान फारसे वाढले नव्हते हे खरे, तथापि वैद्यक, विणकाम, नौकाबंधन व खनिशास्त्र (mining & metallurgy) या धंद्यांमध्ये हिंदुस्थानाने बरीच प्रगति केली होती हे दिसून येते.

वैद्यकशिक्षण

या कालखंडामध्ये हिंदूंची वैद्यकामध्ये बरीच प्रगति झाली होती. गाढ विद्याव्यासंग करण्याची हिंदूंना सवयच नाही अशी तक्रार जो स्ट्रॅबो करितो तोच स्ट्रॅबो वैद्यकामध्ये हिंदूंची वाखाणण्याजोगी प्रगति

१ वेदाध्ययनाचे प्रस्थ अद्याप फार माजले नव्हते हे आपण वर पाहिलेच आहे; पान ५७ पहा.

झालेली होती हें नमूद करितो.^१ हिंदूंना सर्पदंशासंबंधी जी अनेक गुणकारी औषधे माहीत होती, त्यांनी अलेक्झंडरबरोबर आलेले ग्रीक लोक थकवून होऊन गेले होते. गोपथ ब्राह्मण^२ व छांदोग्य उपनिषद्^३ यांमध्ये ज्या सर्पविद्या व गरुडविद्या यांचा उल्लेख आढळतो, त्यांचा व्यासंग करणारे लोक सर्पविषप्रतिकाराबद्दलच विशेष परिश्रम करीत असावेत. जातकावरून तक्षशिलेंतील विद्यालयांमध्ये विषविद्येचें शिक्षण मिळत असे हें दिसून येते. जिंच्या आधारावर चरकसंहिता पुढे रचण्यांत आली, ती अग्नि-वेशसंहिता याच कालखंडांत लिहिली गेली होती; पण ती उपलब्ध नसल्यामुळे वैद्यकाची प्रगति या कालखंडांत किती झाली होती हें समजण्यास मार्ग नाही.

महावग्गावरून मात्र या वेळच्या वैद्यकीय शिक्षणक्रमाची बरीचशी कल्पना येते.^४ शिक्षणक्रम बऱ्याच वर्षांचा होता; सात वर्षे झालीं तरीही तो संपण्याचें चिन्ह जेव्हा दिसेना, तेव्हा घरी जाण्यास आतुर झालेल्या जीवकाने आपल्या तक्षशिलेंतील गुरुजीस 'आपलें अध्ययन केव्हा संपणार' हा प्रश्न विचारला. 'वैद्यकशास्त्राचें सांगोपांग अध्ययन करावयाचें म्हणजे आणखी बराच वेळ त्यांत घालविला पाहिजे; सात वर्षांत तुला वैद्यकाचें धंदा करण्याजोगें सामान्य ज्ञान झालें आहे, तेव्हा तू आता पाटलीपुत्रास घरी जाऊं इच्छितोस तर जा.' असें त्याच्या गुरूने सांगितलें. यावरून वैद्यकीचा सामान्य शिक्षणक्रम सात आठ वर्षांचा तरी होता हें दिसून येईल. शस्त्रक्रिया व औषधिप्रक्रिया यांचें ज्ञान तक्षशिलेंत विद्यार्थ्यांस चांगलेंच देण्यांत येई. पाटलीपुत्रास जात असतां वाटेमध्ये जीवकाने शस्त्रक्रियेनं डोवयांत खोल गेलेलें करट कापून बरें केलें, व पोटांत स्थापन झालेलीं आतडीं पूर्ववत् केली, असें महावग्गावरून दिसून येतें. यावरून शस्त्रच्छेदनास शिक्षणक्रमामध्ये प्रमुख स्थान दिलें जाई, व शस्त्रक्रियेचें प्रत्यक्ष अनुभूतिक शिक्षणही सात वर्षांमध्ये विद्यार्थ्यांस मिळें

१ स्ट्रबो, १५. ७०६; नीआर्कस, उद्धृत लेख १५.

२ १. १०

३ ८. १ व २.

४ ८. १

हें दिसून येईल. याबद्दलची सविस्तर माहिती आपणास मिळू नये ही दुर्दैवाची गोष्ट होय.

खनिशास्त्र (Mining & Metallurgy)

खनिशास्त्राचे हिंदूना फारसे ज्ञान नव्हते व सोने, रुपे वगैरे धातु खाणीतून काढण्याची त्यांची पद्धत फार सदोष होती, असें विधान स्ट्रॅबोने केलेले आहे.^१ ग्रीक लोकांनी हिंदूंच्या खाणी प्रत्यक्ष पाहिल्या होत्या ही नाही, याची वानवाच आहे; अर्थशास्त्रामध्ये सोने, रुपे, तांबे, लोखंड वगैरे धातु खाणींमध्ये अशुद्ध स्वरूपांत असतात तेव्हा ते कोणत्या रंगाचे असतात, याबद्दल जी सामान्यतः बरोबर असणारी माहिती मिळते, त्यावरून हिंदूंचे खनिशास्त्राचे ज्ञान अगदीच बाल्यावस्थेत होते असें वाटत नाही. अंतेवासी पद्धतीनेच बहुतांश खनिशास्त्राचे शिक्षण दिले जात असावे.

नौकाबंधन, विणकाम, व इतर कला

नौकाबंधन व विणकाम या कलांमध्ये या वेळीं हिंदूंची बरीच प्रगति झालेली होती. अर्थशास्त्र व जातके यांवरून या वेळीं हिंदुस्थानांत नद्यांमधून, किनाऱ्या किनाऱ्याने, व परदेशाशीं बराच व्यापार चालत असे, असें दिसते. त्यामुळे नौकाबंधनामध्ये या वेळीं इतकी प्रगति झालेली होती, की अलेक्झेंडरचे सर्व सैन्य नदीतून वाहून नेण्यास जितक्या नावांची गरज होती तितक्या नावा झेलम नदीवर चार महिन्यांत बांधतां आल्या. उपनयनामध्ये बटूस द्यावयाचे उपरणें हें त्याच दिवशीं घरीं सूत काढून विणलेले असावे असें कांही गृह्यसूत्रांत विधान आढळते, हें आपण मागे पाहिलेंच आहे. त्यावरून विणकामाची कला सर्रास सर्व लोकांस माहित होती, हें दिसून येईल. सूत कातण्याचे व विणण्याचे शिक्षण घरीच बडील भाणसांकडून सर्वांना मिळत होते. नौकाबंधनाची कला सुतार लोकांमध्ये वंशपरंपरेने चालत आलेली होती. घरीं शिक्षण मिळणें शक्य नसल्यास अंतेवासी पद्धतीने ते देण्यांत येई.

या कालखंडामध्ये साम्राज्ये स्थापन करण्यास हिंदुस्थानांत सुरुवात झाली. विजिगीषु चक्रवर्तीना मोठे चतुरंग सैन्य लागे, व त्या सैन्यास

असंख्य रथ, धनुष्ये, बाण, भाले, बरच्या वगैरे पदार्थ लागत. त्यामुळे सुतारकी व लोहारकी यांचे मोठे कारखाने सैन्याच्या बराकीजवळ उभारावे लागत, व लोखंडादिक घातूच्या खाणी शोधून काढून त्यांतील घातु काढून ते शुद्ध करून घेण्याची तजवीज राज्यकर्त्यांना करावी लागे, यामुळे खनि-शास्त्रासही जोराची चालना मिळाली. खाणीचा कारभार व लष्करी-पयोगी कारखाने सरकारीच असत; ते योग्य रीतीने चालावेत म्हणून निष्णात कारागिरांना नवशिक्यांस शिकवण्याबद्दल सरकारी हुकूम असावेत असे वाटते.

कारागिरींतील कौशल्य

हस्तव्यवसाय हीन मानण्याची प्रवृत्ति अद्याप समाजांत नव्हती; कुशाग्र बुद्धीचे व उच्च कुलांतील लोक सुद्धा कलाकौशल्याचे व हस्त-व्यवसायाचे धंदे उपजोविकेकरितां करीत; त्यामुळे हिंदु लोकांचें उद्योग-धंद्यांतील कौशल्य व कल्पकता या वेळीं किती वाखाणण्याजोगी होती या-बद्दल ग्रीक इतिहासकारांकडून मिळणारें एक उदाहरण येथे घेऊं. अलेक्झांडरच्या स्वारीच्या वेळीं प्रथमच हिंदु लोकांनी ग्रीक लोकांच्याजवळ स्पंज पाहिले. ग्रीक सैन्यामध्ये या पदार्थाचा खप फार आहे हें जेव्हा हिंदु व्यापाऱ्यांनी व कारागिरांनी पाहिलें, तेव्हा त्यांनी लोकर व सुताचे बारीक तंतू यांपासून हिन्दुस्थानांत स्पंज बनवण्यास लगेच सुरुवात केली. ग्रीक स्पंजासारखे ते दिसावेत म्हणून त्यांना ते रंग देत असत. ^१ हस्तव्यवसाय हीन मानण्यांत येऊं लागल्यावर ही कल्पकता लोप पावूं लागली.

लष्करी शिक्षण

या कालामध्ये समाजाला लष्करी शिक्षण बऱ्याच विस्तृत प्रमाणावर मिळत असे. प्रत्येक खेडेगांव स्वसंरक्षणक्षम असावें असे सामान्यतः राजघोरण असे. ^२ ठराविक प्रमाणावर कवाईत शिकलेले शिपाई पुरवण्याच्या अटीवर 'सैनाभक्त' गांवांना कराची माफी मिळे. ^३ या गांवां-

१ नी आर्कस्ट, फ्रॅग्मेंट ७.

२ कौटिल्य अर्थशास्त्र, २. १ पहा.

३ कौटिल्य अर्थशास्त्र. २. ३४.

मध्ये अर्थात्च ग्रामपंचायतीच्या विद्यमानें सर्व सुदृढ तरुणांना लष्करी शिक्षण मिळण्याची व्यवस्था करण्यांत येत असली पाहिजे. कठ, मालव, वगैरे सारखे जे प्रजासत्ताक गण होते, ते बहुतेक सर्व 'आयुधजीवि' या नांवाने ओळखले जात; त्यांमध्येही सर्व युवकांना लष्करी शिक्षण मिळत असे. पण ग्रामपंचायतीच्या विद्यमानें जें लष्करी शिक्षण मिळत असे, तें कशा प्रकारें देत असत याबद्दल माहिती मिळत नाही. बहुतकरून लष्करांत नोकरी संपवून परत आलेल्या सनिकांकडे तिरंदाजी, बरचीफेक, तलवारीचे हात, वगैरे शिकवण्याची कामगिरी सोपवण्यांत येत असावी असें वाटतें.

मोठमोठ्या गांवांमध्ये उच्च लष्करी शिक्षण देण्याऱ्या लष्करी शाळाही होत्या. तक्षशिलें अशी अनेक विद्यालये होती, व त्यांपैकी एका-मध्ये हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या भागांतून आलेले १०३ राजपुत्र धनुर्वेदाध्ययन करीत होते. १ असल्या महाविद्यालयामध्ये बहुतकरून सँडस्ट कॉलेजप्रमाणें उच्च दर्जाचे सेनानी तयार करण्याचें शिक्षण देत असावेत. हें शिक्षण किती वर्षे घ्यावे लागे, असली विद्यालये सरकारी असत कां खासगी असत, शिक्षणक्रमामध्ये कोणकोणच्या विषयाचा अंतर्भाव करीन, वगैरे गोष्टीबद्दल कांहीच माहिती मिळत नाही.

खेडोखेडीं प्राथमिक लष्करी शिक्षण मिळत असल्यामुळें सैन्यांत दाखल करण्यांत येणारे शिपाई भरतीच्या वेळींच शिपाईगिरींत बरेच निष्णात असत. लष्कराच्या रोज कबायती होत, त्यायोगें त्यांचें शिक्षण लवकरच पूर्ण होत असे.

(इ. स. पू. सुमारे २५० ते इ. स. सुमारे ८०० पर्यंतचा काल)

वैद्यक, शिल्पकला, स्थापत्य, चित्रकला, नौकाबंधन, खनिशास्त्र वगैरे उपयुक्त व कौशल्याच्या कलांमधील हिंदू लोकांचें प्रावीण्य या कालखंडांत अत्यंत उच्च कोटीस पोचले होतें; अर्थात् त्या शिकवण्याची पद्धतही फार कार्यक्षम असली पाहिजे यांत शंका नाही.

वैद्यकशिक्षण

चरक व सुश्रुत या ग्रंथांवरून वैद्यविद्येचें शिक्षण कसें देत याची चांगली कल्पना येते. शिक्षणाच्या प्रारंभी विद्यार्थ्यांचें आयुर्वेदीय उपनयन

करण्याची पद्धत होती हे आपण मागे पाहिलेच आहे. संस्कृतामधूनच सर्व शिक्षण देण्यांत येत असल्यामुळे संस्कृताचें चांगलें ज्ञान नसलेल्यांना वैद्यकीय शाळांत प्रवेश मिळत नसे. निरनिराळ्या शाखेंतील निष्णात वैद्यांजवळ ते ते विषय विद्यार्थी शिकत. १ गुरुजवळ शिकलेल्या गोष्टींची आपसांत चर्चा विद्यार्थ्यांनी करावी, असा सुधृताचा कटाक्ष आहे. २ औषधिबिज्ञान, शवच्छेदन व शस्त्रक्रिया यांचें प्रत्यक्ष शिक्षण देण्यांत येई. मिलिन्द पण्हावरून वैद्यशिक्षण कसें देत याची बरीच स्पष्ट कल्पना येते. गुरुदक्षिणेच्या अटीवर किंवा मागे वर्णन केलेल्या अंतेवासी पद्धतीने वैद्य लोक कांही शिष्य शिकवण्यास घेत. शस्त्रक्रियेच्या विद्यार्थ्यांना शस्त्र कसे घरावें, त्याने जखमेंत अगर रुग्ण भागांत छिद्र कसें करावें, मग ते कसे कापावेत, शरीरांत घुसलेलीं बाणाचीं टोके कशीं बाहेर काढावीत, जखमा कशा धुवाव्यात, बऱ्या द्रोण्याकरितां त्यांत कोणतीं क्षार द्रव्ये घालावीत, त्या वाळून येण्यास काय करावें, त्यांना केव्हा केव्हा कोणकोणत्या प्रकारचीं मलमें लावावीत, मलशुद्धि व्हावी म्हणून बस्ति (एनिमे) केव्हा द्यावेत, वगैरेबद्दल मांगोपांग शिक्षण देण्यांत येई. ३ शवच्छेदनाबद्दल सुधृताचा विशेष कटाक्ष आहे. पुस्तकें वाचून शरीरांतील अंतरिन्द्रियांची योग्य कल्पना येणें करीण म्हणून विद्यार्थ्यांनी शवच्छेदन करून प्रत्यक्ष ज्ञान मिळवेलें पाहिजे असें त्याचें म्हणणें आहे. ४ शवच्छेदनास लागणारी शरीरें पाण्यामध्ये कुजवीत, आणि मग त्यांचा छेद करून फातडी, स्नायू, रक्तवाहिन्या, हाडे, अंतरिन्द्रिये, वगैरेंचें प्रत्यक्ष ज्ञान विद्यार्थ्यांना करून देण्यांत येई. ५ अशा रीतीने जें विद्यार्थ्यांना अंतःशरीराचें ज्ञान देण्यांत येई तितक्या उच्च प्रकारचें ज्ञान इतरत्र जगामध्ये त्या काळीं कोठेच देण्यांत येत नसे. दुर्दैवाने पांचव्या सहाव्या शतकाच्या नंतर शवच्छेदनाची प्रथा मोडून गेली, आणि त्यामुळे वैद्यक शास्त्राच्या प्रगतीला बराच खो बसला.

१ सुश्रुत, सूत्रस्थान, ४.४. ४-८.

२ „ विमानस्थान, ८.४.

३ भाग २, पृ. २५४-५.

४ सुश्रुत, शारीरस्थान, ५.४९.

५ सुश्रुत, सूत्रस्थान, ५.४९.

रोग्यावर प्रत्यक्ष शस्त्रक्रिया करण्याच्या पूर्वी विद्यार्थ्यांना शस्त्र चालविण्याचा सराव व्हावा म्हणून काय योजना करीत, याची कल्पना सुश्रुतावरून फार चांगली येते. सूक्ष्म छिद्रे कशी पाडावीत, हें मृत अनावरांच्या शिरांमध्ये छिद्रे करण्यास लावून शिकवीत; पुवादिकांनी डबडबलेली जखम कशी फोडावी हें पखालीला छेद करावयास लावून दाखवीत; जखम कशी शिवावी हें नाजूक रेशमी कपड्याच्या साहाय्याने शिकवीत; चिध्यांनी भरलेल्या मनुष्याकृतीच्या साहाय्याने निरनिराळ्या ठिकाणच्या जखमा कशा बांधाव्यात याचें प्रत्यक्ष शिक्षण देत. अशा अनेक युक्त्या नवशिक्या विद्यार्थ्यांना शिक्षण देण्याकरितां योजीत असत असें वरील सुश्रुतांतील सूत्रस्थानांतील नवव्या अध्यायावरून दिसून येतें. यामध्ये चांगली प्रगति झाल्यावर मग रुग्णालयामध्ये शस्त्रक्रियेचें प्रत्यक्ष शिक्षणही मिळें. प्राचीन हिंदुस्थानांत पुष्कळ मोठमोठी रुग्णालये होती. पांचव्या शतकांत पाटलीपुत्रामध्ये एक मोठें मोफत रुग्णालय होतें असें फा-हिएनच्या प्रवासवृत्तावरून दिसून येतें. रुग्णालये कशीं चालवावीत, याचें इतक्या उच्च प्रतीचें ज्ञान हिंदु वैद्यांना आठव्या शतकांत होती कीं अबास घराण्याच्या बगदादच्या खलिफांना जेव्हा बगदादला नवी रुग्णालये कशीं चालवावीत, याची विवंचना पडली, तेव्हा त्यांनी हिंदुस्थानांतून निष्णात तज्ज्ञ वैद्य त्या कामाकरितां मागविले. दुर्दैवाने प्राचीन हिंदुस्थानांतील रुग्णालये कशीं चालवीत, त्यांचा खर्च कसा निघे, त्यांना जोडून वैद्यकविद्यालये होती कीं नाही याबद्दल कांहीच माहिती अजून मिळत नाही. पण रुग्णालये जवळ असलीं तर त्यांमध्ये, किंवा स्वतःचें रुग्णालय असेल तर त्यामध्ये, अध्यापक लोक प्रकृतिनिदानाचें व शस्त्रक्रियेचें प्रत्यक्ष शिक्षण देत असले पाहिजेत असें दिसतें. शस्त्रक्रियेचा न्हास होण्यापूर्वी हिंदु वैद्य मोतिबिंदु, अंडवृद्धि, करटें, गर्भविमोचन, वगैरेंकरितां शस्त्रक्रिया करीत, असें सुश्रुतावरून दिसून येतें. शस्त्रक्रियेच्या वेळीं वेदना कमी व्हाव्या म्हणून रोग्याला थोडीशी दारू पिण्यास देत. भोजप्रबंधामध्ये अशा वेळीं मोहिनीचूर्ण देत असें विधान आहे, पण हें मोहिनीचूर्ण म्हणजे काय चीज होती, याचा नीट उलगडा अद्याप झालेला नाही. संज्ञाहारक औषधें (anaesthetic) शोधून काढतां न आल्यामुळे

शस्त्रक्रियेमध्ये फारशी प्रगति होऊं शकली नाही. यूरोपमध्ये झालेली शस्त्रक्रियेमधील प्रगति अगदी अलीकडील आहे हें आपणास येथे विसरतां कामा नये.

या कालखंडांतील प्रथमार्धामध्ये तक्षशिलेसारख्या ठिकाणीं नामांकित वैद्य लोक खासगी रीतीनेही अध्यापनाचें काम करीत. पांचव्या शतकांत षाळ्मयात्मक शिक्षणाकरितां आधुनिक पद्धतीची सार्वजनिक विद्यालये निघाली, पण त्या वेळीं वैद्यकीच्या शिक्षणाकरितांही अशा शाळा निघाल्या की काय याची माहिती उपलब्ध होत नाही. चरक^१ व सुश्रुत^२ या दोनही ग्रंथांमध्ये देशामध्ये वैदूलोक वैद्यकीचा धंदा करीत असतील, तर तो राजाचा दोष होय, असें विधान आढळते. त्यावरून वैद्यांची योग्यता ठरवण्याचें काम कांही अंशीं राजसत्तेकडे असे, असें दिसून येते. राज-वैद्यासारख्या नामांकित वैद्यांच्या हाताखाली जे शिकले असतील, रुग्णा-रुग्ण्यांमध्ये ज्यांना रोगचिकित्सेचें व शस्त्रक्रियेचें प्रत्यक्ष ज्ञान असेल, त्यांनाच बहुतेक राजमान्यता मिळत असावी असें मानण्यास हरकत दिसत नाही; पण याबद्दल प्रत्यक्ष पुरावा कांहीच नाही! हेंही येथें नमूद करणें जरूर आहे.

वैद्यकीचा शिक्षणक्रम मागील कालखंडांत ७-८ वर्षांचा होता; या वेळींही बहुतेक तो तितकाच दीर्घकालीन असावा असें वाटते. शिक्षण संपवून घरीं जातांना शिष्यास देण्यांत येणारा उपदेश खरोखरच फार चांगला व समयानुरूप होता. “सर्व मानव जातीच्या हिताकरितां झटलें पाहिजे, रोगार्ताचा रोगपरिहार करण्यास सर्वकाल प्रयत्न केला पाहिजे, स्वतःच्या जिवाला जरी धोका असला, तरीही रोग्याची चिकित्सा मध्यं-तरी थांबवतां कामा नये, यावज्जीव अध्ययन व संशोधन चालू ठेवलें पाहिजे.” अशा अर्थाचा तो उपदेश असे. या उपदेशाप्रमाणें बरेच वैद्य वागत हें वैद्यकविद्यानैपुण्याबद्दल जी हिंदुस्थानची या वेळीं ख्याती होती त्यावरून कबूल करावें लागेल. आठव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत हिंदुस्था-नांतून वीस प्रख्यात वैद्यांना बगदादच्या हरून खलिफाने अरब लोकांना

१ सूत्रस्थान, २९. ८.

२ सूत्रस्थान, ३. ५२.

वैद्यविद्या शिकविण्यास व तेथील रुग्णालये चालविण्यास बहुमानपूर्वक बोलावले होते. या वैद्यांमध्ये माणिक्य उर्फ मणका हा फार प्रसिद्ध होता. अरब वैद्यांनी असाध्य ठरवलेल्या रोगापासून त्याने खलिफास बरे केले; खलिफाने त्यास राजवैद्य केले व त्याच्याकडून सुश्रुताचे आरबीत भाषांतर करवले. १

या कालखंडाच्या शेवटी शेवटी वैद्यकीचा धंदा हीन मानण्यांत येऊ लागला. वैद्यांची गणना स्मृतींकडून पंक्तिदूषकांमध्ये होऊ लागली. वैद्यकीचा धंदा ब्राह्मण व वैश्य यापासून उत्पन्न झालेल्या संकर जातीसच योग्य होय असे स्मृतिकार म्हणू लागले. २ गालव ऋषींना अम्बा नांवाच्या मोलकरणीपासून जी संतति झाली, तिला हा धंदा सांगण्यांत आला, असे पुराणे म्हणू लागली. या विचित्र कल्पना समाजांत कितपत मान्य होत होत्या, हे सांगणे कठीण आहे. कधी कधी कोरीव लेखामध्ये दिलेल्या गांवांच्या हिशोबांकी एखादा हिस्सा ब्राह्मणाबरोबर वैद्यांसही दिलेला आढळतो. पण सातव्या आठव्या शतकाच्या सुमारास अहिंसेचा अतिरेक झाला, शिवाशिवीच्या कल्पनाही फार जिकिरीच्या झाल्या; त्यामुळे शवच्छेदन करणारा, मूर्ध्नु रोग्यांना व स्त्रियांना शिवणारा, अमंगळ रोगावर औषध देणारा वैद्यही स्वतः अमंगळ व पंक्तिदूषक मानण्यांत येऊ लागला, वैद्यकास हीन लेखण्याने त्या शास्त्राच्या प्रगतीस धक्का बसल्याशिवाय राहिला नाही.

पशुवैद्यकीही हिंदुस्थानांत बरेच जुने आहे. अशोकाने मनुष्याप्रमाणे पशूंच्याही ओषधाची योजना केली होती. ३ नकुल व सहदेव हे दोघेही पशुवैद्यकामध्ये दर्दी होते. ४ सैन्यामध्ये हत्ती व घोडे यांच्याकरितां पशुवैद्य नेमादेत असे अर्थशास्त्राचे सांगणे आहे ५ जयदत्ताचे 'अश्ववैद्यक', नकुलाची 'अश्वचिकित्सा', पालक्काचा 'हस्त्यायुर्वेद' वगैरे ग्रंथ याच कालखंडांत

१ धन्वंतरी उर्फ दहन व नालेह विन्वहला हे दोन हिंदु वैद्यही बगदादला प्रसिद्ध होते. (नडवी, 'आरब और भारत के संबंध, हिंदी भाषांतर', पृ. १०३-१२३.)

२ बौ. ध. सु. १. ८. ९

३ तिसरा शिलालेख.

४ विराट पर्व, अध्याय, ९, २१.

५ २. ३० व ३२.

लिहिण्यांत आले; १ यावरून यावेळीं पशुबंधकाचें बरेंच अध्ययन-अध्यापन होत असावें असें दिसतें. पण हें शिक्षण कसें देत असत याबद्दल कांहीच माहिती मिळत नाही पशुबंधकांचें शिक्षण अंतेवासी पद्धतीने होत असावें असें मानण्यास प्रत्यवाय दिसत नाही.

शिल्पादि कला

हिंदुस्थानांत प्राचीन कालचे जे शिल्पकलेचे अत्युत्कृष्ट नमुने उपलब्ध आहेत ते बहुतेक सर्व याच कालखंडांत निर्माण झालेले आहेत. या कालखंडाच्या आरंभी शिलेवर खोदकाम करण्याची कला फारशी अवगत नव्हती; अशोकाने जेव्हा दगडा इमारती व स्तूप बांधण्याचा सपाटा सुरू केला, तेव्हा दगडावरील खोदकामाची आवश्यकता उत्पन्न झाली. लाकूड, हस्तिदंत वगैरेवर काम करणारे कारागीर आता दगडावर काम करूं लागले, सांचीच्या एका तोरणाचें काम हस्तिदंतावर काम करणाऱ्या कारागिरांनी केलेलें आहे. २ प्रथम प्रथम शिल्पकला बाल्यावस्थेत होती, पण स्वतःच्या कल्पकतेने, व ग्रीक लोकांचें गांधार, पंजाब वगैरेकडील शिल्प-काम पाहून लवकरच हिंदु लोकांनी शिल्पकलेमध्ये बरेंच प्रार्वाण्य मिळविलें. पेशावर, मथुरा, साची, भारहून, सारनाथ, नालंदा, पाटलीपुत्र, कार्ली, एलोरा, अजंटा, अमरावती वगैरे ठिकाणें शिल्पकलेचीं केंद्रें होती. अंतेवासी पद्धतीने या कलेचें शिक्षण पूर्वीच्या कालखंडांत मथुरेला दिलें जात असे; तीच पद्धत याही कालखंडांत प्रचारांत होती. शिल्पकला-कोविदांना मूर्तिशास्त्राचे (Iconography) चांगले ज्ञान असावें लागे, व त्याकृतिं पुराणें, साधन ग्रंथ, वगैरे ज्या संस्कृत ग्रंथांत मूर्तीच्या आकारा-दिकांची चर्चा केलेली आहे, त्यांचें चांगलेंच अध्ययन करावें लागे. निरक्षर लोकाचे हातून हें होणें शक्य नसे; म्हणून, शिल्पकलेत जे कुशल असत, ते या वेळीं सामान्यतः संस्कृत सनजण्याइतके तरी सुविद्य असत.

गांधार देशांतील सुंदर स्तूप, कार्ली, अजंटा वगैरे ठिकाणच्या आश्चर्यजनक गुहा, व दक्षिण हिंदुस्थानांतील भव्य देवालये पाहिलीं,

१ विटरनिटझ, संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास, भाग ३ पान ५३२-३३ (जर्मन पुस्तक)

२ वेदिकमोहि दंतकारेहि रूपकंमं कतम् । पृ. इ., २. पान २७८.

म्हणजे स्थापत्यशास्त्र प्राचीन हिंदुस्थानांत परिणतावस्थेस पोचलें होतें याबद्दल शंका राहात नाही. स्थापत्यशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांना गणित, चित्रकला, वास्तुशास्त्र व पुराणे इतक्यांचा अभ्यास करावा लागे. ^१ तशांचे हाताखाली घरें वगैरे बांधण्याचें प्रत्यक्ष शिक्षणही विद्यार्थ्यांस घ्यावें लागे. शिक्षणक्रम किती वर्षांचा होता, याबद्दल मात्र कांही माहिती मिळत नाही.

चित्रकला, नृत्यकला, गायनकला, वगैरे ललितकलांचें शिक्षण प्रायः राजघराण्यांतील किंवा संपन्न घराण्यांतील स्त्रीपुरुषच घेत असत. सामान्य लोकांच्या शिक्षणक्रमामध्ये देखील या ललितकलांचा थोडा बहुत समावेश करणें इष्ट आहे, याची फारशी जाणीव हिंदु शिक्षणशास्त्रज्ञांना होती असे दिसत नाही. प्राचीन ग्रीक लोकांनी मात्र संगीतासारख्या ललितकलांचा सामान्य शिक्षणक्रमामध्येही अंतर्भाव केला होता; ^२ त्यामुळे प्राचीन ग्रीसमध्ये ललितकलांचा फारच विकास झाला.

राजे व श्रीमंत लोक संगीत, चित्रकला, वगैरे आपल्या मुलांमुलींना शिकविण्याकरितां खाजगी शिक्षक नेमीत असें संस्कृत नाटकांवरून दिसून येतें. गायक शिक्षक अंतेवासी पद्धतीने आपली कला आपल्या गुरूपासून शिकत; ते एखाद्या विशिष्ट जातीचे होते असें दिसत नाही. नाटकें बसविण्याचीं कामेही त्यांनाच करावीं लागत.

व्यापारी शिक्षण

मनुस्मृतीमध्ये वैश्यांच्या कर्तव्याविषयी ^३ व अर्थशास्त्रामध्ये व्यापाराध्यक्षासंबंधी जी माहिती मिळते, तिजवरून व्यापारी शिक्षणाच्या सामान्य स्वरूपाची आपणास कल्पना करितां येते. कोणता माल कोणत्या देशांत होतो, व तो कोणत्या मार्गाने आगल्या देशांत येतो, याचें ज्ञान व्यापाऱ्याला जरूर असे, म्हणून व्यापारी-भूगोलास शिक्षणक्रमांत प्राधान्य दिलें जाई. ज्या वस्तूंचा व्यापार करावयाचा, त्यांच्या निर-विराळ्या जातीचीही चांगली माहिती देण्यांत येई. निरनिराळ्या देशां-

^१ वास्तुविद्या, (त्रिवेद्रम् संस्कृत सिरीज) १ १२ व पुढें.

^२ मनरो, ए टेक्स्ट बुक ऑफ दि हिस्टरी ऑफ एजुकेशन, पृ ८९.

^३ मनुस्मृति, ९, ३३१-२; अर्थशास्त्र, २. १६.

तील लोकांच्या निरनिराळ्या काळीं काय काय गरजा असतात, निरनिराळ्या ठिकाणीं जत्रा केव्हा केव्हा भरतात, निरनिराळ्या वस्तूंचे निरनिराळ्या देशांत काय भाव असतात, निरनिराळ्या प्रांतांतील व देशांतील जीं नाणीं असतात त्यांचे भाव काय असतात, हुंड्यांचा व्यापार कसा करावा वगैरे बद्दल सांगोपांग ज्ञान व्यापारी विद्यार्थ्यांस देण्यांत येई. परदेशाशी व्यापार करूं इच्छिणाऱ्यांना जरूर त्या विदेशी भाषाही कामापुरत्या शिकवीत असत.

व्यापारी वर्गापैकी शेकडा किती लोक इतके सांगोपांग व उच्च शिक्षण संपादीत, याबद्दल निश्चित माहिती उपलब्ध नाही. मोठमोठ्या व्यापारामध्ये जीं घराणीं वंशपरंपरा पडलेलीं असत, त्यांमधील व्यापार्यांना वरील प्रकारची बहुतेक सर्व माहिती अवगत असावी. ज्यांचा व्यापार जुजबी असे, त्यांना इतक्या ज्ञानाची गरज नसे; व त्यांना तें नसावें असें मानण्यास प्रत्यवाय दिसत नाही. घरचा धंदा लहानपणापासून पाहण्यानेच त्यांना यापैकी बरेच ज्ञान अवगत होत असावें. घरी शिक्षणाची अशी सोय नसली, तर एखाद्या पेढीवर अंतेवासी पद्धतीने राहून महत्वाकांक्षी तरुण व्यापाराचें सांगोपांग ज्ञान मिळवीत.^१ व्यापारी विद्यालय अस्तित्वांत असल्याचा पुरावा अजून तरी मिळत नाही.

लष्करी शिक्षण

सामान्यतः मागील कालखंडाप्रमाणेच याही कालखंडांत लष्करी शिक्षणाची स्थिति होती. भाला कसा पेलवा, तरवार कशी वापरावी, बाणाने अचूक नेम कसे घ्यावेत, याची माहिती सामान्यतः सर्व हिंदू तरुणांना या वेळीं होती. बहुतेक सर्व गांवांमध्ये या वेळीं हीशी तरुणांची संरक्षक सैन्यपथके (militia) असत, व त्यांचें आधिपत्य पाटलाकडे असे.^२ महाराष्ट्र व कर्नाटक यांमध्ये खेडेगांवाच्या आपापसांतील लढायांमध्ये मृत्यु पावलेल्या ग्रामवीरांची स्मृति कायम राखण्याकरितां खोदलेले अनेक शिलालेख सापडले आहेत. खेडेगांवांमध्ये हीशी लोकांच्या सेना (militia) नसल्या, तर या यादव्या व खासगी लढाया शक्य झाल्या नसल्या. हिंदुस्थानांत या वेळीं मौर्य, गुप्त, वर्धन, चालुक्य,

१ सतराव्या शतकामध्येही हीच पद्धत सुरू होती; ढॅन्वर्नियर, पा. ३८७.

२ अळतेकर, ए हिस्टरी ऑफ विहेज कम्प्युनिटीज, पान ५४ ते पुढे.

राष्ट्रकूट, पाल, गुर्जर-प्रतिहार, वगैरे मोठीं साम्राज्ये होतीं, व त्यांचीं, सैन्ये सामान्यतः पांच लाखापेक्षा कमी नसत. त्यांच्या हाताखाली अनेक मांडलिक असत, व त्यांच्या पदरीही बरीच सेना असे. या सैन्यापैकी बरेंचसें सैन्य मौलिक म्हणजे अनुवंशिक असे, व त्यांचे शिक्षण सैनिकांच्या खेडेगांवांमध्ये घरीच बरेंचसें होई. ग्रामपंचायतीच्या विद्यमानें सामान्य लष्करी शिक्षण बहुतेक सर्व तरुणांना मिळें; ज्यांना सैनिकाचा धंदा पतकरावयाचा असे, त्यांच्याकरितां कांही सेनानी खास शाळा काढीत. मातीच्या किंवा पाचोळे भरून केलेल्या मनुष्याकृतीवर नेम मारण्यास व भाला, तलवार, वगैरे शस्त्रांचे कुशलतेने उपयोग करण्यास या शाळांमध्ये शिकवत. शिक्षण संपलें म्हणजे हे सेनानी अध्यापक आपण तयार केलेले सैनिक राजाच्या सैन्यामध्ये दाखल करण्यास नेत, व त्यांना त्यांनी दिलेल्या शिक्षणाचा मोबदला म्हणून राजाकडून रोख रक्कम, जमिनी किंवा हत्ती घोडे वगैरे मिळत. १ नवव्या शतकामधील एका कोरीव लेखांत एका सेनानीचा “घोड्यांना शिक्षण देण्यांत ददीं” म्हणून उल्लेख केलेला आढळतो. २ हा सेनानी बहुतेक घोडदळाचा शिक्षक असावा; त्याने खासगी वर्ग काढला होता, की तो राष्ट्रकूटांच्या सरकारी लष्करी शाळेंत शिकवीत असे, याची माहिती वरील शिलालेखावरून मिळत नाही. बहुतेक सर्व तरुणांना या वेळी ग्रामपंचायतीमार्फत स्वतःचा बचाव करण्यापुरतें थोडें बहुत लष्करी शिक्षण मिळें. कांही गांवांमध्ये सेवानिवृत्त किंवा महत्त्वाकांक्षी लष्करी हुद्देदार असत. ते लष्करी शिक्षणाचे खास वर्ग काढीत व त्यांना या कामाबद्दल देणगीच्या रूपाने सरकारी प्रोत्साहन मिळें. या-ध्यतिरिक्त लष्करी शिक्षणाच्या शाळा होत्या असें दिसत नाही. लष्करा-मध्ये जे लोक घेत असत, त्यांचें अशा तऱ्हेने प्रथमच बरेंच लष्करी शिक्षण झालेलें असे. लष्करांत दाखल झाल्यावर ज्या कवायती प्रत्यहीं होत त्यांनी तें शिक्षण पूर्णत्वास जाई.

१ मिलिन्द पण्ह २. १५३-४. या पद्धतीचें वर्णन वाचून बहुतेक सर्व वाचकांस हिंदुस्थान सरकारकडून विलायत सरकार जो capitation charge वसूल करून घेतें त्याची आठवण होईल.

२ ए. ई., भाग १३, पान १८७.

धंदेशिक्षणाची विद्यालये

या कालखंडामध्ये इ. स. ५०० च्या सुमारास वाङ्मयात्मक शिक्षणाकरितां सार्वजनिक विद्यालये सुरू झाली; कला व उद्योगधंदे यांच्या शिक्षणाकरितां मात्र सार्वजनिक विद्यालये निघाली होती असें दिसत नाही. वाङ्मय किंवा कोरीव लेख यांमध्ये कोठेच असल्या विद्यालयांचा उल्लेख सापडत नाही. विदेशी यात्रेकरू किंवा प्रवासी यांपैकी एकालाही या विद्यालयांची थोडीशीही माहिती असल्याचें दिसत नाही. व्यापारी, तेली, विणकर, तांबट, कुंभार, वगैरे सर्व धंदेवाल्या लोकांचे या वेळीं संघ (guilds) स्थापन झाले होते; हे संघ साम्राज्यापेक्ष्मही चिरस्थायी असत. या संघांचे निधि व कार्यकारी मंडळे असत, व ते पुष्कळ लोकोपयोगी कार्येही करीत. कर्नाटकांतील वीरबळंजु संघाने तर डांबल येथें एक वाङ्मयाचें महाविद्यालयही चालविलें होतें. ^१ पण एखादें धंदे शिक्षणाचें विद्यालय एखाद्या संघाने चालवलेलें अद्याप तरी उपलब्ध नाही. ही गोष्ट वाटते तितकी चमत्कारिक नाही, कारण या वेळीं असल्या विद्यालयांची फारशी गरजही नव्हती. बहुतेक धंदे अनुवंशिक झाले होते, व त्यांचें शिक्षण मुलांना घरगुतीच मिळ्ते. ज्यांना घरगुती शिक्षण मिळणें शक्य नसे, ते अंतेवासी पद्धतीने आपला धंदा शिकत. यामुळे सार्वजनिक विद्यालयांची जरूरी भासली नसावी असें वाटतें.

सुमारें इ. स. ८०० ते सुमारें इ. स. १२००

सामान्यतः मागील कालखंडांतील परिस्थिति या कालखंडांतही टिकून राहिली. धंदेशिक्षणाच्या सार्वजनिक शाळा याही कालखंडांत निघाल्या नाहीत; अंतेवासी पद्धतीने किंवा घरगुती रीतीने धंदेशिक्षण प्रायः नवीन पिढीस मिळत असे. या कालखंडामध्ये लेखन वाचनाचें ज्ञान सामान्य जनसमूहास नव्हतें, व शेकडा ७० लोक निरक्षर होते, हें पुढल्या प्रकरणामध्ये दिसून येईल. विणकाम, शिल्पकाम वगैरे धंदे करणाऱ्या लोकांना या कालखंडांत आपल्या धंद्याशिवाय कांही विशेष दुसरें सामान्य ज्ञान होतें, असें दिसत नाही. मन्दसोरमधील विणकऱ्यांना पांचव्या

शतकामध्ये ज्योतिष, षण्वेद व लोककथा यांचे बरेच ज्ञान होते; पण या कालखंडामधील विणकरी किंवा शिल्पकारागीर असे बहुश्रुत असणे शक्य नव्हते, कारण ते सामान्यतः निरक्षर झाले होते.

बहुतेक सर्व अभ्यासक्रम सोपे करण्याकडे या कारी समाजांत प्रवृत्ति उत्पन्न झाली होती. विज्ञानेश्वराच्या एका विधानावरून वैद्यकीचा शिक्षणक्रम या वेळीं चार वर्षांचाच होता असें दिसून येते. १ पूर्वी तो निदान सात वर्षांचा तरी असे. या वेळीं शस्त्रक्रिया मागे पडल्यामुळे चार वर्षांत वैद्यकाध्ययन संपवणे शक्य झाले असावे. या वेळचे शिल्पकाम पूर्वीच्या मानाने बरेच कमी प्रतीचे आहे. शिल्पशास्त्रही पूर्वीप्रमाणे कसोशीने शिकवण्यांत येत नसावे. हिंदूसैन्याचा मुसलमानी सैन्यापुढे कसा पराभव झाला ते पाहिले मगजे लष्करी शिक्षणही बरेच कमी दर्जाचे झाले असावे असें वाटू लागल्याशिवाय रहात नाही.

बहुतेक सर्व शास्त्रांमध्ये या वेळीं प्रगतीचा अभाव दिसून येतो; रसायनशास्त्र हे एक तेवढे या नियमास अपवाद होय. रसायन शास्त्रावर या कालखंडांत इतके ग्रंथ लिहिले गेले आहेत, की त्याचा या वेळीं पुष्कळच अभ्यास करण्यांत येत असला पाहिजे, असें मानण्याशिवाय गर्त्यतर दिसत नाही. आयुर्वेदिक औषधांमध्ये या वेळीं पान्याचा फार उपयोग करण्यांत येऊं लागला; त्यामुळे पान्याची रसायने कशी करावयाची, त्यांचा इतरांवर काय परिणाम होतो, याची वैद्यांना छाननी करणे जरूर पडू लागले. त्यामुळे रसायन शास्त्रास या वेळीं बरेच उत्तेजन मिळाले. आयुर्वेदाच्या अभ्यासक्रमामध्ये या वेळीं बहुतकडून रसायन शास्त्राचा अंतर्भाव झाला गेला असावा.

वैद्यक, ज्योतिष, गणित वगैरे शास्त्रांवर या कालखंडामध्ये जे ग्रंथ लिहण्यांत आले आहेत, ते सर्व टीकात्मक नावीन्यरहित व शोषण्य आहेत. यावरून या शास्त्रांचे अध्ययन गतभूतगतिरक्ताच्या स्वरूपाचे होते, ह्यांमधला जोम निघून गेला होता असें मानण्यास प्रत्ययाय दिसत नाही.

प्रकरण सहावें प्राथमिक शिक्षण

प्राथमिक शिक्षणामध्ये कोणकोणत्या विषयांचा अंतर्भाव होत असे, ते कसे दिले जात असे, त्याच्या शाळा कोण व कोणाच्या मदतीने चालवीत, याबद्दल थोडी माहिती उपलब्ध आहे. स्मृतिकारांचे सर्व लक्ष उच्च शिक्षणाकडे होतें, प्राथमिक शिक्षणाबद्दल कांही लिहावें हें त्यांच्या ध्यानीं मनींही आलेलें दिसत नाही.

वेद व ब्राह्मण काल (सुमारे इ. स. पू. ८०० पर्यंत)

या कालखंडाच्या प्रारंभी लेखनकला आर्यांना अवगत नव्हती. ती माहीत झाल्यावरही बरीच शतके तिचा अध्यापनामध्ये उपयोग करण्यांत येत नसे. व्याकरणशास्त्राचा अजून उदय व्हावयाचा होता, व गणित-शास्त्रही फारच बाल्यावस्थेत होतें. लेखन, वाचन, हिशेब व थोडेंसे व्याकरण म्हणजे प्राथमिक शिक्षण अशी आपली हल्ली कल्पना आहे; या प्रकारचे प्राथमिक शिक्षण या कालखंडाच्या प्रारंभी शक्यच नव्हतें, हें वाचकांना आता सहज कळून येईल. या वेळचे प्राथमिक शिक्षण म्हणजे कांही वेदमंत्र व ऐतिहासिक पोवाडे (नारांशसी गाथा) पाठ करणे एवढेच असावे, व ते उपनयनानंतरच सुरू होत असावे, असे दिसते.

उत्तरसंहिताकालीं लेखनकला अवगत झाली होती, व व्याकरण, छंदःशास्त्र, वर्णोच्चारशास्त्र (शिक्षा) वर्गेंचाही उदय किंवा विकास होत चालला होता. वेदाभ्यासी विद्यार्थ्यांना या काळीं प्रथम अक्षर ओळख करून देत असावेत असे वाटतें. याबद्दल खात्री मात्र देतां येत नाही, कारण वेदाध्ययनास लेखनकलेचा उपयोग करून घ्यावयाचा नाही असा पुष्कळ शतकांपर्यंत वैदिकांचा कटाक्ष होता. नवीन लेखनकलेकडे रहस्यस्फोट करणारी घातुक कला म्हणून कदाचित् पुराणमताभिमानी लोक साशंक दृष्टीनेही पहात असतील. त्यामुळेच कदाचित् अक्षरस्वीकरण संस्कार बरीच शतके अस्तित्वांत आला नसावा.

वेदपूर्व अययनास जर 'प्राथमिक शिक्षण' म्हणावयाचें आपण ठरविलें, तर सुमारें आठव्या नवव्या वर्षापर्यंत यावेळीं मुलांना काय काय शिकवीत हें तैत्तिरीय प्रातिशाख्यावरून कळून येतें. 'ह्रस्व व दीर्घ स्वर कसे उच्चारावयाचे, निरनिराळे उदात्तादि स्वर कसे म्हणावयाचे, संधीं-मुळें स्वरांत व व्यंजनांत काय काय फेरफार होतात, शब्दांचे व्याकरण-शास्त्रदृष्ट्या नामसर्वनामादिक मुख्य भेद कोणते, पदपाठाचा संहितापाठ व संहितापाठाचा पदपाठ करितांना काय काय फरक पडतात, वगैरे-बद्दलचें ज्ञान वेदाध्ययन सुरू करण्यापूर्वी विद्यार्थ्यांस देत असत.^१ या कालाचें प्राथमिक शिक्षण अशा प्रकारचें असे.

क्षत्रिय-वैश्यांची मुलें वैदिक मंत्र ब्राह्मणाइतक्या कसोशीने शिकत नसत; बहुतकरून त्यांच्या 'प्राथमिक शिक्षणा'मध्ये इतक्या गोष्टींचा अंतर्भाव होत नसावा. लेखनकलेकडे तीं फारसे लक्ष देत नसावीत; व्यापार झालून बाल्यावस्थेत होता; त्यामुळें वैश्यांना लेखनाची फारशी गरज नव्हती. मार्मियन् मधील लॉर्ड डग्लस्प्रमाणें या काळाचे क्षत्रियही 'आपणास एक अक्षरही लिहितां येत नाही',^२ असें अभिमानाने सांगत नसतीलच असें खात्रीने म्हणवत नाही.

द्वितीय कालखंड

(सुमारें इ. स. पू. ८०० ते सुमारें इ. स. पू. २००)

या कालखंडामध्ये प्राथमिक शिक्षणाचें स्वरूप व विषय बरेचसे बदलले. लेखनकला समाजांत चांगली रूढ झाली होती; वेदाध्ययनाकरितां

१ गुरुत्वं लघुता साम्य ह्रस्वदीर्घप्लुतानि च । लोपागमविकारांश्च प्रकृति-
विकृतिः क्रमः ॥ ४ ॥ स्वरितोदात्तनीचत्वं श्वासो नादोऽङ्गमेव च । एतत्सर्वं तु विज्ञेयं
छंदोभाषामधायता ॥ ५ ॥ पदक्रमविशेषज्ञो वर्णक्रमविचक्षणः । स्वरमात्राविभागज्ञो
गच्छेदाचार्यसंसदम् ॥६॥— तैत्तिरीय प्रातिशाख्य, अध्याय १६.

या श्लोकांमध्ये विद्यार्थी लिपिज्ञ असावा अमें सांगितलेलें नाही हें ध्यानांत ठेवण्याजोगें आहे. यांतील श्लोकांत सांगितलेल्या गोष्टी जाणणारा मनुष्य स्वर्गास जातो असा सायणाचार्यांनी या श्लोकाचा अर्थ केला आहे तो चित्य वाटतो. वेदाध्ययनाकरितां गुरुकुली (आचार्यसंसदम्) जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांस या सर्व गोष्टी येत नसाव्यात असेंच सांगण्याचा प्रातिशाख्याचा हेतु आहे, हें उघड दिसतें.

२ मार्मियन्, ६. १५.

न. भा. ९. . . . १२

तिचा उपयोग करणें जरी प्रशस्त मानलें जात नसलें, तरी तिचा एकंदरीत उपयोग समाजास पटला, व तिचा प्राथमिक शिक्षणामध्ये अंतर्भाव झाला. व्याकरणशास्त्राचा चांगला विकास झाला होता, व व्याकरणाची मूलतत्त्वे प्राथमिक विद्यार्थ्यांस शिकावी लागत. त्याचप्रमाणे थोडे बहुत गणितही शिकवले जाई. वर्णोच्चारशास्त्र व छंदःशास्त्र याही शास्त्रांची मूलतत्त्वे पूर्वीप्रमाणे याही कालखंडांत उपनयनापूर्वी विद्यार्थ्यांना शिकवीत. भागे सांगितल्याप्रमाणे प्राथमिक शिक्षणास प्रारंभ चौलकर्माच्या वेळीं पांचव्या महाव्या वर्षी होई, व ते उपनयनाच्या वेळीं म्हणजे आठव्या सवव्या वर्षी संपत असे.

इतकें प्राथमिक शिक्षण झाल्याशिवाय या कालांत उपनयन होत नसे; व ते या वेळीं सर्व वैवर्णिकांना सक्तीचें करण्यांत आलें होतें हें आपण मागे पाहिलेंच आहे. त्यामुळे या कालखंडाच्या प्रारंभी लेखन-वाचन बहुतेक सर्व आर्यांना येत होते असें मानण्यास हरकत नाही. या कालखंडाच्या शेवटीं वैश्य लोकांचा दर्जा शुद्धासमान होऊं लागला. त्यामुळे त्यांच्यापैकी कांहीचें उपनयन बंद होऊं लागलें असावें. पण हिंदुस्थानचा प्रांतप्रांतातील व परदेशीय व्यापार या वेळी बराच वाढला होता, त्यामुळे उपनयन जरी बंद होऊं लागलें असलें तरी वैश्यांमधील साक्षरताप्रसारास आळा पडला नाही. एकदरीत आर्यांपैकी शेंकडा ७५ लोक तरी यावेळीं साक्षर असावेत असें वाटतें. छांदोग्य उपनिषदामधील अश्वपति राजा 'माझ्या राज्यांत कोणाही निरक्षर नाही' असें म्हणतो; १ हें त्याचें म्हणणें वरेंचमें खरे असावें असें बरील विवेचनावरून दिसून येईल. त्या त्या प्रांतांतील भाषांमध्ये व लिपीमध्ये अशोकाने आपला धर्मसंदेश ज्या अर्थी लिहिला आहे, त्या अर्थी लोकांमध्ये साक्षरता बऱ्याच विस्तृत प्रमाणावर प्रसृत असली पाहिजे, असें व्हिन्सेंट स्मिथ आदिक कांही पाश्चात्य विद्वान्ही अनुमान काढितात. २ लिपिभिन्नता व भाषाभिन्नता यांच्या गृहीत कृत्यावर काढलेले हें अनुमान जरी स्वभावतः तितकें निर्दोष नसलें, तरी वर दिलेल्या इतर कारणांवरून या वेळीं आर्या-

१ ५. ११. ५.

२ स्मिथ, अशोक (तिसरी आवृत्ति), पृ. १३८.

पैकी सुमारे शेंकडा ७५ लोक तरी साक्षर होते, असे म्हणण्यास कांहीच प्रत्यवाय दिसत नाही.

प्राथमिक शिक्षण या वेळी कोठे व कसे दिले जात असे, याबद्दल फारच थोडी माहिती मिळते. बनारसच्या एका श्रीमंत मनुष्याचा मुलगा शिकावयाम बाहेर जात असे, व त्या वेळी त्याचा नोकर त्याची लाकडी पाटी घेऊन त्याच्या बरोबर जाई, अशी माहिती एका जातकांत मिळते.^१ हा मुलगा अर्थातच प्राथमिक शिक्षणाकरिता बाहेर जात होता; पण तो खासगी शिकवणाऱ्या गुरूकडे जात होता, का शाळेस जात होता, शाळेस जात असला तर ती शाळा कशी चालवण्यांत येत असे, याबद्दल कांहीच माहिती मिळत नाही. या वेळी समाजामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण फारच होतें. तेव्हा पुढील लोक मुलांना प्राथमिक शिक्षण देण्याचे काम धंदा म्हणून करीत असावेत. मुलांना उपनयनानंतर पुढे जे वेद शिकविणार, त्यांपैकी कांही अध्यापक प्रथम प्राथमिक शिक्षणही देत असावेत. प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वजनिक शाळा या काळी होत्या असे दिसत नाही; सर्व प्राथमिक शिक्षण खासगी रीतीनेच चाले.

या कालखंडामध्ये बौद्ध धर्म एक लहानसाच पथ होता, व महायान मार्गाचा अद्याप उदय झाला नसल्यामुळे बौद्ध भिक्षूंचे सर्व लक्ष आपल्या वैयक्तिक मोक्षाकडेच लागलेले असे. त्यामुळे जे थोडे छोटे बौद्ध मठ या वेळी होते, त्यांमध्ये प्राथमिक अगर उच्च दर्जाचे शिक्षण देण्याची प्रथा अजून पडली नव्हती. अशोकाने स्थापलेल्या मठांमध्ये त्याच्या ह्यातीत प्राथमिक शिक्षण देत असल्याबद्दलचा पुरावा मिळत नाही.

तृतीय कालखंड

(इ. स. पू. सुमारे २०० ते इ.स. ८०० पर्यंत)

या कालखंडामध्ये प्राथमिक शिक्षणास शिक्षणक्रामांमध्ये निश्चित स्थान देण्यांत आले. विद्यारंभ किंवा अक्षरस्वीकरण यास संस्काराचा मान मिळाला; तो संस्कार वयाच्या पांचव्या सहाव्या वर्षी करीत असत. ललित विस्तर,^२ रघुवंश,^३ व उत्तररामचरित^४ यांवरून बुद्ध, रघु, व लवकुश

१ कदाहक जातक, नं. १२५.

२ सर्ग १०.

३ सर्ग ३.

४ अंक २.

यांचें प्राथमिक शिक्षण चौलकर्मानंतर लगेच म्हणजे पांचव्या वर्षाच्या सुमारास सुरू झालें असें दिसून येतें. इत्सिंगच्या वृत्तातावरून या वेळच्या प्राथमिक शिक्षणाची रूपरेषा चांगली समजूत येते.^१ सहाव्या वर्षाच्या सुमारास मुलें लिपि शिकण्यास सुरुवात करीत. मूळाक्षरें, जोडाक्षरें, बारा-खड्या वगैरे सर्व उत्तम तऱ्हेने येण्यास सहा महिने लागत. पुढील वर्षांत काय करीत याची माहिती इत्सिंग देत नाही; बहुतेक तें वर्ष पाढे, हिशेब, वगैरे शिकण्यांत जात असावे. यानंतर उपनयनापूर्वी पाणिनीची सूत्रे, अमरकोष, समासचक्र, यांसारखी पुस्तकें विद्यार्थ्यांकडून पाठ करून घेत.

प्राकृत भाषा या वेळी बऱ्याच परिणतावस्थेला पोचल्या होत्या, व या कालखंडाच्या प्रथमार्धांत तर प्राकृताचेंच संस्कृतापेक्षा व्यवहारांत वर्चस्व होतें. या कालचे बहुतेक कोरीव लेख प्राकृतामध्ये लिहिलेले आहेत; सात-वाहनासारख्या कांही राजांनी तर आपल्या दरबारांत प्राकृत भाषाच वापरावी असे हुकूम सोडले होते. इ. स. ३०० पर्यंत प्राथमिक शाळांमध्ये प्राकृत भाषा, व्याकरण व वाङ्मय यांचेही थोडें बहुत अध्ययन होत असावें असें वाटतें. त्यानंतर संस्कृताचें पुनरुज्जीवन होऊन त्याच्या अध्ययनावर जास्त भर देण्यांत येऊं लागला. उज्जयिनीच्या साहसांकाराच्या कांही राजांनी तर आपल्या अंतःपुरामध्ये देखील संस्कृत भाषाच वापरली पाहिजे अशी आज्ञा केली होती. संस्कृतवर असा भर इ. स. ४०० नंतर देण्यांत येऊं लागल्यामुळे प्राथमिक शिक्षणक्रमामध्ये प्राकृताच्या अध्ययनास फारच थोडा वेळ मिळू लागला असावा. लेखन, वाचन, व थोडेसें गणित येऊं लागलें म्हणजे प्राकृतच्या अध्ययनाकडे जवळ जवळ दुर्लक्षच करून इ. स. ४०० नंतर मुलें लगेच संस्कृत व्याकरण व कोष यांच्या अध्ययनाकडे वळत.

या वेळीं प्राथमिक शाळांना लिपिशाला म्हणत, व प्राथमिक शिक्षकांना दारकाचार्य म्हणून संबोधित.^२ शाळेमध्ये लेखन शिकण्याकरितां मुलें लांकडी पाटी नेत असत असें जें जातकें व ललितविस्तर यावरून दिसतें, त्यास चौकोनी लाकडी पाटी हातांत घेऊन त्यावर लिहीत

१ प्रकरण ३४.

२ काव्यर्मांसा, पृ. ५०.

असलेला बुद्धाचा एक पुतळा जो गांधारांत सापडला आहे, त्यावरून पुष्टि मिळते.^१ लाकडी पाट्यांवर कांही ठिकाणी चुन्याने लिहीत तर कांही ठिकाणी त्यांच्यावर बारीक माती किंवा वाळू पसरून बोटाने अगर बारक्या काठीने अक्षरें काढीत. वरील दोनीही पद्धति अद्याप हिंदुस्थानांत कांही भागांत सुरू आहेत.

ललितविस्तराच्या दहाव्या सर्गांत प्राथमिक शिक्षक कसे शिकवीत याचें चांगलें वर्णन आढळतें. लाकडी फळ्यावर प्रथम दारकाचार्य एक अक्षर लिही, व त्याचें नांव मुलांना सांगे. नांव ऐकल्यावर मुलें तें जोराने उच्चारित, व गुरुजींनी लिहिल्याप्रमाणें आपापल्या पाटीवर तें लिहीत. पाढे गुरुजी तोंडाने सांगत, व सर्व मुलें ते एकदम मोठ्याने म्हणत.

प्राथमिक शिक्षण कोण देत असे याचा आता विचार करूं. वेदांगे व वेदांचा कांही भाग जो वृत्तीकरितां शिकवतो तो 'उपाध्याय' अशीं मनूने व्याख्या दिली आहे. ज्यांना वैदिक पंडित होण्याची महत्वाकांक्षा नसे, त्यांचें एवढेंच शिक्षण होई, व तें बहुतेक प्राथमिक शिक्षणासारखेंच असे. वृत्तीकरितां प्राथमिक शिक्षण देणारे या वेळी बरेच लोक असत; ते श्रीमंतांच्या मुलांना शिकवण्याचें काम पतकरीत. राजतरंगिणीमध्ये (भा. १ पृ. १३४ व १९६) एका प्रधानाच्या मुलांना शिकवणारे अशा तऱ्हेचे दोन प्राथमिक शिक्षक आढळतात; श्रीमंत मनुष्यांच्या मुलांच्या बरोबर कांही गरीब मुलेंही शिकण्यास येत असावीत; अशा तऱ्हेने गरिबांच्या मुलांच्या शिक्षणाची थोडी बहुत तजवीज होई.

स्वतःच्या खर्चाने प्राथमिक शिक्षक ठेवण्याजोगे धनिक लोक गांवांत नसले, तर अनेक लोक मिळून एक शिक्षक नेमीत; गांवांतल्या जोशाच्या, कुळकर्ण्याच्या अगर दुकानदाराच्या घरांतील एखादा तरुण पुष्कळदा शाळा उघडत असे; मुलांचे पालक जें आपखुषीने देत, त्यावर तो संतुष्ट असे. राजतरंगिणीतील प्राथमिक शिक्षकांनी आपलें स्वतःचें प्राथमिक शिक्षण संपल्याबरोबरच अध्यापनास सुरुवात केली होती; काश्मीरमध्ये फार अंदाधुंदी होती, त्यामुळें कदाचित् तेथील प्राथमिक शिक्षक फारसे शिकलेले नसावेत. इतरत्र बहुतेक इतके अल्पशिक्षित प्राथमिक

१ अर्केऑलॉजिकल सर्व्हे रिपोर्ट, १९०३-४; पान २४६-७; चित्र ६६.१

शिक्षक नसावेत असे वाटते. स्मृतीमध्ये ब्राह्मणांनी ब्राह्मणेतरापासून शिक्षण घेणे, असे निषेध पुष्कळ ठिकाणी आढळतात. वैदिक शिक्षण येथे अभिप्रेत असणे शक्य नाही हे उघड आहे. बहुतकरून प्राथमिक शिक्षणासंबंधीच हे विधान असावे. यावेळी प्राथमिक शिक्षकांपैकी काही तरी ब्राह्मणेतर होते, हे त्यावरून दिसून येईल.

या कालखंडांत बौद्ध मठामध्ये जसे उच्च शिक्षण देत असत, तसे प्राथमिक शिक्षणही तेथे बहुतेक देत असावेत असे दिसते. अमक्या इयत्ते-नंतर प्राथमिक शिक्षण संपते, त्यापुढे दुय्यम किंवा उच्च शिक्षण सुरू होते, व ते निराळ्या शाळेत घेतले पाहिजे, अशा प्रकारची हल्लीसारखी परिस्थिति पूर्वी नव्हती. जरी तसा निविवाद पुरावा उपलब्ध नाही, तथापि हल्ली जसे ब्रह्मदेशांतील बौद्ध मठांत प्राथमिक शिक्षण दिले जाते, तसे या वेळी हिंदुस्थानांतील बौद्ध मठांतही देत असावेत असे वाटते. गुरूला पाणी आणून देणे, त्यास अन्न वाढणे, त्याचे आसन नेणे, वगैरे कामे मठामध्ये छोटे विद्यार्थी करीत असे इत्सिंग म्हणतो; १ हे छोटे विद्यार्थी बहुतेक प्राथमिक शिक्षण घेणारे असावेत. नालंदासारख्या विश्व-विद्यालयाच्या ठिकाणी प्राथमिक शिक्षण दिले जात नसे; पण ज्या लहान लहान मठामधील अल्पशिक्षित भिक्षूंना उच्च शिक्षण देणे अशक्य होते, ते प्राथमिक व दुय्यम शिक्षणच आपल्या मठांत देत असले पाहिजेत हे उघड आहे.

या वेळी समाजांत साक्षरता किती प्रमाणावर होती, यासंबंधी निश्चित विधान करणे कठीण आहे. या वेळीच प्रथम उच्च शिक्षणाच्या सार्वजनिक शाळा निघाल्या होत्या, पण त्यामुळे शिक्षणास अधिक उत्तेजन मिळाले असे म्हणता येत नाही. कारण पूर्वी विद्वान् लोक खासगी रीतीने शिकवीत, त्याऐवजी आता काही थोड्या ठिकाणी शाळा सुरू झाल्या. या कालखंडाच्या शेवटी वैश्यांपैकी बहुतेक सर्व व क्षत्रियांपैकी बरेच जण उपनयन करीत नव्हते, हे आपण पहिल्या प्रकरणांत पाहिलेच आहे. उपनयनाने साक्षरतेचा साहजिकच प्रसार होई; ते बंद झाल्यामुळे क्षत्रिय व वैश्य यांमध्ये या वेळी निरक्षरतेचे प्रमाण बरेच वाढले असावे हे उघड

आहे. या प्रकरणाच्या शेवटी केलेल्या विवेचनावरून इ. स. ८०० च्या सुमारास शेकडा सुमारे ४० लोक साक्षर होते असे दिसून येईल.

चतुर्थ कालखंड

(सुमारे इ. स. ८०० ते सुमारे इ. स. १२००)

या कालखंडाच्या शेवटच्या सुमारास हल्लीच्या कानडी, मराठी, गुजराती, हिंदी, वगैरे लोकभाषा आकारास येऊं लागल्या होत्या, व त्यांचें अध्ययन प्राथमिक शिक्षणक्रमामध्ये पूर्वापेक्षा जास्त होऊं लागलें होतें. कर्नाटकांतील तालगुंड नांवाच्या गांवी ११५८ मध्ये एक शाळा होती; तिजमध्ये कानडी शिकवण्याची सोय केली होती. १ नर्सीपूर येथील महाविद्यालयामध्ये कानडी, तेलगु व मराठी या तीन भाषा शिकवण्याकरितां निरनिराळे अध्यापक होते. २ उच्च शिक्षणक्रमांतही यावरून लोकभाषांचा प्रवेश झाला होता हें दिसून येईल. निरनिराळ्या मातृभाषांचे विद्यार्थी आले तर विद्यालयांच्या चालकांना अध्ययनाची सोय शक्य तितकी करावी लागे असें यावरून दिसून येईल. उच्च शिक्षणामध्येही लोकभाषांचा प्रवेश झाला होता; तेव्हा प्राथमिक शिक्षणक्रमामध्ये त्यांना पूर्वापेक्षा अधिक महत्त्व देत असावेत हें निर्विवाद होय. या वेळीं संस्कृत भाषा सामान्य लोकांस दुर्बोध झाली होती; वैश्य व क्षत्रिय वर्णांतील मुलें लहानपणीं अमरकोष, समासचक्र, संस्कृत व्याकरण, यांचा व्यासंग करित असावीत असें दिसत नाही. लेखन, वाचन, गणित, जमाखर्च, लोकभाषेचें बऱ्या तऱ्हेचें ज्ञान, व संस्कृतची जुजबी माहिती इतक्यांचाच समावेश या वेळीं प्राथमिक शिक्षणामध्ये होत असे.

प्राथमिक शिक्षण कसें व कोण देत असत, याबद्दल फारशी माहिती मिळत नाही. बंगालमध्ये ब्रिटिश अंमलाच्या प्रारंभी खेडोखेडीं देवळांतील पुजारी प्राथमिक शाळा चालवीत. ३ माळव्यामध्ये याच सुमारास खासगी लोक शाळा उघडीत, व मुलांच्या पालकांकडून खुषीने मिळणान्या फीवर

१ ए. क., भाग. ७, शिकारपुर, नं. १८५.

२ ए. क., भाग ३, नर्सीपूर नं. २७.

३ रिपोर्ट ऑफ बंगाल प्रोव्हिन्सियल कमिटी, एज्युकेशन कमिशन १८८२.

आपला निर्वाह करित.^१ हे दोनही प्रकार इ. स. १०००-१२०० इतके जुने असावेत असे वाटते. कांही गांवांमध्ये श्रीमंत सावकारांनी आपल्या मुलांच्या शिक्षणाकरिता नेमलेल्या शिक्षकांपाशी इतर मुलेही शिकत. प्राथमिक शिक्षक हा प्रायः जोशी किंवा कुळकर्णी वृत्तीच्या घराण्यांतील इसम असे. कांही ठिकाणी वाण्यांपैकीही एखादा इसम ते काम करित असे. शिक्षक ब्राह्मण असला म्हणजे तो पौरोहित्य व ज्योतिष हे धंदे जोडधंदे म्हणून करी. कर्नाटकांतील १६५५ सालच्या एका कोरीव लेखांत ग्रामज्योतिषी व ग्रामशिक्षक यांचे काम करणाऱ्या एका ब्राह्मणास दान दिलेले आढळते.^२ या ब्राह्मणास श्राद्ध, सस्कार, वगैरे चालवून दक्षिणा घेण्याचाही अधिकार होता. मलबारमध्ये 'पनिक्कर' हा शब्द ज्योतिषी व शिक्षक या दोहोंचाही वाचक आहे.

प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार या वेळी बराच कमी होत चालला होता. खेडेगांवांतील बलुतेदारांमध्ये बहुतेक सर्व प्रांतात प्राथमिक शिक्षक नाही ही गोष्ट घ्यानांत ठेवण्याजोगी आहे.^३ या वेळचा शेतकरी सामान्यतः निरक्षर होता; ^४ सुतार, लोहार, कुंभार, वगैरेची त्यास जशी गरज होती तशी प्राथमिक शिक्षकाची नव्हती. प्राथमिक शिक्षक पोसण्याकरिता त्याच्या उत्पन्नांतील हिस्सा सक्तीने घेणे अन्यायाचे झाले असते, म्हणून बलुतेदारांमध्ये प्राथमिक शिक्षकाचा अंतर्भाव करण्यांत आला नाही. यावरून समाजांत साक्षरता बरीच संकोच पावली होती हे दिसून येईल. तिचे प्रमाण काय होते, याबद्दल या काळांतील पुरावा मिळत नाही, पण ब्रिटिश अंमल सुरू होण्याच्या वेळी जी परिस्थिति होती, तिजवरून

१ मालकम्, मेमॉयर्न ऑफ सॅट्ल हंडिया अँड मालवा, भाग २ पान १५८.

२ ए. क., भाग ६, तारिकेरे नं. २१.

३ एज्युकेशन कमिशन, १८८२, पुढील मद्रासमधील कांही साक्षीदारांनी प्राथमिक शिक्षक हा बलुतेदार असतो अशी माझ दिली, पण इतरांनी या गोष्टीचा इन्कार केला आहे (पुरावा, पाने २०, १५४, १७३ पहा.) मद्रासमधील कांही आगांत तो कदाचित् बलुतेदार असेल; इतरत्र तो नव्हता हे निर्विवाद आहे.

४ सांख्यतत्त्वकौमुदीवरील वाचस्पत्य मिश्रांच्या टीकेतील पुढील उक्ता हेच दर्शविते. 'तत्र व्यक्तं स्वरूपतः पांसुलपादिको ह्यलिकोपि प्रत्यक्षतः प्रतिपद्यते।' भा. २ पृ. १५८ (गंगानाथ झांची आवृत्ति).

योडें अनुमान काढतां येतें. एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी मद्रासमध्ये बहुतेक प्रत्येक खेड्यांत एक शाळा होती. ^१ बंगालमध्येही लेखन वाचन व बालगणित शिकवणाऱ्या शाळा बहुतेक सर्व मोठ्या खेड्यांत होत्या. ^२ ज्या माळव्यामध्ये बरीच दशकें बेबंदशाही व बजबजपुरी माजली होती त्यामध्ये देखील ब्रिटिश अंमलाच्या सुरवातीस १०० घरांच्या बहुतेक सर्व गांवांत प्राथमिक शाळा होत्या. ^३ प्राथमिक शिक्षकांनाही समाजांत मान मिळत असे. ^४

जरी प्राथमिक शाळा पुष्कळ खेडेगांवांत असत, तरी त्यांमध्ये सर्व जातीची व वर्गाची मुलें शिक्षण घेण्यास जात नसत. ब्राह्मण कायस्थ व वैश्य हे वर्गच प्रायः या शाळांचा फायदा घेत. त्यामुळें शाळा सर्वत्र होत्या म्हणून साक्षरता मोठ्या प्रमाणावर होती. असे अनुमान काढणें चुकीचें होईल. मद्रास इलाख्यामध्ये एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी शेकडा १५ मुलें शाळांला जात असत. ^५ बंगालमध्ये व मुंबई इलाख्यांतही जवळ जवळ तशीच स्थिति होती.

लढाया व बेबंदशाही सुरू असतांनाही शेकडा १५ मुलें जर १९ व्या शतकाच्या प्रारंभी प्राथमिक शिक्षण घेत, तर तेराव्या शतकाच्या प्रारंभी प्राथमिक शिक्षण घेणाऱ्या मुलाचें प्रमाण वरेंच अधिक असलें पाहिजे. मध्यतरीच्या सहशे वर्षांच्या काळात हिंदुस्थानांत मुसलमानी सत्ता जोरांत होती मुसलमानांनीं मशिदीना शाळा जोडून मुसलमानी मुलांच्या शिक्षणाची सोय कांही अंशी केली होती, पण बहुसंख्य हिंदू प्रजेच्या शिक्षणाकडे त्यांनीं दुर्लक्ष केलें होतें. सरकारी दक्षिणा व इतर प्रकारची मदत यांनीं हिंदू राजवटींत शिक्षणास किती मोठी मदत होत असे, हें पुढे नवव्या प्रकरणांत दाखविण्यांत येईल. हिंदू राजसत्ता जशी अस्तास

१ मिल, हिस्टरी ऑफ ब्रिटिश इंडिया, भा. १ पृ. ५२६ (चवथी आवृत्ति).

२ वॉर्ड व्ह्यू ऑफ दी हिंदूज, भा. १ पृ. १६०.

३ माल्कम, मेमॉयर्स, पृ. १५८.

४ कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्सचा ३-६-१८१४ चा खलिता.

५ के, एन्शंट इन्डियन् एजुकेशन, पृ. १४२.

गेली तशी हिंदु शिक्षणसंस्थांस सरकारी मदत मिळेनाशी झाली व त्यांची स्थिति फार निकृष्ट होऊं लागली. यामुळे शिक्षणाचें क्षेत्र फार आकुंचित होऊं लागलें. हिंदूंना राज्यकारभारांत नोकऱ्याही फार थोड्या मिळू लागल्या, त्यामुळेही शिक्षण घेण्यासंबंधी लोकांचा हुरूप फार कमी झाला. अशी सहा सातशें वर्षे परिस्थिति असतांना व शेवटी शेंपन्नास वर्षे बज-बजपुरी माजली असतांना देखील एकुणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी सुमारे शेंकडा १५ मुले शाळेस जर जात होती, तर तेराव्या शतकाच्या प्रारंभी निदान शेंकडा ३० मुलें तरी शाळेला जात असावीत यांत संशय नाही. गुप्त कालापर्यंत कांही क्षत्रिय वैश्यांचीं उपनयनें होत, त्यावेळीं साक्षरतेचें प्रमाण शेंकडा ५० पर्यंत असावें. आठव्या शतकांत तें शेंकडा ४० पर्यंत उत्तरलें असावें. इ. स. पू. चवथ्या शतकांत जेश्हा त्रैवर्णिकांची उपनयनें सर्रास होत, तेव्हा शेंकडा ७५ लोक तरी साक्षर असावेत असें दिसतें.

प्रकरण सातवें

स्त्रीशिक्षण

जसजसें मागे प्राचीन काळांत जावें, तसतशी सामान्यतः स्त्रियांची स्थिति अधिक असमाधानकारक दिसून येते. हा नियम बहुतेक सर्व देशांना लागू पडतो; हिंदुस्थान मात्र त्याला एक अपवाद आहे. जसजसें प्राचीन काळांत जावें, तसतशी हिंदुस्थानांत स्त्रियांची एकंदरीत स्थिति अधिक समाधानकारक असलेली आढळते. शिक्षणाचे बाबतींत तर हें विधान सत्य असल्याचें निर्विवाद सिद्ध करतां येतें.

वेद-ब्राह्मण काल

(सुमारे इ. स. पू. ८०० पर्यंत)

स्त्रिया शूद्रसमान आहेत, व म्हणून त्यांना उपनयन व वेदाध्ययन यांचा अधिकार नाही, हें स्मृतिकालीन मत या वेळीं समाजास माहीतही नव्हतें. 'अर्घो ह वा एष आत्मनो यज्जाया' १ हें शतथ ब्राह्मणांतील वचन

स्त्रियाचा दर्जा कसा पुरुषाबरोबर असे, हें दाखवितें. धार्मिक अपात्र-
तेचा शिक्का त्यांच्यावर या काळीं मारला गेला नव्हता इतकेंच नव्हे, तर
पुरुष जर लग्न करण्याचें नाकारतील तर धार्मिक अपात्रतेचा शिक्का
त्यांच्यावर स्त्रियांना अप्रत्यक्षपणें मारतां येत असे. ^१ पत्नी शब्दाची
व्युत्पत्ति तिच्या यज्ञकर्तव्याशी निगडित आहे; ^२ यावरूनही पत्नीस यज्ञा-
मध्ये महत्त्वाचें काम करावयाचें असे, हें दिसून येईल. यज्ञाचे वेळीं तिचें
व्रतोपनयन होत असे, व नवऱ्याबरोबर तिलाही दीक्षा मिळे. ^३ यजमान
व त्याची पत्नी हे दोघेही कसे बरोबरीने यज्ञांत भाग घेत असत, याचें
वर्णन ऋग्वेदांत आढळतें. ^४

पण वेदमंत्रांची व त्यांच्या अर्थाची चांगली माहिती असल्याशिवाय
वैदिक यज्ञामध्ये भाग घेणें शक्य नसे. त्याकरितां उपनयनाची जरूरी
असे, व या वेळीं सामान्यतः सर्व स्त्रिया तें करीतही असत. 'ब्रह्मचर्येण
कन्या युवानं विदते पतिम्' या अथर्व वेदमंत्रावरून ^५ कांही स्त्रिया तरी
उपनयनानंतर बराच काल अध्ययनामध्ये घालवीत, असें दिसून येतें.
सामान्य मुली किती वेदाध्ययन करीत, याची आपणास विश्वसनीय
माहिती नाही, पण कांही स्त्रिया पुरुषाइतकें विद्याप्रावीण्य मिळवीत, हें
बोधा, लोपामुद्रा, यांसारख्या स्त्रियांचा मंत्रद्रष्ट्यांत अंतर्भाव झाला आहे
यावरून दिसून येतें. याखेरीज देखील आणखी कित्येक विदुषी समाजांत
असाव्यात; त्यांच्या कवनांचा अंतर्भाव संहितेंत न झाल्यामुळे त्यांची स्मृति
नष्ट झाली असावी. वाङ्मयात्मक शिक्षणाबरोबर संपन्न कुलांत तरी
स्त्रियांना गायनवादनादि ललित कला शिकवीत असत.

या कालखंडाच्या शेवटीं शेवटीं स्त्रियांचें वैदिक अध्ययन मार्गे
पडूं लागलें, व यज्ञामध्ये त्या औपचारिक रीतीचाच भाग घेऊं लागल्या.

१ अयज्ञियो वा एष योऽपत्नीकः ।—शत. ब्रा. ५. १. ६. १०.

२ 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे'—पाणिनि, ४. १. ३३.

३ तै. ब्रा. ३. ३. ३; शत. ब्रा. १. ३. १. १२.

४ या दंपती सुमनसा सुनुत आ च धावतः । देवासो नित्ययाशिरा ॥
८. ३१. ५; शिवाय १०. ८५. १० ही पद्या.

५ ११. ५. १८.

एका यज्ञामध्ये 'हविष्कृत्'ला होत्याने हाक मारल्याबरोबर यजमान-पत्नीनेच ओ देऊन उठून यज्ञांतील त्या वेळचे काम करावयाचे असे; शतपथ ब्राह्मणकालीं पत्नीऐवजी दुसऱ्या कोणीही तें काम करण्याची प्रथा सुरू झाली होती.^१ या एका उदाहरणावरून पत्नीचे धार्मिक अधिकार व हक्क यांवर हळू हळू कशी गदा येऊं लागली होती तें दिसून येईल.

द्वितीय कालखंड

(सुमारें इ. स. पू. ८०० ते सुमारें इ. स. पू. २००)

रोज जरूर असणाऱ्या वैदिक मंत्रांचें ज्ञान, व प्रत्यहीं विहित असलेले धार्मिक विधी करण्याची पात्रता या कालामध्ये स्त्रियांमध्ये होती, अशाबद्दल बराच पुरावा सापडतो. गृह्याग्नीतील रात्रीचा होम पत्नीनेच करावयाचा असे; दिवसाचा होम देखील तिनेच करावा असें कांहीचें मत होतें.^२ सुगीच्या वेळीं करावयाचा 'सीता यज्ञ' तर बायकांनीच करावा अशी रूढी होती. सुस्तारादोहण संस्काराच्या वेळीं पत्नीने स्वतः आपल्या उपनीत मुलांसमवेत पुष्कळ मंत्र म्हणावयाचे असत.^३ वनवासास जावयाच्या वेळीं राम जेव्हा कौसल्येचा निरोप घेण्यास गेला, तेव्हा ती स्वतः एकटीच होम करण्यांत गुंतलेली होती.^४ वालीची पत्नी तारा हीही मंत्रवेत्ती होती.^५ पुष्कळ शोध करूनही जेव्हा मास्तीला सीता लंकेत सापडेल, तेव्हा तो एका नदीचे तीरावर गेला, कारण संध्येच्या वेळीं तरी सीता तेथे येईल अशी त्यांची खात्री होती.^६

वरील पुराव्यावरून या वेळीं मुलीचें उपनयन होत असे, हें कबूल करावें लागेल. उपनयनानंतर वयांत येईपर्यंत कांही मुली थोडेंसें वेदा-

१ शतपथ ब्रा., ३.२.४. ६

२ कामं गृह्येऽग्नौ पत्नीर्जुहुयात्प्रातर्होमौ । गो. गु. सू., १.३

३ पा. गु. सू., ३. २.

४ सा क्षौमवसना हृष्टा नित्यं व्रतपरायणा । अग्निं जुहोति स्म तदा मंत्रं वित्कृत-मंगला ॥ रामायण २.२०.१५.

५ ततः स्वस्त्ययनं कृत्वा मंत्रविद्विजयैषिणी । ४. १६. १२.

६ संध्याकालमनाः श्यामा भ्रुवमेष्यति जानकी । नदीं चेमां शुभजलां संध्यायै वरवर्णिनी । सुंदर कांड, १५.४८.

अध्ययन करीत, व लगेच विवाह करीत. अशा मुलींना 'सद्योद्वाहा' म्हणत. कांही मुली याप्रमाणें लवकर विवाह न करितां वेदवेदांतादिकांचें पुष्कळ अध्ययन करीत. त्यांना 'ब्रह्मवादिनी' म्हणत.^१ अशा तऱ्हेनें चिरकाल शिकत राहणाऱ्या मुलींकडे समाज वाकड्या दृष्टीने पहात नसे, इतकेंच नव्हे तर कांही आईबाप आपणास अशा 'ब्रह्मवादिनी' मुली व्हाव्यात याबद्दल नवसही करीत.^२

ब्रह्मवादिनीचें शिक्षण कितपत होत असे हें आपण आता पाहूं. कांही वेदांचें अध्ययन करीत, तर कांही वेदांत-तत्त्वज्ञानाचा व्यासंग करीत. याज्ञवल्क्याची पत्नी मैत्रेयी हिची वेदान्ताकडे अभिरुची होती; उंची वस्त्रें व मोल्यवान् दागिने यांचा तिला शोक नव्हता; ^३ आत्म्याचें स्वरूप काय, याबद्दल चर्चा करीत राहणें तिला आवडे. जनक राजाच्या दरबारांत जो तत्त्वज्ञानाचा शास्त्रार्थ झाला, त्यामध्ये याज्ञवल्क्य ऋषींना सर्वांत कठीण प्रश्न मार्गी वाचकनवी नांवाच्या विदुषीनेच विचारले होते.^४ तिने याज्ञवल्क्याची जी कसून उलट तपासणी केलेली आहे, त्यावरून तिची विद्वत्ता व वादविवादशक्ति असामान्य प्रतीची होती, हें कबूल करावें लागेल. उत्तररामचरितांतील आत्रेयी देखील वेदान्ताचा अभ्यास करणारी स्त्री होती. वेद व वेदांत एवढ्याच विषयांचा स्त्रिया अभ्यास करीत नसत; कांही जणी तर पूर्वमीमांसेसारखा रुक्ष विषय देखील होसेने अभ्यासास घेत, असें पातंजल भाष्यावरून दिसून येतें. 'काशकृत्स्नन्' नांवाच्या पंडितानें पूर्वमीमांसेवर एक ग्रंथ लिहिला होता, त्याचें 'काशकृत्स्नी' असें नांव होतें. ज्या स्त्रिया त्याचें अध्ययन करीत, त्यांना 'काशकृत्स्ना' असें म्हणत.^५

१ द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योद्वाहाश्च । तत्र ब्रह्मवादिनीनां अग्नीन्वने वेदाध्ययनं स्वगृहे च भैक्षचर्या । बी. मि. सं. पान ४०२ वर हारीत.

२ अथ य इच्छेद्बहिता मे पंडिता जायेत... तिलैर्दानं पाचयित्वा दंपती सर्पि-
भन्तमश्नीयाताम् । बृ. उप., ६. ४. १७.

३ बृ. उप., २. ४; ४. ५

४ अनतिप्रश्नयां वै देवतामतिपृच्छसि । बृ. उप, ३. ६. १. या कारणा-
करितां याज्ञवल्क्याने मार्गीदेवीच्या प्रश्नांचें उत्तर सर्वासमोर देण्याचें नाकारलें होतें.

५ एवमपि काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी । काशकृत्स्नीमपीते
काशकृत्स्ना ब्राह्मणी । ४. १. ४ वरील पातंजल भाष्य.

निरनिराळ्या शाळांचें अध्ययन करण्याऱ्या स्त्रियांना ज्या अर्थी अशा निरनिराळ्या स्वतंत्र अभिधानाने संबोधित, त्या अर्थी त्यांची संख्या बरीच असली पाहिजे, असें अनुमान करण्यास हरकत दिसत नाही.

बुद्धाने थोड्यावहुत नाखुपीने स्त्रियांना भिक्षुणी होण्यास अखेर परवानगी दिली होती. त्यामुळे श्रत्रिय व वैश्य कुलांतील बऱ्याच स्त्रिया आपलें आयुष्य ब्रह्मवादिनीप्रमाणें विवाह न करितां तत्त्वज्ञानाच्या व्यासंगांत घालवूं लागल्या. थेरीगाथा ग्रंथांत ज्या अशा स्त्रियांचीं चरित्रें व कवने आहेत, त्यांपैकी ३२ कुमारिका व १८ विवाहित स्त्रिया आहेत. कुमारिकांमधील शृका, अनोपमा व सुमेधा या संपन्न घराण्यातील होत्या. तत्त्वज्ञानजिज्ञासेमुळे जर इतक्या मुली आजन्म कौमार्य पतकरीत, तर सामान्य शिक्षणाकरितां विवाहकाल पुढे ढकलणाऱ्या मुलींची संख्या बरीच असावी, असें मानण्यास हरकत दिसत नाही.

समाजांत मुशिक्षित स्त्रिया बऱ्याच होत्या, व त्यांपैकी कांही आजन्म ब्रह्मचर्य पाळीत. अशा परिस्थितीमध्ये स्वाभाविकपणेंच अध्यापकाचा षंदा करणाऱ्या कांही स्त्रिया असल्यात. हें अपरिहार्य होतें. 'उपाध्यायानी' हा शब्द उपाध्यायपत्नीस लावावा व 'उपाध्याया' हा शब्द जी विदुषी स्वतः शिकविते, तिला लावावा, असा जो या दोन शब्दांमधील फरक पातंजल भाष्यांत विशद करून सांगितला आहे, ^१ त्यावरून अध्यापनाचें कार्य करणाऱ्या स्त्रिया समाजामध्ये अगदीच थोड्या नव्हत्या, हें दिसूच येईल. सुलभा, वडवा, प्रातीथेयी, मैत्रेयी, गार्गी वाचकनवी या प्रख्यात विदुषी असल्या पाहिजेत यांत शंका नाही. तसें नसतें तर त्यांचा उल्लेख ब्रह्मयज्ञांत खाम आला नसता. ^२

उच्च शिक्षण घेणाऱ्या ब्रह्मवादिनींची संख्या समाजांत किती असे, हें सांगणें बरेंच कठीण आहे. स्त्रियांकरितां निराळ्या शाळा नव्हत्या. मुलांना उच्च शिक्षणाकरितां स्वगृह सोडून दुसरीकडे गुरुगृहीं जाण्याची परवानगी असे; मुलींनी घरीच पिता, भ्राता, किंवा चुलता यांचेपासून

^१ उपेत्वाधीयते अस्याः सा उपाध्यायी । ३. ३. २२ बरील भाष्य.

^२ अश्व, गृ. सु. ३. ४. ४.; शां. गृ. सु. ४. १०. ३.

शिकावे अशी पद्धति होती.^१ यामुळे ज्यांचे घरी वडील पुरुष मंडळी उच्च शिक्षण देण्याइतकी सुसंस्कृत नसत, त्या मूलीचें उच्च शिक्षण अशक्यप्राय होई, व त्यांना प्राथमिक शिक्षणावरच संतुष्ट राहावे लागे. उपनयनानंतर विशेष कांही शिक्षण न होतांच त्यांचा विवाह होत असला पाहिजे. संपन्न व सुसंस्कृत घराण्यांमधील मूलीनाच उच्च शिक्षण मिळणें शक्य होई; त्यामुळे समाजामध्ये विदुषीची संख्या फार मोठी नसावी असें दिसते.

‘सद्योद्वाहा’ मूलीचें नांवालाच उपनयन होत असे; पण तेही इ. स. पू. २५०च्या सुमारास बंद झाले. मुलीचें उपनयनच करूं नये, व स्त्रियांना वेदाधिकार व यज्ञाधिकार असूं नयेत असें मत ऐतिशयनादिक सुधारक आचार्य मंडळी समाजापुढे मांडूं लागली. बादरायण, जैमिनि, वगैरे सनातनी आचार्यांचें मत स्त्रियांचें उपनयन करावें, त्यांना वेदादिक शिकवावे, त्यांच्या यज्ञादिकांच्या हक्कावर गदा आणूं नये, असें होते.^२ पण नेहमीप्रमाणें सुधारकांचा जय व सनातन्यांचा पराजय झाला, व स्त्रियांचें अध्ययन संपुष्टांत आलें, व त्या वेदवेदांताच्या ज्ञानास मुकल्या. ‘ब्राह्मण आपलें तत्त्वज्ञान स्त्रियांस शिकवीत नाहीत,’ असें मेगॅस्थनीस म्हणतो; ^३ त्यावरून इ. स. पू. २५०च्या सुमारास स्त्रियांचा उपनयनाचा व वेदाध्ययनाचा हक्क बुडाला होना, असें दिसून येईल.

स्त्रियांची योग्यता शूद्राइतकीच, म्हणून त्यांना वेदाधिकार नाही, हें नवीन मत कां समाजांत लोकप्रिय झालें, याची येथे सविस्तर चर्चा करणे जरूर नाही. शक, पार्थियन्, कुशाण, वगैरे रानटी राजकर्त्यांच्या चालीरीतीमुळे समाजाचा दृष्टिकोन बदलला, असें कांही जण म्हणतात; पण ही रानटी राजकृते इ. स. पू. १००च्या सुमारास उदयास आलीं,

१ पुराकल्पे तु नारीणां मौर्जीवधनमिष्यते। अध्यापन च वेदानां सावित्रीवचनं तथा॥ पितापितृभ्यो भ्राता वा नैनामध्यापयत्परः। स्वगृहे चैव कन्याया भिक्षचर्या विधीयते॥ —यम. उत्तररामचरितामध्ये अत्रिया वल्मीकि व अगस्ति यांच्या आश्रमास वेदांत शिकण्याकरितां जात असलेला दिसते; पण अत्रिया ही ब्रह्मजिज्ञासू वयस्क स्त्री होती, लहान वयाचा सामान्य कुमारिका नव्हती.

२ पूर्वर्गमांसा ६.१. ६-१६ व त्यावरील भाष्य पहा.

३ फ्रॅग्मेंट, ४१.

व त्यांचें अधिकारक्षेत्र पंजाबच्या बाहेर फारसें दीर्घकालपर्यंत नव्हतें. स्त्रिया या शूद्रासम आहेत, हें मत पतंजलीच्या पूर्वीच म्हणजे इ. स- पू. तिसऱ्या शतकापूर्वीच समाजांत रूढ होऊं लागलें होतें.

स्त्रियांच्या अवनतीचें खरें कारण आर्येतर स्त्रियांशीं विवाह करण्याची पद्धत होय असें प्रस्तुत लेखकास वाटतें. वेदकालीं त्रैवर्णिकांमध्ये परस्पर विवाह होत; पण आर्यांचे दासांशीं, शूद्रांशीं किंवा अनायांशीं विवाह झालेल्याचे दाखले फारसे सापडत नाहीत. पंजाबमधील अनायांचा आर्यांनी पुरा निःपात केला होता, त्यामुळें तेथे आर्य व अनाय संस्कृति एकमेकांशेजारीं नांदल्याच नाहीत. गंगा यमुनांच्या खोऱ्यांत अनाय जास्त प्रचलित होते; त्यामुळें तेथे त्यांचा निःपात करणें शक्य नव्हतें. तेथे आर्य व अनाय या दोन्ही संस्कृती एकत्र नांदूं लागल्या, व अनाय लोकांच्या स्त्रियांशीं विवाह करण्याची प्रथा समाजांत पडूं लागली. भीम-अर्जुनादिकांचीं हिडिंबा, उडुपी इत्यादिकांशीं झालेलीं लग्नें याच प्रकारचीं होत. प्रथम प्रथम या चालीस कोणी फारसा विरोध केला नाहीं; पण तिचे दुष्परिणाम जसे दिसूं लागले, तसें आर्यांनी आपापसांत वाटल्यास अनुलोम लग्न करावीत, पण अनाय किंवा शूद्र स्त्रियांशीं विवाह कधीच करूं नयेत, असें धर्मशास्त्रकार प्रतिपादूं लागले. कांही लोक हा निषेध मानीत, तर कांही लोक तो धाव्यावर बसवीत.

अनाय बायका आर्य गृहांत आल्याने आर्य स्त्रियांचा दर्जाही कमी होऊं लागला. अनाय स्त्रियांना संस्कृत येत नसे, - आलें तर फारच थोडें येई - त्यामुळें त्यांना वेदाधिकार किंवा यज्ञाधिकार देणें शक्य नव्हतें. पुष्कळदा अनाय स्त्रियांचा आपल्या पतीच्या लाडक्या असत; त्यामुळें आर्य स्त्रियांना बाजूस सारून अनाय स्त्रियांस त्यांचे पती धर्मकार्यांतही सहभागी करीत असावेत. यामुळें बराच बखेडा व अनाचार वाढूं लागला. हा अनाचार टाळावा, म्हणून ऐतिहासिक कंपूने स्त्रियांचा वेदाधिकार काढून घेण्याचें योजिलें. जैमिनि, बादरायण, वगैरेंनी त्या कंपूस कसून विरोध केला; पण त्यांना यश आलें नाहीं. स्त्रियांचे विवाह या वेळीं १३-१४ व्या वर्षीच होत होते, त्यामुळें उपनयनानंतर फारसें वेदाध्ययन न होतांच लवकरच लग्न होत. उपनयन हा त्यामुळें एक निरर्थक संस्कार बनत चालला होता.

तो ठेवून तरी काय उपयोग, असें समाजास वाटू लागलें, व त्यामुळे स्त्रियांचें उपनयन करूं नये, त्यांना वेद शिकवू नयेत, वगैरे मते समाजांत दिवसेंदिवस जास्त लोकप्रिय होऊं लागलीं. यामुळे स्त्रीशिक्षणावर किती दूरवर व अनिष्ट परिणाम झाला हें लवकरच दिसून येईल.

तृतीय कालखंड

(स्मृति-पुराण काल)

(इ. स. पू. सुमारे २०० ते इ. स. १२०० पर्यंत)

या कालखंडामध्ये पहिलीं तीन चार शतके मूलीचें उपनयन एक संस्कार म्हणून चालू होतें; पण त्यानंतर वेदाध्ययन वगैरे कांही होत नसे. मनु तर स्त्रियांचें उपनयन करावें, पण तें वेदमंत्र न म्हणतां करावें, असें म्हणतो.^१ वेदविहीन उपनयन म्हणजे वदतो व्याघातच होय. या वेळीं उपनयन म्हणजे एक शारीरिक संस्कार असें मानीत; त्यामुळे स्त्रियांना वेदाधिकार नसला^२ तरी त्यांचें उपनयन करण्यास हरकत नाही असें मनुचें मत झालें असावें. वेदाध्ययन होत नसल्यामुळे स्त्रियांचें उपनयन म्हणजे एक फार्सच बनलें होतें, नेव्हा तें बंद केलेलेंच बरें असें तिसऱ्या चवथ्या शतकांतील समाजधुरीणांस वाटू लागलें. त्यामुळे याज्ञवल्क्य स्मृतींत स्त्रियांचे वेदमंत्रहीन उपनयन देखील करूं नये असें मत डोकावू लागलें.^३ या कालखंडांतील यमासारख्या कांही स्मृतिकारांना पूर्वी स्त्रियांचें उपनयन होत असे हें माहीत होतें^४, पण ती चाल हल्लीच्या कालास सोडस्वर किवा अनुरूप नाही असें त्यांनी आपलें मत नमूद करून ठेविलें आहे. मनुस्मृति २.६६ या श्लोकाचा मनुस्मृति ५.१५५ च्या संदर्भाने अर्थ लावला तर स्त्रियांचें वेदमंत्रविहीन उपनयन करावें हा मनुचा देखील खरा अभिप्राय कसा नव्हता हें सिद्ध करण्याचा आठव्या

१ मनु, २.६६.

२ नास्ति स्त्रीणां क्रिया मंत्रैरिति धर्मे व्यवस्थितिः । निरिन्द्रिया ह्यमंत्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ ५.१८. मनुस्मृति ४.२०५ही पहा.

३ १.१३.

४ पू. १२७ वरील टीप १ पहा.

उ. भा. ९...१३

शतकांतील मेघातिथीने बराच अट्टाहासाचा प्रयत्न केला आहे.^१ विज्ञानेश्वर^२ व कुल्लूक^३ यांचीही मते स्त्रियांना वेदाधिकार बिलकुल नाही, अशीच आहेत. निरर्थक संस्कार म्हणून देखील स्त्रियांचें उपनयन इ. स. च्या पांचव्या शतकाच्या पुढे चालू नव्हतें हें यावरून उघड आहे.

सक्तीचें उपनयन बंद पडल्यामुळे प्राथमिक शिक्षणावरही परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाही. गरीब घराण्यांमधील मुलींच्या प्राथमिक शिक्षणाचीही हेळसांड होऊं लागली; ज्या वेळीं उपनयन सक्तीचें होतें, त्या वेळीं थोडे तरी वेदमंत्र योग्य तऱ्हेने म्हणतां यावेत म्हणून मुलींना लेखन, वाचन, व्याकरण, इत्यादिकांचें शिक्षण देणें जरूर होतें. आता उपनयनच बंद पडल्यामुळे प्राथमिक शिक्षणाकडेही दुर्लक्ष होऊं लागलें. संस्कारामध्ये म्हणावयाचे मंत्रही कांही मुलींना नीट म्हणतां येईनासे झाले. अशा स्थितींत उपाध्यायाने तिच्याऐवजी मंत्र म्हटले तरी चालेल असें मत प्रतिपादन करण्यांत येऊं लागलें.^४

स्त्रियांचा उपनयनाचा अधिकार ज्या वेळीं काढून घेण्यांत आला त्या वेळीं जर त्यांची विवाहकालमर्यादा अलीकडे ओढण्यांत आली नसती तर स्त्रियांच्या वेदव्यतिरिक्त विषयांच्या शिक्षणावर फारसा परिणाम झाला नसता. दुर्दैवाने याच सुमारास स्त्रियांचें विवाहवय भराभर उतरूं लागलें. धर्मसूत्रकारांचें एकंदरीत मत मुलीचें लग्न ऋतुप्राप्तीनंतर दोन तीन वर्षांच्या आंत करावें असें आहे.^५ इ.स.पू. ४००-२०० च्या सुमारास हें मत प्रचलित होतें. सामान्यतः बारा वर्षांच्या मुलीचें लग्न करावें, असें म्हणणारा मनु योग्य वर मिळाला नाही, तर मुलीस मरेपर्यंत देखील अविवाहित ठेवण्यास परवानगी देण्यास मागे पुढे पहात नाही.^६ पण मनुनंतरचे स्मृति-

१. मनु २.६७ वर मेघातिथि.

२. याज्ञवल्क्य १.१५ वरील टीका.

३. मनु २.६६ वरील टीका.

४. गो. गृ. सू., २.१-२१; जै गृ. सू. १. २०.

५. कुमारी ऋतुमती त्रीणि वर्षाण्युपासीत । व. ध. सू., १७.५९.

६. कामसामरणात्तिष्ठेद् गृहे कन्यर्तुमत्यपि । न चैवेना प्रवच्छेत्तु गुणहीनाय

कार मुलींचे विवाह रजोदर्शनापूर्वी केले नाहीत, तर पालकांना भ्रूणहत्येसारखे धोर पातक लागते असे प्रतिपादून लागले.^१ यामुळे चवथ्या पांचव्या शतकापासून साहजिकच मुलींचीं लग्ने लवकर म्हणजे ११-१२ व्या वर्षी होऊं लागलीं. अश्वलायन, संवर्त, काश्यप यांसारखे स्मृतिकार^२ तर ७ व्या ८ व्या वर्षी केलेले मुलींचे विवाहच सर्वांत प्रशस्त मानू लागले. इतक्या लवकर जेव्हा विवाह होऊं लागले, तेव्हा साहजिकच प्राथमिक शिक्षणही संपुष्टांत येऊं लागलें.

कुलीन, संपन्न व सुसंस्कृत घराण्यांमध्ये मात्र, मुलींचें वेदाध्ययन बंद पडल्यावरही त्यांच्या वाङ्मयात्मक शिक्षणाकडे थोडेंबहुत लक्ष देत. इसवी सनानंतरच्या दोन चार शतकांत विवाहकाल १२-१३ वर्षांपर्यंत होता, व तोपर्यंत मुलींना लेखन वाचन वगैरे शिकवून वाङ्मयाचीही ओळख करून देत. या वेळीं स्त्रियांपैकी कांही जणी प्राकृतांचा विशेष व्यासंग करीत, व त्या भाषांमध्ये कविताही करीत हें गाथासप्तशतीवरून दिसून येतें; कारण रेवा,^३ रोहा,^४ माघवी,^५ अनुलक्ष्मी^६ पाहई,^७ वद्धवही,^८ व शशिप्रथा^९ इतक्या कवयित्रींच्या कविता वरील ग्रंथांत हालाने उद्धृत केल्या आहेत. चवथ्या शतकानंतर जेव्हा संस्कृतचा विशेष अभ्यास होऊं लागला, तेव्हा कांही स्त्रियाही संस्कृतमध्ये ग्रंथनिर्मिती करूं लागल्या. अर्थानुरूप भाषाशैलीबद्दल शीलभट्टारिका नांवाच्या कवयित्रीची ख्याति होती.^{१०} शृंगाररसप्रधान मनोहर कविता करण्याबद्दल गुजरातमधील

१ याज्ञवल्क्य, १. ६४; संवर्त, १. ६७; यम, १. २२.

२ वा. मि. सं., पृ. ७६७ वर उद्धृत.

३ गाथासप्तशती १. ८७ व ९०.

४ गा. सं. २. ६३.

५ „ १. ९१.

६ „ ३. २८, ६३, ७४, ७६.

७ „ १. ७०.

८ „ १. ८३.

९ „ ४. ४.

१० शब्दार्थयोः समो गुंफः पांचाली रीतिरुच्यते । शीलभट्टारिकावाचि... ॥

—सूक्तिमुक्तावलयुद्धत राजशेखर.

देवी नांवाची कवयित्री प्रसिद्ध होती; मृत्यूनंतरही तिची लोकप्रियता कमी झाली नाही.^१ वऱ्हाडमध्ये विजयांकेची कीर्ति जवळ जवळ कालिदासा-इतकी होती.^२ तिचें काव्य खरोखर उच्च प्रकारचें असलें पाहिजे, कारण राजशेखर हा तिची सरस्वतीशीं तुलना करितो. राजशेखराची स्वतःची बायको मामिक टीकाकार व कवयित्री होती. कांही स्त्रिया वैद्यकाचाही अभ्यास करित; त्यांपैकी बहुतेक जणी स्त्रीरोगचिकित्सेवर अधिक लक्ष देत. 'रूसा' नांवाच्या एका हिंदू स्त्रीवैद्याने स्त्रीरोगावर एक पुस्तक लिहिलें होतें; तें इतकें प्रसिद्ध व उपयुक्त होतें, की आठव्या शतकामध्ये त्याचें आरबी भाषेमध्ये भाषांतर करण्यांत आलें.^३

दुर्दैवाने वरील विदुषींपैकी कोणाचेच ग्रंथ आज उपलब्ध नाहीत. ज्या अर्थी त्यांपैकी कांहींची स्तुति राजशेखरासारख्या कवीने इतक्या मुक्तकंठाने केली आहे, व कांहीच्या ग्रंथांचीं परभाषेत भाषांतरें झालीं आहेत, त्या अर्थी त्यांची विद्वत्ता व योग्यता मोठी असली पाहिजे यांत संशय नाही. या विदुषी कोणत्या प्रकारच्या कुळांत जन्मास आल्या होत्या, त्या विवाहित होत्या, की यावज्जीव अविवाहितच राहिल्या होत्या, विवाहिन असल्या तर त्यांचें सर्व शिक्षण विवाहापूर्वीं झालें होतें, की विवाहानंतर झालें होते, याबद्दल कोणासही कूतूहल वाटेल; पण त्याबद्दल कांहीच माहिती मिळत नाही. या विदुषी बहुतेक अमात्य, प्रधान, मांडलिक, यांसारख्या संपन्न व सुसंस्कृत कुळांतील असाव्यात, कारण नवव्या शतकापर्यंत असल्या घराण्यांत स्त्रियांना उच्च शिक्षण देत असत व शास्त्राभ्यास व कविता करण्याची त्यांच्या अंगी पात्रता असे, असें काव्यमीमांसेवरून दिसून येतें.^४ संस्कृत नाटकांतील नायिकांवरून तेंच अनुमान

१ सक्तीनां स्मरकेलीनां कलानां च विलासभूः । प्रभुर्देवी कवी लाटी गतापि हृदि तिष्ठति ॥ —सूक्तिमुक्तावल्याधृत राजशेखर.

२ सरस्वतीव कर्णाटी विजयांका जयत्यमौ । या वैदर्भगिरां वासः कालिदासा-दनंतरम् ॥ नीलोत्पलदलदयाप्रां विषयं कामजानता । वृथैव दांडिनाप्युक्तं सर्वशुक्ला सरस्वती ॥ —सूक्तिमुक्तावल्याधृत राजशेखर.

३ नडवी, अरम और भारत के संबंध, पृ. १२२. 'रूसा'चे मूळ हिंदू नांव काय असावे हें कळत नाही.

४ पुरुषवद्योषितोऽपि कवीभवेत्पुः । श्रयन्ते दृश्यन्ते च राजपुत्र्यो महामात्रदु-हितरे गणिकाः कांडुबिकर्माश्च शास्त्रप्राहितबुद्धयः कवयश्च । —काव्यमीमांसा, पृ. ५३.

निघतें. या कुलांतील मुलींना संगीत, चित्रकला, गृहशृंगार, वगैरे ललित कलांचेही शिक्षण देत असें संस्कृत नाटके व कामसूत्र^१ यांवरून दिसतें. सुसंस्कृत व संपन्न कुळें समाजांत थोडींच असतात; त्यांमधील स्त्रियांना बाळमयादिकांचें शिक्षण मिळत असलें, तरी त्यावरून स्त्रीसमाजामध्ये साक्षरता बऱ्याच प्रमाणावर होती असें अनुमान काढतां येत नाही. आठव्या नवव्या शतकाच्या सुमारास जेव्हा मुलींचीं लग्नें नवव्या दहाव्या वर्षी होऊं लागलीं, तेव्हा बऱ्याचशा मुली अशिक्षित राहूं लागल्या. मुलींमधील साक्षरतेचें प्रमाण या वेळीं काय होतें, हें सांगणें कठीण आहे. पण १२ व्या शतकामध्ये पुरुषांमधील साक्षरता शेकडा ३० या प्रमाणावर होती, हें ध्यानांत आणलें, म्हणजे स्त्रियांमधील साक्षरता या वेळीं शेकडा १०च्या वर नसावी, असें अनुमान काढण्यास कांहीच हरकत दिसत नाही.

मुसलमानी अमलामध्ये साक्षरतेचें हें प्रमाण भराभर कमी होऊं लागलें. राज्यक्रांतीमुळें ज्या संपन्न व सुसंस्कृत कुलांत स्त्रियांना शिक्षण देण्यांत येई, तीं कुळें बहुतेक धुळीस मिळालीं. कांही नवीन हिंदू कुळें संपन्न झालीं, पण तीं बहुतेक मूलतः हीन संस्कृतीचीं असल्यामुळें मुलींना शिक्षण देण्याकरितां खासगी शिक्षक ठेवण्याची प्रथा त्यांचेमध्ये पडली नाही. मुलींच्या शिक्षणाच्या- सावंजनिक शाळा नव्हत्याच. त्यामुळें मुसलमानी अमलांत स्त्रियांमध्ये निरक्षरतेचा प्रसार जोरांत होऊं लागला. राजपुत राजघराण्यांमध्ये राजकुमारींना शिक्षण देत असत, जैन विघवांनाही एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभीं मठामध्ये धर्मग्रंथ वाचतां येण्या- इतकें शिक्षण देत.^२ पण हीं अपवादात्मक उदाहरणें आहेत. सामान्यतः स्त्रिया या वेळीं अशिक्षित असत. १८२६ सालीं मद्रास इलाख्यांत ४०२३ मुली प्राथमिक शाळांत जात असत; म्हणजे शाळेला जाणाऱ्या वयाच्या मुलींपैकी शेकडा १ मुली साक्षर होत्या.^३

हिंदुकालाच्या शेवटीं शेकडा दहापेक्षा जास्त स्त्रिया जरी साक्षर

१ वात्स्यायन कामसूत्र, १. ३. १६.

२ माल्कम्, मेमॉयर्स, २. १६९.

३ रिपोर्ट ऑफ दि मद्रास प्रोविन्डिशियल कमिटी, एजु. कमि., १८८२, पृ. ५.

नव्हत्या, तरी सामान्य स्त्रीसमाज असंस्कृत होता असें म्हणतां यावयाचें वाही. पुराणांच्या द्वारे या वेळीं हिंदु संस्कृतीचें ज्ञान बहुजनसमाजास लोक-भाषेंतून देण्याची प्रथा बद्धमूल होऊं लागली होती, त्यामुळें धर्म, नीति, तत्त्वज्ञान व प्राचीन संस्कृति यांचें ज्ञान निरक्षर लोकांतही चांगलेंच फैलावूं लागलें. निरक्षर असूनही हिंदु स्त्रियांनी हिंदु संस्कृतीचें जें संरक्षण केलें आहे, त्याचें बरेचसें श्रेय पुराणश्रवण, पौराणिकधर्मपालन, व मध्य-युगांतील संतकवींच्या लोकभाषांतील वचनांचें पठण, यांसच दिलें पाहिजें.

हिंदुकालामध्ये क्षात्र घराण्यांतील व राजकुलांतील स्त्रियांना काय शिक्षण देत, तें आता आपण पाहूं. राजघराण्यांतील स्त्रियांना राज्य-कारभाराचें व लष्करी कवाडितीचें शिक्षण देण्यांत येई. मससग लोकांचा राजा अलेक्झॅंडरबरोबरच्या लढाईत जेव्हा पडला, तेव्हा त्याच्या विधवा राणीने राजधानीच्या बचावाचें व राज्यकारभाराचें काम आपल्याकडे घेतलें होतें. सातवाहन घराण्यांतील नयनिका राणी^१ व वाकाटक घराण्यांतील प्रभावतीगुप्ता राणी^२ या दोघीही आपल्या पतीच्या पश्चात् मुलांच्या अज्ञानावस्थेंत आपल्या राज्यांचा कारभार पहात होत्या. काश्मीरमध्ये सुगंधा व दिदा या दोन राज्यकर्त्या राण्या होऊन गेल्या. चालुक्यांच्या राजवटीत तर राजघराण्यांतील पुष्कळच स्त्रियांकडे राज्यकारभारांतील जबाबदारीचीं कामें सोपविण्यांत येत. विजयभट्टारिका, अक्कादेवी, मडलादेवी, कुंकुमदेवी व लक्ष्मीदेवी या चालुक्य राजघराण्यांतील राज-स्त्रियांकडे अनुक्रमें सातव्या शतकामध्ये, व इ. स. १०२२, १०५३, १०७७ व १०९५ सालीं शहराधिकार्यांचें किंवा प्रान्ताधिकार्यांचें काम सोपविलें होतें असें कोरीव लेखांवरून दिसून येतें.^३ ज्या अर्थी राजघराण्यांतील स्त्रियांना अशा तऱ्हेने अडचणीच्या वेळीं, किंवा इतर वेळीं सुद्धा, राज्य-कारभाराचें सुकाणू हातीं घरावें लागे, त्या अर्थी त्यांना राज्यकारभाराचें योग्य शिक्षण देत असले पाहिजेत. धोड्यावर बसणें, तलवार, भाला

१ नानाघाट येथील मोठा कोरीव लेख.

२ ए. ई., भाग १५, पान १३०.

३ ई. अ., ७ पान १६३; १८ पान ३७; ९ पान २७४ हीं पहा.

चालवणें, पोहणें वगैरे गोष्टी त्यांना येत असत. विजयमहादेवीच्या मुलाचें बांव गंगदत्त हें ठेवलें होतें, कारण त्याच्या गरोदरपणीं पोहण्याचे डोहाळें लागून त्याची आई सारखी नदींत पोहत असे. ^१ आपल्या खेडेगांवचें रक्षण करतां करतां मेलेल्या स्त्रियांच्या स्मरणार्थं कोरलेले कांही लेख सापडले आहेत. ^२ टिंगु नदक नांवाच्या दरोडेखोराचा पराभव करून त्यास पकडल्याबद्दल एका कर्नाटकांतील वीरस्त्रीस १२६४ सालीं एक मुगवट बक्षीस दिल्याचा उल्लेख आढळतो. ^३ आपल्या बापाचा खून करणाऱ्या घारेकन्याबरोबर लढतां लढतां हरियवका नांवाची कर्नाटकी वीरस्त्री १४४६ सालीं मरण पावली होती. ^४ मराठा व राजपुत स्त्रियांनाही मध्य-युगांत लष्करी शिक्षण देत असत. ^५ सारांश सामान्य क्षत्रिय घराण्यांमध्ये सुद्धा स्त्रियांना थोडें बहुत लष्करी शिक्षण देत असत यांत संशय नाही.

ललितकला व वाङ्मय हेंच सामान्यपणें सर्वसाधारण स्त्रियांच्या शिक्षणाचे मुख्य विषय असत. शिक्षणाने स्त्रिया आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी व्हाव्यात, ही कल्पना अलीकडची आहे; स्वाभाविकपणेंच ती प्राचीन हिंदुस्थानांत नव्हती. तथापि आपत्काल ओढवला तर हिंदु विधवांची स्थिति पूर्वी हल्लोडतकी असहाय होत नसे. सूत कातण्याची कला या काळीं सर्व आबालवृद्धांस व विशेषतः स्त्रियांस चांगली अवगत असे, त्यामुळें अनाथ लोकांस जरूरीच्या वेळीं बरीच मदत होत असे. 'तुमच्या पश्चात् मला मुलांचें पोट भरावयास येईल, कारण मला सूत कातणें व विणणें हीं दोन्ही चांगलीं येतात' असें म्हणून आसन्नमरण पतीचें समाधान करीत असलेल्या बायका पाली वाङ्मयांत आढळतात. ^६ अर्थशास्त्रामध्ये विधवा किंवा प्रोषितभर्तृका स्त्रियांना सूत कातण्याचें काम त्यांच्या

१ ए. क., ७, शिमोगा नं. ४ इ. स. ११२२.

२ सी. ई. ए. रि., १९११ नं. १७३.

३ ए. क. १ शिकारपुर नं. ७५.

४ ए. क. ७, शिकारपुर नं. २.

५ माल्कम, मेमॉयर्स, २, ९९-१०.

६ 'कुसलाहं गृहपति कप्पासं कंतितुं वेणिमोलिखितुं सक्काहं गृहपति व्वाचयेन दारके पोसेतुं।'

स्वतःच्या बरीच मिळून त्यांच्या उपजीविकेस मदत व्हावी, म्हणून प्राचीन राजवटीत काय तजवीज करीत याचें सविस्तर वर्णन सापडतें. १ विषया स्त्रिया तृधन नसलें म्हणजे प्रायः सूत कातून उपजीविका करीत, असें मेघातिथीवरूनही दिसून येतें. २ आपत्कालीं स्वाभिमानाने निर्वाह करून्याचें हें स्वायत्त साधन गेल्या शतकामध्ये गिरण्यांच्या बढाओढीपुढे खादीचें कापड चिरडून जाईपर्यंत हिंदू स्त्रियांना जरूर त्या वेळीं उपलब्ध होतें.

प्रकरण आठवें

शिक्षणकेन्द्रे व शिक्षणसंस्था

अनेक शतके प्राचीन हिंदुस्थानांत सार्वजनिक शिक्षणसंस्था नव्हत्या. विद्वान् ब्राह्मण खासगी रीतीनेच अध्यापनाचें कार्य करीत. अध्यापन हें ब्राह्मणांचें धार्मिक कर्तव्य होतें, व त्यांची धर्मनिष्ठा इतकी जाज्वल्य होती, की अनेक ब्राह्मण, फीचा करार न करितां, येईल त्या योग्य विद्यार्थ्यांस फुकट शिकवत असत. बौद्ध संघाप्रमाणें ब्राह्मणांचे संघ किंवा सार्वजनिक संस्था ठिकठिकाणीं असत्या, तर त्यांच्या अनुषंगाने सार्वजनिक शिक्षणसंस्थाही निघाल्या असत्या. पण ब्राह्मणांनी असले संघ स्थापले नाहीत, कांही प्रसिद्ध ठिकाणीं विद्वज्जनांच्या परिषदा असत; पण या ब्राह्मणपरिषदा धार्मिक गुंतागुंतीचे प्रश्न सोडविण्याचें काम वेळोवेळीं अंगार घेत. शिक्षणाच्या सार्वजनिक संस्था काढण्याचें किंवा चालविण्याचें कार्य त्यांनी कधीच केलें नाही. जें कार्य प्रत्येक विद्वान् ब्राह्मण स्वयंस्फूर्तीने धार्मिक कर्तव्य म्हणून गाजावजा न करितां करीत असे, त्याकरितां संस्था कशाला, असें समाजास वाटलें असावें असें दिसतें. तक्षशिला, बनारस वगैरे ठिकाणीं शेंकडो ब्राह्मण अध्यापनाचें कार्य करीत असत. पण त्यांनाही सहकार्यांच्या तत्वावर सार्वजनिक शिक्षणसंस्था चालवण्याची कल्पना दुरुचली नाही.

१ कौटिलीय अर्थशास्त्र, २. २३.

२ मृतपतिकाया अनपत्याया असति भर्तृधनादौ दायिके च कर्तनादिना। केजचिदुपायेन जीवत्या... । —मनु ५. १५७ वर मेघातिथीटीका.

सार्वजनिक शिक्षणसंस्था प्रथम बौद्ध मठांत निघाल्या. भिक्षूने एकेकटें राहू नये, दहा भिक्षू एके ठिकाणीं असले म्हणजे त्यांनी आपला संघ बनवलाच पाहिजे, नवीन श्रमणास भिक्षुत्वाची दीक्षा दिली की त्याला दहा वर्षेपर्यंत त्रिपिटकादिकांचे सांगोपांग शिक्षण बुद्ध भिक्षूंनी दिलें पाहिजे, असे बुद्धाने नियम घालून दिले होते. त्यामुळे शिक्षणाचें कार्य प्रत्येक मठांत अविरत चालत असे; कारण नवीन नवीन श्रमणांना भिक्षुत्वाची दीक्षा देण्याचें काम नेहमी सुरू असे. प्रथम प्रथम नवभिक्षूनाच बौद्ध उपाध्याय शिकवीत असत, पण पुढे समाजांतली मुलांचें शिक्षण पहिल्यापासूनच आपल्या देखरेखीखाली घेण्याने धर्मप्रसाराचें काम अधिक सुलभ होतें असा अनुभव येऊं लागल्यामुळे बौद्ध मठांतून सर्वांनाच शिक्षण देण्याचें कार्य सुरू झालें. हिंदूंचीं आतापर्यंत ज्ञात असलेलीं सर्व सार्वजनिक विद्यालये इसवी सनानंतरच्या नवव्या शतकानंतरचीं आहेत. तेव्हा तीं काढण्याची कल्पना बौद्ध विहारांतील शिक्षणसंस्थांवरून हिंदूंना सुचली असावी असें म्हणण्यास हरकत नाही; कारण बौद्धांच्या मठ-शिक्षणसंस्था पांचव्या शतकांतच भरभराटीस आल्या होत्या.

राजधान्या, तीर्थे, मठ, देवालये, व अग्रहार गांवें या ठिकाणीं प्राचीन काळीं शिक्षणकेन्द्रे असत. राजे लोक हे विद्वानांचा परामर्श घेत, म्हणून राजधानीच्या ठिकाणीं साहजिकच विद्वान् लोक पुष्कळ असत; त्यामुळे तक्षशिला, कनोज, मालखेड, कल्याणी, घारा वगैरे राजधान्या शिक्षण-केन्द्रे बनल्या होत्या. बनारस, पठण, कांची, नासिक, कन्हाड, वाई, वगैरे सारख्या तीर्थांच्या ठिकाणीं विद्वान् ब्राह्मणांची वस्ती मोठी असे, व ते अध्यापनकार्य आपलें पवित्र धार्मिक कर्तव्य समजत; त्यामुळे तीर्थेही शिक्षणकेन्द्रे बनत. बौद्ध मठांमध्ये शिक्षणकार्य का चालत असे, हें वर सांगितलेंच आहे. त्यांचें उदाहरण डोळ्यापुढे असल्यामुळे हिंदू देवालयांना जेव्हा मोठमोठ्या मिळकती देण्या म्हणून मिळू लागल्या, तेव्हा त्यांचे चालकही उत्पन्नाचा कांही भाग देवळांमध्ये शिक्षणसंस्था काढून त्यामध्ये विद्यार्थ्यांना फुकट शिक्षण व भोजन देण्याकडे खर्च करू लागले. राजे लोक विद्वान् ब्राह्मणांच्या निर्वाहाकरितां जीं गांवें इनाम देत, त्यांना अग्रहारागांवे म्हणत; तेथील इनामदार ब्राह्मण हे नाणावलेले पंडित असत, व उदर-

विर्वाहाची चिंता राजसत्तेने निवारली असल्यामुळे ते कृतज्ञतेने अध्यापनाचे कार्य होसेने करीत. यामुळे अग्रहारगांवेही शिक्षणकेन्द्रे होत.

प्राचीन हिंदुस्थानांतील शिक्षणकेन्द्रांची व संस्थांची आता आपण येथे माहिती व इतिहास देऊं.

तक्षशिला

तक्षशिला हें निस्संशय हिंदुस्थानांतील सर्वांत जुने व नाणावलेले शिक्षणकेन्द्र होय. हें नगर भरताने वसवले होते असें रामायणावरून, व येथे जनमेजयाने सर्पयज्ञ केला होता, असें महाभारतावरून समजतें. त्या वेळीं हें नगर शिक्षणकेन्द्र होतें की नाही, याबद्दल रामायणमहाभारतांत कांही माहिती मिळत नाही; कदाचित त्याबद्दल लिहिण्याचें कांही प्रयोजन नाही, असें वाल्मीकिव्यासांना वाटलें असावें. इ. स. पू. सातव्या शतकांत सर्व हिंदुस्थानांत तक्षशिला हेंच अत्यंत प्रसिद्ध शिक्षणकेन्द्र होतें, असें जातकांवरून दिसून येतें; तेव्हा अध्यापनाचें कार्य तेथे त्यापूर्वी कांही शतकें तरी सुरू झालें असावें हें निर्विवाद होय.

ज्या गांधार प्रांताची तक्षशिला राजधानी होती तो गांधार प्रान्त इ. स. पू. सहाव्या शतकांत पर्शियन लोकांनी, इ. स. पू. दुसऱ्या शतकांत ग्रीक लोकांनी, इ. स. पू. पहिल्या शतकांत पार्थियन लोकांनी, इ. स. च्या पहिल्या शतकांत कुशाण लोकांनी जिंकून आपापल्या राज्यास जोडला होता. या राज्यक्रांत्यांमुळे तक्षशिलेच्या शिक्षणक्रमांत थोडा बहुत फेरफार झाल्याशिवाय राहिला नाही. पर्शियन अंमलांत तक्षशिलेंतून राष्ट्रीय ब्राह्मी लिपीचें बरेचसे उच्चाटन होऊन तेथे पर्शियन लोकांनी राजलिपि म्हणून सुरू केलेल्या खरोष्टी लिपीचें स्तोम माजलें. पार्थियन् व कुशाण लोक शानटी होते; त्यामुळे त्यांच्या अंमलांत शिक्षणक्रम बदलला नाही; पण ग्रीक अंमलांत बरेच फ़रक़ पडले. तक्षशिलेवर ग्रीक लोकांचें राज्य सुमारे इ. स. पू. १९० पासून ते इ. स. पू. ७० पर्यंत होतें. त्या कालामध्ये हल्ली जितका इंग्रजीचा अभ्यास केला जातो तितका नसला तरी, थोडा बहुत तरी राजभाषा म्हणून ग्रीक भाषेचा अभ्यास तक्षशिलेंतील विद्यालयांत होत असावा. अपोलोनियस नांवाचा ग्रीक प्रवासी हिंदुस्थानांत या वेळीं आला

होता; हिन्दु लोक सॉफोक्लीस् व यूरिपिडीस् यांचीं नाटके वाचतात, हिन्दु व ग्रीक तत्वज्ञानी परस्परांच्या ग्रंथांचें परिशीलन करितात, व तक्षशिले-जवळच्या खेड्यांतील लोकांना सुद्धा ग्रीक भाषा समजते असें त्याने लिहून ठेवले आहे.^१ यामध्ये थोडीशी अतिशयोक्ति असली, तरी या वेळीं तक्षशिलेचे अध्यापक ग्रीक भाषा व ग्रीक शिल्पकला आपल्या विद्यालयांत शिकवीत असावेत यांत संशय नाही. ग्रीक अंमलामुळे शिक्षणपद्धतीवर आणखी काय काय परिणाम झाले, याची सविस्तर माहिती मिळत नाही हें दुर्दैव होय.

तक्षशिलेमध्ये हल्लीसारखी सार्वजनिक विद्यालये नव्हतीं. तेथे अनेक 'जगप्रसिद्ध' (दिसापमोक्ख) शिक्षक होते, पण ते एखाद्या सार्वजनिक विद्यालयाचे किंवा विश्वविद्यालयाचे घटक अथवा अध्यापक नव्हते; व ते जो अभ्यासक्रम शिकवीत तो एखाद्या शिक्षणमंडळाने आखलेलाही नव्हता. प्रत्येक अध्यापक स्वतंत्र असे. आपल्या सोयीप्रमाणें तो विद्यार्थी घेई व स्वतःस आवडणारे किंवा विद्यार्थ्यांस जरूर असणारे विषय शिकवी. शिक्षणक्रम अमक्या वर्षांचा असा ठरलेला नसे; प्रत्येक विद्यार्थी आपल्या सोयीप्रमाणें रहात असे. शिक्षणक्रमाच्या शेवटची अशी ठराविक पद्धतीची परीक्षा वसे, व विद्यार्थ्यांना पदव्या किंवा प्रमाणपत्रेही देत नसत.

तक्षशिलेच्या नामांकित अध्यापकाजवळ प्रत्येकीं ५०० विद्यार्थी शिकत असत, अशीं विधानें जातकांत आढळतात, पण तीं अक्षरशः का खरीं मानतां येत नाहीत याबद्दल मागे विवेचन केलेच आहे.^२ शरभंग जातकामध्ये मात्र एका गुरुजवळ १०३ राजपुत्र धनुर्विद्या शिकत, असें जें विधान आढळतें तें विश्वसनीय मानावें लागेल, पण बहुतकरून त्याच्या हाताखाली मदत करण्यास दुसरे पुष्कळ शिक्षक असावेत. सामान्यतः प्रत्येक गुरुच्या हाताखाली २०-२५ पेक्षा जास्त विद्यार्थी नसावेत असें का मानावें लागतें, याबद्दल मागे चर्चा केलीच आहे.^३ प्राचीन तक्षशिला

१ मार्शल, गाइड टु तक्षिला, पान, १५ व १७.

२ मागे पान ८२ पहा,

नगराचा सर्व भाग आता वरची माती वगैरे काढून टाकल्यामुळे (excavation) पूर्वीसारखा दिसू लागला आहे; ५०० विद्यार्थ्यांना पुरणान्या इमारतीचे अवशेष तेथे उपलब्ध झालेले नाहीत.

शिक्षणकेंद्र म्हणून तक्षशिलेची कीर्ति सर्व हिंदुस्थानभर पसरलेली होती. कुरु, कोशल, वगैरे देशांतून व उज्जयिनी, बनारस, मिथिला, राजगृह, वगैरे सारख्या दूरच्या नगरांतून, त्या कालीं प्रवास इतक्या जिकिरीचा व जोखमीचा असतांही, असंख्य विद्यार्थी तक्षशिलेस अध्ययनास येत असत. ^१ बनारस, राजगृह, वगैरे राजधान्यांमध्ये प्रसिद्ध शिक्षक असत, पण तक्षशिलेचा लौकिक मोठा म्हणून दूर देशाचे संपन्न लोक तेथेच शक्य तितकीं आपलीं मुलें पाठवीत. कोसलचा प्रख्यात प्रसेनजित् राजा तक्षशिलेंतच शिकलेला होता; ^२ राजगृहाच्या जीवक राजपुत्राने तेथेंच वैद्यकाचा अभ्यास केला होता; ^३ पाणिनीचें अध्ययन तेथेच झालें होतें.

सोळाव्या वर्षाच्या सुमारास तक्षशिलेस विद्यार्थी अभ्यासास जात, व सात आठ वर्षांनी तेथून परत फिरत. गरीब विद्यार्थी दिवसा काम करीत व त्यांना गुरू रात्री शिकवत. संरक्ष विद्यार्थी गुरुगृहांच रहात, व पुष्कळदा आगाऊच गुरुदक्षिणा देत. वेद, वेदांत, तत्त्वज्ञान, व अठरा सिप्पे म्हणजे वैद्यक, घनुर्वेद, ज्योतिष, जमाखर्च, व्यापार, शेतकी, संपंविद्या, जादुगिरी, संगीत इत्यादि विद्या तेथे शिकवीत. ^४ ब्राह्मण मुलें क्षात्रविद्येचें व क्षत्रिय मुलें ब्राह्म विद्येचेंही अध्ययन करीत. अलेक्झंडरच्या वेळीं तक्षशिलेची तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासाबद्दल फार ख्याति होती.

इ. स. च्या प्रारंभापासून तक्षशिलेच्या अध्यापनकार्याबद्दल फारशी माहिती मिळत नाही. कुशाण सम्राटांच्या अमदानीमध्ये म्हणजे सुमारे इ. स. २२५ पर्यंत तक्षशिलेची भरभराट होत होती; पण त्यांच्या पश्चात् चें छोटे युएह्ची (Little Yuehchi) राजे आले, ते रानटी होते व त्यांच्या अमलापासून तक्षशिलेस उत्तरी कळा लागली. गुप्तांचें साम्राज्य तक्षशिलेपर्यंत पसरलें असतें, तर तेथे नालंदासारखें विश्वविद्यालय पुन्हा

१ जातक नं. ३७८, ४८९, ३३६, ४९८ पहा.

२ जातक नं. ४९८

३ महावग्ग ८

४ जातक नं. ८०, १३०, १५०, १८५, ४१६, ५३७ पहा.

स्थापन झालें असतें. पण गुप्तसाम्राज्य तक्षशिलेपर्यंत पोहचू शकलें नाही. पांचव्या शतकाच्या प्रारंभी चिनी भिक्षु फा हियन् तक्षशिलेला गेला होता, त्या वेळीं त्यास तेथे कांही शिक्षणकार्य दिसून आलें नाही. सातव्या शतकामध्ये युआन्च्वांग ज्या वेळीं तक्षशिलेस गेला, त्या वेळीं तेथील बहुतेक लोक बौद्ध असूनही सर्व मठ मोडून उध्वस्त झाले होते. प्रसिद्ध कुमारजीवाच्या मठांचीही तीच स्थिति होती. पांचव्या शतकाच्या शेवटीं क्रौबे व रानटीपणा याबद्दल कूप्रसिद्ध असलेल्या हूण लोकांनी पंजाब पादाक्रांत केला होता, त्यांच्या हातून तक्षशिला नगराचा, तेथील मठाचा, व विद्यालयांचा नाश झाला. यापुढे गांधार प्रांत अनार्य मानण्यांत येऊं लागल्यामुळे तक्षशिलेस हिंदु विद्येचें पुनरुज्जीवन होऊं शकलें नाही.

बनारस

हिंदु धर्माचें व विद्येचें माहेरघर म्हणून आज दोन हजारांपेक्षाही अधिक वर्षे बनारस प्रसिद्ध आहे; पण संस्कृत वाङ्मय, कोरीव लेख, किंवा विदेशी प्रवासी यांपैकी एकापासूनही बनारसच्या अध्यापनविषयक इतिहासाची विशेष माहिती मिळत नाही. बनारस हें तक्षशिलेइतकें प्राचीन विद्याकेन्द्र असणें शक्य नाही; कारण तक्षशिलेनंतर अनेक शतकांनी आर्यधर्म व विद्या बनारसला पोहोंचल्या. काशी, विदेह, अंग, वंग, बगैरे पूर्वकडील देशांतील लोकांस ब्राह्मण कालीं हीन आचाराचे समजत; पंजाब, कुरुपांचाल हे देश त्या वेळीं आर्य संस्कृतीचे माहेरघर होते. जादूनें काढलेला रोग्याचा ताप बनारस-मगधाकडे जावो अशी इच्छा अथर्ववेदांमध्ये एके ठिकाणीं प्रदर्शित केली आहे.^१ आर्य धर्म स्वीकारल्यावरही बनारसच्या लोकांची त्यावर फारशी श्रद्धा नव्हती. आर्यधर्माचा अंगीकार केल्यावर बनारसच्या धृतराष्ट्र नांवाच्या राजाने अश्वमेध यज्ञ सुरू केला. दुर्दैवाने शतानीक सत्राजित् नांवाच्या भरत राजाने त्याचा यज्ञाचा घोडा पळवून नेला. धृतराष्ट्रास तो परत मिळवतां न आल्यामुळे जेव्हा त्याचा अश्वमेध यज्ञ फिसकटला, तेव्हा त्याचा आर्यधर्मावरील विश्वास उडाला, व सोमयाग व अग्निपूजा करण्याचें त्याने सोडून दिलें.^२

१ अ. वे. सं. (पिप्पलादशाखापाठ) ५. २२. १४.

२ शत. ब्रा. १३. ५. ४. १९.

पुढे कांही वर्षांनी काशीचें राजधराणें पुन्हा आर्यधर्मी बनलें, व मग आर्य संस्कृतीचा व विद्येचा त्याच्याकडून जोराने प्रसार होऊं लागला. विदेहामध्ये प्रख्यात जनक राजाची कारकीर्द सुरू होती, तेव्हा बनारसला अजातशत्रु राज्य करीत होता; जनकापेक्षा आपल्या दरबारीं जास्त विद्वान असावेत, म्हणून त्याने अधिक मोठ्या दक्षिणा देण्यास सुरुवात केली होती.^१ त्यामुळे बनारस हें ज्ञपाट्याने विद्येचें केन्द्र बनू लागलें. तथापि जातककालामध्ये बनारसची तक्षशिलेइतकी विशेबद्दल प्रसिद्धि नव्हती. बनारसचे राजे व शेटसावकारच नव्हे, तर गरीब लोक मुद्धा, तक्षशिलेस आपलीं मुलें शिकावयास पाठवीत. तिलमुट्टिजातकामध्ये बनारसलाही 'दिसापमोक्ख' म्हणजे जगद्विरूपात शिक्षक होते असें विधान आढळतें. पण त्यांची कीर्ति तक्षशिलेच्या पंडितांइतकी नव्हती. बनारसच्या अध्यापकांपैकी कांहींचें शिक्षण तक्षशिलेस झालेलें दिसतें.

बुद्धाने ज्या अर्थी बनारसजवळील सारनाथमध्ये प्रथम धर्मोपदेश करण्याचें ठरविले, त्या अर्थी त्या वेळीं बनारस हें विद्येचें व तत्तज्ञानचर्चेचें केन्द्र असावें असें वाटतें. याबद्दल निश्चित असा पुरावा मात्र अद्याप उपलब्ध नाही. अशोकाच्या वेळेपासून सारनाथ मठाच्या ऊजितावस्थेचा काल सुरू झाला; युआन् च्वांगच्या वेळीं तर तेथे अनेक भव्य मठ व १५०० बुद्ध भिक्षु होते. नालंदाच्या अध्यापनाच्या कार्यक्रमाविषयीं जसें युआन् च्वांगने वर्णन केले आहे तसें त्याने सारनाथ संबंधाने केलेलें नाही हें खरें, पण हें अनवधानतेमुळे झालें असावें. लहान लहान मठांतूनही या वेळीं विद्यादान होत असे; नालंदाच्या इतक्या नजीक असलेलें व धर्मचक्रप्रवर्तनासारख्या महत्वाच्या घटनेचें स्थान असलेलें सारनाथ हें बौद्ध विद्येचें महत्वाचें केन्द्र असलें पाहिजे यांत संशय नाही.

तीर्थ म्हणून बनारसचें अनेक पुराणांत वर्णन आढळतें, पण त्यांमध्ये चालणाऱ्या अध्यापनासंबंधीं कांहीच माहिती मिळत नाही. नाही म्हणावयास भविष्यपुराणाच्या ब्रह्मखंडामध्ये बनारसमधील ब्राह्मण विद्वान असतील अशा अर्थाचा एक श्लोकार्थ आढळतो. तीर्थांमधील विद्वान ब्राह्मण हे अध्यापनाचें कार्य पवित्र कर्तव्य म्हणून करीत, तेव्हा त्यांबद्दल विशेष निर्देश करण्याची जरूरी नाही, असें पुराणलेखकांना वाटलें असावें.

१ वृ. उ., २.४; जनकाचा काल सुमारे इ. स. पू. १००० हा असावा.

इसवी सनाच्या पहिल्या दहा शतकांमध्ये बनारस विद्येचें माहेरघर होतें. शंकराचार्यासारख्यांना सुद्धा आपल्या मतांस व ग्रन्थांस मान्यता मिळवण्यास काशीलाच जाऊन तेथे त्यांचें उद्घोषण करावें लागलें. ११व्या शतकामध्ये हिंदुस्थानांत काश्मीर व बनारस हीं संस्कृत विद्येचीं मुख्य केंद्रें होतीं.^१ पण बनारसमध्ये, नालंदासारख्या नजीकच्या ठिकाणीं सार्वजनिक शिक्षणसंस्था निघाल्यावरही, तसल्या शिक्षणसंस्था इ. स. ५०० ते १२०० च्या दरम्यान निघाल्या नाहीत. बनारस हें बाराव्या शतकामध्ये गहडवाल राजांची दुय्यम राजधानी होतें. त्यांनी तेथील विद्वान ब्राह्मणांना दिलेले अनेक ताम्रपट्टे उपलब्ध झाले आहेत, पण त्यांपैकी एकामध्येही एखाद्या विद्यालयास दिलेल्या दानाचा, किंवा एखादें सार्वजनिक विद्यालय चालवणाऱ्या ब्राह्मणाचा उल्लेख नाही. बनारस मधील असंख्य विद्वान् ग्राम्हण कर्तव्य म्हणून यथाशक्ति अध्यापनकर्म करीत; त्यांनी एखादें सार्वजनिक विद्यालय चालवलेलें दिसत नाही. सतराव्या शतकामध्येही तीच स्थिती होती. बनियर म्हणतो, “बनारस हें एक प्रकारचें विश्वविद्यालय आहे, पण तेथे सार्वजनिक विद्यालये व नियमित अभ्यासक्रम नाहीत. प्राचीन ग्रीसप्रमाणें तेथे अध्यापक शहराच्या सर्व भागभर पसरले आहेत. कांही शिक्षकांजवळ चार तर कांहींजवळ सहा विद्यार्थी शिकत असतात. अत्यंत प्रसिद्ध पंडिताजवळ देखील बारा ते पंधरापेक्षा अधिक शिष्य नसतात.^२ बनारसला हीच पद्धत प्राचीन कालापासून चालत आलेली आहे. नालंदा, एन्नायिरम्, सालोट्गीप्रमाणें येथे कधी सार्वजनिक विद्यालये अस्तित्वांत आलेलीं दिसत नाहीत.

नालंदा

पाटलीपुत्राच्या आग्नेयेस सुमारें पन्नास मैलांवर, व बहारची प्राचीन राजधानी जें राजगृह तेथून सुमारें सात मैलांवर, नालंदा वसलें होतें. बुद्धाच्या चरित्राशीं सारनाथ, गया, कुर्सीनगर याप्रमाणें नालंदाचा महत्वाचा किंबहुना कमलाच संबंध नव्हता. तेव्हा तेथील मठ बौद्ध विद्येवरितां इतका प्रसिद्ध कां व्हावा, हें एक कोडेच आहे. गुप्तांच्या राजा-

१ अल्बेरुनी, भाग १ पान १७३.

२ बनियर, टॅब्लस इन इंडिया, पान, ३४१.

श्रयामुल्ले नालंदाची भरभराट झाली हे खरे, पण गुप्त सम्राटांनी तरी सारनाथ, गया, वगैरे सारख्या प्रसिद्ध बौद्धतीर्थांतील मठांऐवजी नालंदांतील मठासच का इतकी गावे दिली ते समजत नाही.

इ. स. ४१० च्या सुमारास फा हियन् नालंदाला गेला होता; त्या वेळीं तेथे कांहीच अध्यापन कार्य चालत नव्हते. पण त्यानंतर लवकरच नालंदामध्ये अनेक विहार बांधले गेले, व तेथे बौद्ध विद्येचे केंद्र प्रस्थापित झाले.^१ याचे बरेचसे श्रेय गुप्त सम्राटांनाच दिले पाहिजे. हिंदुधर्माभिमानी म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या गुप्त सम्राटांनी सढळ हाताने व उदारमताने मदत करून नालंदा विश्वविद्यालय नांवारूपास आणिले; या गोष्टीवरून सामान्यतः बौद्ध व हिंदू धर्म कसे गुण्यागोविदाने रहात हे दिसून येईल. शक्रादियाने (म्हणजे बहुतेक पहिल्या कुमारगुप्ताने इ. स. ४१४-४५४) नालंदाला एक मोठे देवालय व मठ बांधून नालंदाच्या कीर्तिप्रासादाचा पाया घातला. त्यागतगुप्त,^२ नरसिंहगुप्त, बालादित्य, (४६८-४७२) व बुधगुप्त (सु. इ. स. ४७५-५००) या गुप्तसम्राटांनी आणखी नवे मठ बांधून व गावे देऊन जास्त भिक्षु विद्यार्थ्यांची राहण्याची व जेवण्याची सोय केली.^३

सहाव्या शतकांतील नालंदाचा इतिहास फारसा माहीत नाही. त्या वेळीं वज्र नांवाच्या एका राजाने नालंदाला आणखी मठ बांधले होते. पण या शतकाच्या पहिल्या पंचविशीत बौद्धधर्माचा नितांत द्रष्टा जो मिहिरकुल त्याने पाटलीपुत्र जिंकून बालादित्य राजास समुद्रापर्यंत पिटाळून लावले होते. हर्ष-शशांक युद्धामध्ये बिहार प्रान्त शशांकाच्या ताब्यांत कांही दिवस होता, व तोही बौद्धधर्माचा इतका द्रष्टा होता, की त्याने गुपेमधील बोधिवृक्ष ताडून टाकविला होता. मिहिरकुल व शशांक या राजांकडून नालंदास कदाचित् उपसर्ग पोचला असेल, पण

१ नागार्जुनाचा शिष्य आर्यदेव याने नालंदास अध्ययन केले असे तारानाथ म्हणतो. नागार्जुनामंबंधी इतक्या दंतकथा आहेत की त्यांचा काल ठरवणे कठीण आहे. तारानाथाच्या या विधानास फारशी किंमत देता येत नाही.

२ हा राजा कोण हे अद्याप माहिती नाही.

३ वील, गुआन्च्वांग चरित्र, पान ११०-१११ पहा.

त्याबाबतीत विश्वसनीय अशी कांहीच माहिती मिळत नाही. पण जरी तेथे कांही नासधूस झाली असली, तरी इ. स. ६३० च्या सुमारास सर्व दुरुस्ती झाली होती; कारण त्यासुमारास जेव्हा युआन् च्वांग तेथे आला, तेव्हा तेथे भव्य उत्तुंग देवालय व मठ चोहोकडे दिसत होते. नालंदाच्या देवालयांचीं शिखरें मेघ भेदून पलीकडे गेलीं आहेत असें जें युआन् च्वांगचा चरित्रकार म्हणतो, त्यास 'यस्यामम्बुधरावलेहि शिखरश्रेणी विहारावली। मालेवोर्वविरजिनी विरचिता घात्रा मनोज्ञा भुवः।' या यशोवर्म्याच्या नालंदास सापडलेल्या कोरीव लेखांतील श्लोकावरून^१ दुजोरा मिळतो. भव्य विहाराशेजारी नीलोत्पलाच्छादित रम्य सरोवरें हांती, त्यांतील कमलांचा देवपूजेकरिता, व पाण्याचा स्नानपानादिकाकरितां उपयोग होई. सर्व मठांभोवती एक उंच प्राकार उभारला होता.^२

इत्सिंगच्या वेळीं नालंदास ३००० च्या वर भिक्षु असत; युआन् च्वांग म्हणतो की तेथे 'कांही हजार' भिक्षु राहत;^३ त्याचा चरित्रकार म्हणतो की तेथे १०००० पेक्षा कधीच कमी भिक्षु नसत.^४ एकंदर गोष्टींचा विचार करतां सातव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमाराम नालंदास निदान ५००० भिक्षु अमावेत याबद्दल संशय वाटत नाही दरवर्षी भिक्षूंना नव्याने खोल्या वाटून देत. ज्ञानज्येष्ठांचा व वयो येऊंता सर्वांत उत्तम खोल्या मिळत. कांही खोल्यांमध्ये दोन तर कांहीमध्ये एक भिक्षु राहण्याची सोय असे. प्रत्येकास निजण्याकरितां एक बाक असे. दिव्याकरितां व पुस्तकाकरितां प्रत्येक खोलीत कोनाडे असत. या बाक एकत्र जोडित. मोठमोठ्या चऱ्यावर स्वयंपाक करीत. खोल्या, निजण्याचो बाक, स्वयंपाकाच्या चरी, अझूनही उत्खनन केलेल्या (excavated) नालंदाच्या भागांत पाहावयास सापडतात.

१ ए. इ., २०, पान ४३.

२ बलि, युआन् च्वांग चरित्र, पानें १०९-११४; वॉटर्स, भाग २, पानें १६४-१७१; इत्सिंग, पानें ३०, ६५, ८६, १५४ यावरून मुख्यतः नालंदासंबंधी माहिती मिळते.

३ पान १५४.

४ वॉटर्स, २. १६५.

५ पान १६२.

नालंदास इतके भिक्षु मुख्यतः तिच्या अभ्यापनाबद्दलच्या कीर्ती-मुळे येत. युआन् च्वांग म्हणतो, “नालंदामध्ये जे कित्येक हजार भिक्षु होते, ते सर्व विद्वान् होते, त्यांच्यांपैकी शेकडो भिक्षूंची विद्वत्तेबद्दल ओहोऊन मोठी ख्याति होती. धार्मिक नियम ते मनापासून पाळीत; तत्त्वज्ञानाची चर्चा व वादविवाद करण्यामध्ये वेळ कसा निघून जाई हे त्यांना कळतही नसे. म्हणूनच आपल्या शंकांचें समाधान व्हावें, व आपली-ही ज्ञानाबद्दल कीर्ति व्हावी, म्हणून दूरदूरच्या परदेशांतून नालंदास विद्यार्थी येत. नालंदांत शिक्षण घेतलेल्यांना समाजांत फार मान मिळे.”^१

नालंदामधील ५००० (किंवा १००००) भिक्षूंपैकी सुमारे एक हजारांना वीस सूत्रग्रंथ, सुमारे पांचशेंना तीस सूत्रग्रंथ, सुमारे दहांना ५० सूत्रग्रंथ विवरण करून सांगतां येत; ^२ यावरून तेथील भिक्षु कसे विद्वान् असत तें दिसून येईल. तेथील मठाधिपतींची तर जाड्या विद्वत्तेबद्दल फारच मोठी ख्याति असे. “त्यांपैकी घर्मपाल व चन्द्रपाल यांनी बौद्ध तत्त्वज्ञानास नवीन मनोहारिता प्राप्त करून दिली होती, गुणमति व स्थिरमति यांची विद्वत्तेबद्दल फारच ख्याति होती, प्रभामित्र हा स्वमतप्रतिपादनांत फारच कुशल होता, जिनमित्र हा संभाषणांतच ज्ञानाने श्रोत्यास भारून टाकी, जिनचंद्र याचें वर्तन आदर्शभूत व बुद्धि अत्यन्त द्बीर होती.”^३ युआन् च्वांगच्या वेळीं जो शीलभद्र नामक मठाधिपति होता, ‘तो इतका साधा होता की त्याच्या अगाध ज्ञानाची कोणास कल्पनाच येत नसे’. या मठाधिपतींपैकी बहुतेकांनी जाड्या विद्वत्तेचे अनेक ग्रंथ लिहिलेले होते. बौद्धधर्म, तत्त्वज्ञान व वाङ्मय एवढेच नालंदांत अभ्यासाचे विषय नव्हते; वेद, तर्कशास्त्र, व्याकरण, सांख्यशास्त्र, वैद्यक वगैरे विषयांमध्येही शिक्षण दिलें जाई.^४ नालंदाचे भिक्षु महाया-नपंथी असत, पण तेथे हीनयान ग्रंथांचेही परीक्षीलन करण्यांत येई.

१ बौद्धसं भाग २, पान १६५.

२ युआन् च्वांग चरित्र, पान ११२.

३ बौद्धसं, भाग २, पान १६५.

४ युआन् च्वांग चरित्र, पान ११२.

नालंदातील ५००० किंवा १०, ००० भिक्षूंपैकी १५०० मिश्रूंना निदान वीस सूत्रग्रंथ विवरण करून सांगतां येत; १ अर्थात् त्यांच्या अंगी अध्यापक होण्याची पात्रता होती. तेव्हां एकेका अध्यापकाचे हाताखाली सरासरीने नवापेक्षा जास्त विद्यार्थी नसत हें उघड आहे. अर्थात् अध्यापकास प्रत्येक विद्यार्थ्याकडे वैयक्तिक लक्ष देतां येई. दररोज सुमारे १०० वर्ग भरत असत; अध्यापनाकरितां आठ मोठीं दालनें व ४०० लहान खोल्या बांधलेल्या होत्या. शिकविण्याच्या हातोटीबद्दल अध्यापकांची फार ख्याति होती; इत्सिंग म्हणतो, " नालंदाच्या अध्यापकांच्या हाताखाली शिक्षण घेण्याचें भाग्य माझ्या नशिबीं होतें, म्हणून बरें, नाहीतर माझें अनेक संशय कधीच नाहीसे झाले नसते. " २

नालंदास शिक्षण मिळावें, म्हणून पुष्कळ लोक घडपडत असत, पण अधिकारी विद्यार्थ्यांसच तेथे प्रवेश मिळें. प्रवेशाच्या वेळीं कसून परीक्षा घेण्यांत येई. तिजमध्ये दहापैकी दोन किंवा फार तर तीनच उत्तीर्ण होत. २ तेथे हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतांतून व हिंदुस्थानाबाहेरील बौद्ध देशांतूनही विद्यार्थी येत असत. फा हियन्, युआन् च्वांग, इत्सिंग हे तेथे अभ्यासाकरितां राहिले होते हें सर्वश्रुत आहे; पण इ.स. ६४५ ते ६७५ च्या तीस वर्षांतील कालामध्ये थोन्मि, हिउऐन् चिउ, टोहि, ह्वुइ निएह, आर्यवर्मन्, बुद्धधर्म, टोसिंग, टंग, व ह्वुइ लू इतके भिक्षु चीन, कोरिया, तिबेट, तुखा-रा, वगैरे सारख्या दूर देशांतून नालंदास अध्ययनार्थ येऊन राहिले होते, * हें वाचून सामान्य वाचकास आश्चर्य वाटल्याशिवाय राहणार नाही.

नालंदामधील ग्रंथालय फार मोठें होतें; रत्नसागर, रत्नोदधि व रत्नरञ्जक या अन्वर्थक नांवांनी प्रसिद्ध असलेल्या इमारतींत त्यामधील पुस्तकें ठेवलेलीं असत. या इमारती ज्या मोहल्यांत होत्या, त्यास धर्मगंज असें नांव होतें. चीन, कोरिया, वगैरे दूर देशांतील विद्यार्थ्यांचा नालंदास येण्यांतील एक हेतु तेथील ग्रंथालयांतून त्रिपीटकादि ग्रंथांच्या शुद्ध प्रती

१ युआन् च्वांग चरित्र, पान ११२.

२ इत्सिंग, पान १८५.

३ बोटर्स, भाग २, पान १६५.

४ युआन् च्वांग चरित्र, प्रस्तावना पान, २७-२८.

मिळविणें हा असे. इत्सिंगनें नालंदाहून ५,००,००० श्लोकांचे चारशें ग्रंथ आपल्याकरितां लिहवून घेऊन चीनमध्ये नेले होते. जून्या नव्या ग्रंथांच्या प्रती लिहवून काढण्याकडे मठाधिपतीचें विशेष लक्ष असे; देणग्यांपैकी कांही भाग पुष्कळदा या कारणाकरितां (धर्मरत्नस्य लेखनार्थम्) राखून ठेवण्यांत येई.

नालंदाच्या खर्चाकरितां निरनिराळ्या राजांनी सुमारें शंभर गांवें दिली होती; त्यामुळे तेथे अध्ययन करणाऱ्या सर्व भिक्षूंना जेवण, कपडे व औषधे फुकट मिळत असत. १ ज्यांना बौद्धधर्माची दीक्षा घ्यावयाची नसे, त्यांना फुकट अन्नवस्त्र देण्याची हिंदुस्थानांतील मठांत पद्धत नसे, असें इत्सिंग म्हणतो. नालंदास काय चाल होती, याबद्दल निश्चित माहिती मिळत नाही; बरीचशी इनाम गांवें हिंदू राजाकडून मिळालीं असल्यामुळे व नालंदास दूरदूरच्या प्रांतांतून व देशांतून विद्यार्थी येत असल्यामुळे तेथे सर्व योग्य विद्यार्थ्यांस फुकट अन्न, वस्त्र व औषध मिळण्याची सोय केलेली असणें अशक्य वाटत नाही.

तेराव्या शतकामध्ये मुसलमानांकडून उच्छेद होईपर्यंत नालंदाची शिक्षणकेन्द्र म्हणून प्रसिद्धि टिकून होती. आठव्या शतकांतील यशोवर्म्याच्या नालंदाशिलालेखांत विद्वत्तेमध्ये सर्व नगरांत नालंदाकडेच अग्रेसरत्व होतें असें विधान आढळतें. २ नवव्या शतकामध्येही शिक्षणकेन्द्र म्हणून नालंदाची अंतर्राष्ट्रीय कीर्ति होती. जावासुमात्राच्या बलपुत्रदेव नामक राजाने 'नालंदाच्या विद्वत्तेच्या कीर्तीवर मोहित होऊन' तेथे एक नवीन मठ बांधून दिला व आपला मित्र जो बंगालचा देवपालराजा त्याचेकडून या मठाच्या खर्चास पांच गांवें इनाम मिळून दिलीं. या उत्पन्नापैकी कांही उत्पन्न पुस्तकालयाच्या खर्चाकडे तोडून दिलें होतें. ३ आठव्या शतकापासून

१ युआन् च्वांग चरित्र, पान ११३.

२ ए. ई., २०, पान ४३.

३ ए. ई., १७ पान ३१०. नालंदागुणवृन्दलुब्धमनसा भक्त्या च शौद्धोदनेः।

नानासद्गुणभिक्षुसंघवसतिस्तस्यां विहारः कृतः ॥ पुढे देवपाल म्हणतो, "सुवर्णद्वीपाधिपमहाराजश्रीबलपुत्रदेवेन वयं विज्ञापितः। यथा मया श्रीनालंदायां विहारः कृतः। ...इत्यादि

नालंदातील विद्वान् भिक्षु तिबेटमध्ये धर्मप्रसारार्थ जाऊं लागले. नालंदाच्या चन्द्रगोमिन् नांवाच्या भिक्षूने हें कार्य करण्यास प्रथम सुरुवात केली. त्याच्या अनेक ग्रंथांचें तिबेटन् भाषेत भाषांतरही झालेलें आहे. शांतर-क्षित नांवाच्या दुसऱ्या एका नालंदामधील प्रख्यात भिक्षूस रिद्र-स्त्रन्-देउ-त्सन् नांवाच्या तिबेटच्या राजाने बौद्धधर्मप्रसारार्थ इ. स. ७४२ मध्ये बहुमानपूर्वक आमंत्रण दिलें; तो आला त्या वेळीं त्याने त्याचा राजा-सारखा सत्कार केला, व त्याच्याकडून पहिला बौद्धमठ प्रस्थापित केला. इ. स. ७६२ मध्ये मरण येईपर्यंत शांतरक्षिताने बौद्धधर्म प्रसारार्थें काम तिबेटांत केलें, व या कामामध्ये त्यास काश्मिरांत जन्मलेल्या, पण नालंदास शिक्षण घेतलेल्या, पद्मसंभव नांवाच्या भिक्षूकडून बहुमोल साहाय्य मिळालें. १ नालंदाहून ज्या अर्थी तिबेटमध्ये धर्मप्रसारार्थें भिक्षु जात, त्या अर्थी तेथें तिबेटी भाषा शिकवण्याची व्यवस्था या सुमारास केली गेली असली पाहिजे. नालंदामध्ये दहाव्या, अकराव्या, बाराव्या शतकामध्ये लिहिलीं गेलेलीं अनेक हस्तलिखित पुस्तकें उपलब्ध आहेत, त्यावरून या कालामध्ये ही तेथे अध्ययनाध्यापनाचें कार्य पूर्वीप्रमाणें चाललें होतें असें दिसून येईल.

अकराव्या शतकापासून नवीन स्थापल्या गेलेल्या विक्रमशिला विद्यापीठाची जास्त भरभराट होऊं लागली. पाल राजांचें प्रेम त्या विद्या-पीठावर अधिक होतें; नालंदाची अंतर्व्यवस्था विक्रमशिलेच्या पंडितांकडे सोपविण्यांत येऊं लागली. २ कालचक्रयानांतील अनैतिक तांत्रिक आचारांचाही तेथे पुढे शिरकाव झाला. या कारणामुळे अकराव्या शतकापासून नालंदास थोडी उतरती कळा लागल्याशिवाय राहिली नाही.

बाराव्या शतकाच्या अखेरीस मुसलमानांच्या स्वान्यांमध्ये नालंदाचा उच्छेद झाला. मुसलमान सैन्याने विहाराच्या कांही इमान्ती जाळल्या कांही उध्वस्त करून टाकल्या, व भिक्षूपैकी बहुतेकांची कत्तल केली. मुसलमानी सैन्य परतल्यावर मुदितभद्र नांवाच्या राजाने इमारतींची पुन्हा डागडुजी केली होती, पण अपमान केला गेलेल्या दोन तीर्थिकांनी

१ शंडियन टीचर्स ऑफ बुद्धिस्ट यनिव्हर्सिटीज्, पान ११६-११९.

देवी चमत्कार करून, त्या इमारती जाळून टाकल्या, असें तारानाथ म्हणतो; १ पण देवी चमत्कारावर विश्वास ठेवणाऱ्यांनाच त्या विधानाच्या खत्यासत्यतेची छाननी करावी असें वाटेल.

वलभि

सुमारें इ. स. ४७५ पासून तीनशे वर्षे फाठेवाढमधील बलभिनगर मैत्रक राजघराण्याची राजधानी होती. सातव्या आठव्या शतकामध्ये त्याची भरभराट होत होती. जगांतील सर्व देशांतील मोल्यवान् जिनसा वलभीच्या बाजारांत मिळत. लक्षाधीशांची सख्या तेथे १०० वर होती. २

युआन् च्वांगने वलभीच्या विद्यापीठाबद्दल कशी माहिती लिहून ठेवली नाही, याचें आश्चर्य वाटते; कारण त्या वेळीं नालंदा व वलभि ही सर्व हिंदुस्थानांत अत्यंत प्रसिद्ध विद्यापीठे होती, असे इत्सिंग म्हणतो. वलभीला १०० बौद्ध मठ होते; त्यांपैकी बऱ्याच मठांत शिक्षणाची सोय करण्यांत येई. वलभीतील विद्वान् पंडितांपैकी स्थिरमति व गुणमति या दोघांचीच नांवें आपणास आज उपलब्ध आहेत. हे भिक्षु ज्या मठांत रहात होते तो मठ गांवाबाहेर होता, व त्यामध्ये एक पुस्तकालयही होतें. या पुस्तकालयाच्या ग्रंथखरेदीचा खर्च भागविण्यास दिलेलें दान एका त्रुटित ताम्रपट्टामध्ये नोंदलेलें आहे. ३ हा गांवाबाहेरील मठ बहुतेक उच्च शिक्षणाचें केन्द्र असावा.

राजघराणें हिंदु होतें तरी त्याची या विद्यापीठावर कृपादृष्टि असे. स्थिरमतीच्या विहारास पहिल्या गुहसेन राजाने एक दान दिलें होतें. ३ पहिल्या घरसेन राजाची दुदा नांवाची एक आतेबहीण बौद्ध भिक्षुणी झाली होती तिनेही एक मठ प्रस्थापित केला होता.

नालंदाप्रमाणें वलभीलाही सर्व प्रांतांतून विद्यार्थी येत, व तेथे सर्व 'संभाव्य व असंभाव्य विषयांची' चर्चा करीत. कांही विद्यार्थी १६ व्या वर्षाच्या सुमारास येत, तर कांही इतरत्र बराच अभ्यास संपवून अखेर

१ विद्याभूषण, ए हिस्टरी ऑफ इंडियन लॉजिक्, पान ५१६.

२ अळतेकर, ए हिस्टरी ऑफ इण्डियन टाॅन्स अँड सिटीज इन गुजरात अँड काठियावाड, पृ. ३९-४० मध्ये वलभीचा इतिहास सापडेल.

३ इ. अ., ७, पान ७६.

अखेर वयाच्या विसाव्या वर्षाच्या सुमारास वलभीस शिक्षणक्रम संपवण्यास वेत. विद्यार्थी दोन तीन वर्षे रहात, व त्यांच्याकडे नव्या मुलांच्या अभ्यापनाचेंही थोडे बहुत काम सोपविण्यांत येई. १

वलभीमध्ये हिंदू विद्यापीठेही होती. संयुक्त प्रान्तांमध्ये राहणाऱ्या एका ब्राह्मणाचा मुलगा वलभीला अध्ययनास गेला होता, असें कथा-सरित्सागरांतील एका कथेवरून दिसून येतें. २ जवळची बनारससारखी विद्यापीठे सोडून ज्या अर्थी या मुलास वलभीला पाठविण्यांत आले होते, त्या अर्थी वलभीच्या हिंदू विद्यापीठांचीही कीर्ति मोठी असली पाहिजे यांत संशय नाही. धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र, जमाखर्च, वाङ्मय, वगैरे विषय या विद्यापीठांत शिकवीत असले पाहिजेत. कारण येथे शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना पुष्कळदा सरकारी नोकऱ्या मिळत. ३ त्रिपीठके, उपनिषदे, वगैरे ग्रंथांचाच अभ्यास केलेल्या स्नातकांचा राज्यकारभारांत फारसा उपयोग झाला नसता. वलभीच्या या भारतखंडप्रसिद्ध विद्यापीठाची आपणाव हतकी अल्प व त्रुटित माहिती असावी ही फार दुर्दैवाची गोष्ट होय.

विक्रमशिला ३

विक्रमशिला मठविद्यापीठाची जागा निश्चयानें अद्याप माहीत झालेली नाही, पण बहुतकरून भागलपुरपासून वीस मैलावर गंगेच्या दक्षिण तीरावर प्राथरघाट टेकडीवर तें वसलें असावें असें दिसतें. ४ धर्मपालराजाने प्रथम येथे मठ स्थापून त्यास गांवें इनाम देऊन १०८ भिक्षूंची जेवणाखाण्याची तरतूज केली; त्याच्या वंशजांनीही पुढें तोच क्रम सुरू ठेवला; त्यामुळे विक्रमशिला हें लवकरच प्रसिद्ध मठविद्यापीठ बनलें. या विद्यापीठाचा व तिबेटचा विशेष निकट संबंध असे; येथे अनेक तिबेटी लोक अध्ययनास येत व त्यांच्याकरितां स्वतंत्र वसतिगृह बांधलेले होती. तिबेटमध्ये अकराव्या शतकामध्ये ज्याने बौद्धधर्मांत सुधारणा घडवून

१ इत्सिंग, पान १७७.

२ अध्याय ३२; ४२-४३.

३ बोस: 'इंडियन टीचर्स ऑफ बुद्धिस्ट युनव्हर्सिटीज'; दास: 'इंडियन पंडित्स इन दि लॅंड ऑफ लो' या पुस्तकांवरून येथे दिलेली माहिती घेतलेली आहे.

४ जे. ए. एस्. बी. (न्यू सीरीज) ७; पान ७

आणली, तो दीपंकर श्रीज्ञान ऊर्फ अतीश हा विक्रमशिलेचाच मठाधिपति होता. तिबेटच्या राजांच्या अत्याग्रहामुळे, वार्षक्यास न जुमानता, तो तिबेटला गेला होता. तिबेटन भाषेमध्ये त्याच्या नांवावर खपणारे दोनघे-हूनही अधिक ग्रंथ आहेत.

विक्रमशिलेमधील विद्वत्परंपरा फार अभिनंदनीय व स्पृहणीय होती. बुद्ध, ज्ञानपाद, वीरोचन, रक्षित, जेतारि, रत्नाकर, ज्ञानश्रीमित्र, रत्नवज्र, अभयंकरगुप्त, तथागतरक्षित, वगैरे जाडे पंडित विक्रमशिलेमध्ये मठाधिपती झाले होते. त्यांनी अनेक ग्रंथ लिहले होते; त्यांपैकी पुष्कळांची तिबेटी भाषेत भाषांतरेही झालीं. विक्रमशिलेचे अध्यापक असे जाडे पंडित असल्यामुळे साहजिकच तेथे फार विद्यार्थी येत; बाराव्या शतकांत तेथे ३००० भिक्षु रहात असत. तेथील पुस्तकालय फार मोठे होते; मुसलमाच विध्वंसकांनाही ते पाहून आश्चर्य वाटल्याशिवाय राहिले नाही.

मठांचा कारभार मठाधिपतीच्या हाताखाली एक सहा भिक्षूंचे मंडळ पहात असे. भिक्षूंना दीक्षा देणे, नोकरचाकरांवर देखरेख ठेवणे, चान्य, जळण, वगैरे पुरवणे, मठांतील निरनिराळीं कामे भिक्षूंना वाटव देणे, वगैरे मठांच्या अंतर्व्यवस्थेचीं कामे या मंडळाकडे असत. अध्यापनाच्या कार्यावर देखरेख करण्याकरितां मठाधिपतीच्या हाताखालीं दुसरें एक सहा भिक्षूंचे मंडळ असे; त्यांचे मुख्य काम म्हणजे प्रवेशेच्छू भिक्षूंची परीक्षा घेऊन त्यांच्या अंगीं मठांत प्रवेश करण्याची पात्रता आहे की नाही हे ठरवण्याचे असे. या भिक्षूंना 'द्वारपंडित' असे संबोधित. कनक राजाच्या कारकीर्दीत पुढे दिलेले भिक्षु या मंडळाचे सभासद होते:-

पूर्वद्वारपंडित	आचार्य रत्नाकर शांति
पश्चिमद्वारपंडित	वागीश्वरकीर्ति (मूळ बनारसचा रहिवासी)
उत्तरद्वारपंडित	नरोप
दक्षिणद्वारपंडित	प्रज्ञाकरमति
प्रथमान्तद्वारपंडित	रत्नवज्र (मूळ काश्मीरचा रहिवासी)
द्वितीयान्तद्वारपंडित	ज्ञानश्रीमित्र (गोड देशवासी) १

प्रवेशेच्छू विद्यार्थ्यांस निदान तीन परीक्षकांच्या तडाक्यांतून सुटावें लागे. व्याकरण, न्यायशास्त्र व तत्वज्ञान हे विषय येथे मुख्यतः शिकवत असत.

इतर कोणत्याही प्राचीन विद्यापीठांपासून येथील अभ्यासक्रम जास्त सुव्यवस्थित असावा असें वाटतें, कारण अभ्यासक्रमाच्या शेवटी परीक्षा घेऊन येथे विद्यार्थ्यांना बंगालपाच्या हातून प्रमाणपत्रें देण्यांत येत असत. जेतारी व रत्नवज्र या भिक्षूस अनुक्रमें महीपाल व कनक राजांचे हस्ते प्रशस्तिपत्रें मिळालीं होती. विद्वत्तेमुळे जे विद्यार्थी पुढे दिगंतकीति मिळवीत, त्यांचीं नांवें कोरून ठेवून मठाच्या भितीवर त्यांचीं चित्रें काढण्याची येथे चाल होती. नागार्जुन व अतीश यांना हा मान देण्यांत आला होता.

इ. स. १२०३ मध्ये बरुत्यार खिलजीने विक्रमशिलेचा विध्वंस केला. विक्रमशिला टेकडीवर वसलेली असून तिच्या भोंवती तट असल्यामुळे मुसलमानांना तो एक किल्ला आहे असें वाटलें. त्यांनी जोराचा हल्ला केला व सर्व भिक्षुची कत्तल केली. तेथील असंख्य पुस्तकें पाहून मुसलमानांना आश्चर्य वाटलें. चौकशी अंती आपण सर केलेलें गांव किल्ला नसून विद्यापीठ होतें असें त्यांना कळून आलें.^१

या वेळीं शाक्यश्रीभद्र हा विक्रमशिलेचा मठाधिपति होता, तो व इतर कांहीं थोडे भिक्षु कत्तलींतून बचावले; ते पुढे तिबेटकडे निघून गेले. अशा तऱ्हेने या विद्यापीठाचा अंत झाला.

आणखी कांही मठ-विद्यापीठें

नालंदा, वलभि व विक्रमशिला या व्यतिरिक्त इतर पुष्कळ बौद्ध मठांतही अध्यापनाचें कार्य चालू असे. संघांत प्रविष्ट केल्यावर प्रत्येक भिक्षूला दहा वर्षे कोणा तरी उपाध्यायाच्या हाताखाली शिष्य म्हणून बहावें लागे; या वेळीं त्यास ध्यानधारणादिकांच्या अभ्यासाबरोबर पाली व संस्कृत या भाषांचें, व त्रिपोटकें, तत्वज्ञान, तर्कशास्त्र वगैरे विषयांचेंही अध्ययन करावें लागे. प्रथम प्रथम नवप्रविष्ट भिक्षूनाच शिकविण्यांत येई, पण मतप्रसाराच्या दृष्टीने समाजांतील सर्व मुलांचें

शिक्षण आपल्या हातीं घेणें इष्ट आहे असें दिसून आल्यावर इतरांनाही भिक्षूंच्या बरोबर शिकवण्यांत येऊं लागलें. पांचव्या शतकाच्या सुमारास ही प्रथा चोहोकडे सुरू होती.

यूरोपमध्येही सहाव्या शतकापासून अकराव्या शतकापर्यंत ख्रिस्ती मठांकडूनच सर्व शिक्षणकार्य होत असे. ख्रिस्ती भिक्षूंना वाचण्यास येणें आवश्यक असे, म्हणून नवप्रविष्टांना शिकविण्याकरितां मठांत शाळा काढाव्या लागल्या. दररोज आठतास तरी भिक्षूंनी काम केलें पाहिजे असा नियम असे, व पुस्तकें फार दुर्मिळ असत, म्हणून पुस्तकांच्या प्रती करण्याचें काम मठांतील भिक्षूंना सांगण्यांत येऊं लागलें; जस्टिनियन् बादशहाने इ. स. ५२९ मध्ये ख्रिस्तेतरधर्मीय सर्व शाळा एक फर्मान काढून बंद करून टाकल्या; त्यामुळें मठ हेच तेवढें शिक्षणकेन्द्रें म्हणून राहिले. त्यांच्या शिवाय इतर कोठेही शिक्षण मिळत नसे, संशोधनाचेंही कार्य फक्त तेथेच होई, पुस्तकालयेही इतरत्र नसत, एखाद्या ग्रंथाची नक्कल पाहिजे असल्यास मठांचाच आश्रय करावा लागे. ११व्या शतकामध्ये मठाबाहेर शाळा सुरू झाल्या तरी देखील तेराव्या शतकापर्यंत अभ्यासक्रम जुन्या धार्मिक स्वरूपाचाच असे. १

युआन् च्वांगच्या चरित्रावरून व प्रवासवृत्तावरून आणखी कांही मठविद्यापीठांची माहिती मिळते. काश्मीरच्या राजधानीजवळ जो जयेन्द्रमठ होता तेथे एक महत्वाचें शिक्षणकेन्द्र होते. युआन् च्वांगच्या आगमनाच्या वेळीं तेथील विद्वान् मठपति सकाळीं कोषशास्त्र, दुपारीं न्यायानुसारशास्त्र व रात्रीं हेतुविद्याशास्त्र शिकवीत असे. त्याचीं प्रवचनें ऐकण्यास काश्मीरांतील सर्व विद्वान लोक येत असत. युआन् च्वांगने येथे दोन वर्षे अध्ययन करण्यांत घालविली. मठामधील पुस्तकालयही मोठें होतें. आपणास जरूर असलेल्या ग्रंथांच्या नकला करून घेण्यास युआन् च्वांगने बीस कारकून नेमले होते, व ते दोन वर्षे त्या कामांत गुंतले होते. जयेन्द्रमठ फार प्रसिद्ध विद्यापीठ असलें पाहिजे यांत संशय नाही.

१ मन्त्रो, ए टेक्स्ट बुक् ऑफ् दी हिस्टरी ऑफ् एज्युकेशन पृष्ठें २५५-६१.

२ बील, युआन् च्वांग चरित्र, पान ६९-७०.

पंजाबमधील चिनपति येथील मठही जयेन्द्रमठाच्या तोडीचें शिक्षण-केन्द्र होतें. तेथील मठपति विनीतप्रभ हा जाडा पंडित होता, त्याने पंचस्कं-षशास्त्र व विद्यामात्रसिद्धित्रिदशशास्त्र यावर उत्कृष्ट टीका लिहिल्या होत्या. युवान् च्वांग या मठान चौदा महिने अध्ययन करीत राहिला होता. १

युवान् च्वांग हा जालंदर मठामध्ये प्रकरणपदविभाषाशास्त्राचें अध्ययन करण्यास चार महिने, मतिपुर मठामध्ये तत्त्वसत्यशास्त्र व अभि-षर्मज्ञानप्रस्थानशास्त्र यांचा अभ्यास करण्यास सहा महिने, कनोजमधील भद्रविहार मठामध्ये वर्मविभाषाव्याकरणाचें अवलोकन करण्यास तीन महिने, हिरण्य (?) देशांतील एका मठामध्ये विभाषा, न्यायानुशासन वगैरे शास्त्रें शिकण्यास एक वर्ष, व आंध्रदेशांतील अमरावती मठामध्ये मुलाभिषर्म व इतर कांही शास्त्रें यांचें आलोडन करण्यास कित्येक महिने राहिला होता. हे सर्व मठ प्रसिद्ध विद्याकेन्द्रें असले पाहिजेत हें उघड आहे. बाराव्या शतकांत रामपाल राजाने स्थापलेला जगदल्लविहार व ओदन्तपुरी येथील मठ हेही विद्यादानाची जुनी परंपरा मध्ययुगांत पुढे चालवीत होते. सर्व मठ कांही याप्रमाणें विद्याभ्यासाबद्दल प्रसिद्ध नसतील हें खरें, तथापि बौद्ध धर्माच्या चलतीच्या काळांत शेकडा दहा मठ तरी हल्लींच्या इंडर-मीजियेट कॉलेजच्या तोडीचीं शिक्षणकेन्द्रें असावीत असे अनुमान करण्यास हरकत दिसत नाही.

देवालयस्थ विद्यापीठें

मध्ययुगामध्ये, म्हणजे सुमारे ४०० पासून ते १२०० पर्यंत, हिंदु देवालये हीं हिंदु संस्कृतीचीं केन्द्रें होती. धार्मिक उत्सव तेथे होत; गोरगरिबांकरितां घातलेलीं सत्रें तेथे चालत, संस्कृति टिकवण्यास आवश्यक अशीं कथाकीर्तनें तेथेच करीत; गांवांतील कज्जांचा निवाडा देवालयाच्या मंडपांत होई; गांवाला दुष्काळादिकामुळे आर्थिक मदत लागली, तर देवालयाच्या खजिन्यांतून सवलतीने कर्ज मिळे; गांवांतील उत्तम बाग म्हणजे देवळाजवळची असे. स्वाभाविकपणें शिक्षणाचेंही कार्य देवस्थाना-

१ युवान् च्वांग चरित्र, पृष्ठ ७६.

२ „ „ पृष्ठ ७७, ८१, ८४, १२७ व १३७.

च्या मार्फत होऊं लागलें. दहाव्या शतकापासून दक्षिण हिंदुस्थानांतील देवालये शिक्षणकार्य करीत होती याबद्दल कोरीव लेखामध्ये भरपूर पुरावा मिळतो, पण त्याही पूर्वी म्हणजे सहाव्या सातव्या शतकापासून बालंदादि बौद्ध मठांप्रमाणें हिंदु विद्यालयांत चोहोकडे शिक्षणकार्य हातीं घेण्यांत येऊ लागलें असावें असें वाटतें. याबद्दलचा पुरावा पुढे मिळेल असा प्रस्तुत लेखकास विश्वास आहे.

सालोट्टी^१ देवालय-विद्यालय

दहाव्या व अकराव्या शतकामध्ये विजापूर चित्तहृद्यांत सालोट्टी गांवामध्ये एक प्रसिद्ध विद्यालय होतें. राष्ट्रकूट घराण्यांतील तिसऱ्या कृष्ण राजाचा नारायण नांवाचा एक प्रधान होता. त्याने इ. स. ९४५ मध्ये या गांवांतील त्रयीं पुरुषाच्या देवालयास लागून एक मोठी इमारत बांधली होती, त्यामध्ये हें विद्यालय भरत असे. विद्यालयामध्ये अनेक देशांतील (नानादेशसमुद्भवाः) विद्यार्थी अध्ययन करीत. त्यांना राहण्याकरितां सत्तावीस घरें घेतलीं होती. विद्यार्थ्यांना शिक्षण व जेवण फुकट मिळें. भोजन खर्चाकरितां ५०० निवर्तन (२००० एकर) जमीन विद्यालयास देणगी म्हणून मिळाली होती. दिवाबत्तीच्या खर्चाकरितां आणखी एक साठ एकराची जमीन लावून दिली होती. विद्यालयामध्ये किती मुलें शिकत असत, याची माहिती शिलालेखामध्ये मिळत नाही ही खेदाची गोष्ट आहे; पण एकंदर गोष्टींचा विचार करितां येथे २०० तरी विद्यार्थ्यांची शिक्षण-भोजनाची मोफत सोय होत असावी असें दिसतें.

विद्यालयाच्या मुख्याध्यापकास २०० एकर जमीन वृत्तीकरितां दिलेली होती. इतर अध्यापकांना काय मिळत असे, याबद्दल माहिती मिळत नाही.

गांवकरी लोक हे विद्यालयास मनोभावाने मदत करीत. लग्नाच्या वेळीं पांच, मुंजीच्या वेळीं अडीच व शेंडी राखण्याच्या वेळीं सव्वा

१ या गांवाचें पूर्वीचें नांव पाविट्टीगें हें होतें, तेथे पुष्कळ वर्षे शाला चालू होती म्हणून त्यास शाला-पाविट्टीगें म्हणूं लागले; त्याचा अपभ्रंश होऊन इल्लीचें सालोट्टी हें नांव बनलें आहे.

पण १ प्रत्येक गांवकऱ्याने देणगी म्हणून द्यावे, व ब्राह्मण-भोजनाच्या प्रसंगी शक्य तितके शिक्षक व विद्यार्थी जेवावयास बोलवावे, असा त्यांनी आपसांत करार केला होता. नारायण प्रधानाने बांधलेली शाळेची इमारत अकराव्या शतकांत जेव्हा पडून गेली, तेव्हा गांवांतील एका इनामदाराने ती पुन्हा बांधून दिली.

या विद्यालयामध्ये काय काय विषय शिकवत असत याबद्दल माहिती मिळत नाही. बहुतेक ते वेदविद्यालय असावे असे वाटते.

एन्नायिरम् येथील देवालय-विद्यालय २

अकराव्या शतकामध्ये दक्षिण अर्काट जिल्ह्यांतील एन्नायिरम् गांवीं एक मोठे संस्कृत विद्यालय होते. त्याचा खर्च चालवण्यास ४५ वेळी, म्हणजे सुमारे ३०० एकर भाताची जमीन, गांवकऱ्यांकडून देणगी म्हणून मिळालेली होती, त्यामुळे ३४० विद्यार्थ्यांना विद्यालयामध्ये फुकट शिक्षण व भोजन मिळत असे. ऋग्वेद व कृष्ण यजुर्वेद यांच्या अध्ययनाकरितां प्रत्येकीं ७५, छांदोग्य सामवेद, तालवचार सामवेद व शुक्ल यजुर्वेद यांच्या अध्ययनाकरितां प्रत्येकी २०, अथर्व वेद, बोधायन गृह्यसूत्र व वेदान्त यांच्या अध्ययनाकरितां प्रत्येकी १०, रूपावताराकरितां ४०, व्याकरणाकरितां २५, व प्रभाकर मीमांसेकरितां ३५ असे एकूण ३४० विद्यार्थी विद्यालयामध्ये घेत. ऋग्वेद व कृष्ण यजुर्वेद शिकवण्यास तीन, मीमांसेकरितां दोन, व इतर विषयांकरितां प्रत्येकीं एक असे अध्यापक नेमले होते. सरासरीने प्रत्येक अध्यापकामागे बावीस विद्यार्थी पडत; त्यामुळे प्रत्येक विद्यार्थ्याकडे वैयक्तिक लग्न देणे अध्यापकांना शक्य होई. हल्लीसारखे मोठाले वर्ग या विद्यालयामध्ये नव्हते.

भोजनखर्चाकरितां या विद्यालयमध्ये प्रत्येक विद्यार्थ्यास सहा नाळी ३ भात मिळत असे. चमचमीत मेजवानीला पानामागे खर्च आठनाळी भाताच्या किमतीइतका या वेळीं येत असे; तेव्हा प्रत्येक विद्यार्थ्यास

१ पण हे एक जुने नाणे होते; चांदीचा पण पावलीच्या सरासरी दीडपट असे तोच येथे अभिप्रेत असावा.

२ सौ.ई. ए रि., १९१८ पृ. १४५, १९१७ सालचा ३३३ नंबरचा कोरीव लेख

३ नाळी भात किंवा तांदूळ हे वजनी तीन शेर (२४० भार) भरत.

साध्या जेवणास जरूर तितकें घान्य मोफत मिळते असें दिसून येईल. मीमांसा व वेदान्त या विषयांच्या विद्यार्थ्यांस दहा नाळीभात मिळत असे. हे विषय अवघड म्हणून कदाचित् या विद्यार्थ्यांस अधिक घान्य मिळत असावे. हेही शक्य आहे, की या विषयाचे विद्यार्थी प्रौढ किंवा विवाहित असल्यामुळे त्यांच्या कौटुंबिक खर्चास थोडी बहुत मदत म्हणून त्यांना चार नाळी घान्य अधिक देत असावेत. याशिवाय प्रत्येक विद्यार्थ्यास अर्धा कळंज म्हणजे सुमारे चवली भार सोने (सरासरी दोन रुपये किमतीचे) दरसाल मिळत असे. हे बहुतेक कपडेलत्याच्या खर्चाकरितां असावे.

अध्यापकांच्या वेतनासंबंधीही या कोरीव लेखांत महत्त्वाची माहिती मिळते. अध्यापकांना सामान्यतः रोज १६ नाळी भात मिळत असे; वेदा-
न्ताच्या शिक्षकास २४ नाळी अधिक मिळत. या वेळीं साध्या जेवणाचा रोजचा खर्च ६नाळी भाताच्या किमतीइतका असे; तेव्हा प्रत्येक अध्यापकास सोळा माणसें पोसतां येतील इतकें वेतन मिळें. कुटुंबामध्ये सरासरीने पांच माणसें असतात; तेव्हा प्रत्येक अध्यापकास कुटुंबाच्या अन्नवस्त्रास जो खर्च लागेल त्याच्या दुपटीइतकाच पगार मिळत असे हें दिसून येईल. अध्यापनाचें कार्य करण्याच्या ब्राह्मणांचे अत्यन्त द्रारिद्र्यामुळे हालही होत नसत, किंवा ऐषव्यारासामध्ये राहण्याइतकें त्यांना विपुल द्रव्यही मिळत नसे. मध्यम स्थितीच्या गरिबीने राहणाऱ्या कुटुंबास नित्य, नैमित्तिक व आकस्मिक खर्चाकरितां जितकें द्रव्य लागे, तेवढेंच त्यांना समाज देत असे, व त्यावर ते संतुष्ट असत.

दर अध्यायाला एक कळंज (म्हणजे सुमारे $\frac{1}{2}$ तोळा) सोने या हिशेबाने व्याकरणाध्यापकाला वेतन मिळें. त्यालाच तेवढा कामाच्या घानाने व रोख पगार का मिळत असे, हें समजण्यास कांही मार्ग नाही.

एखाथिरम् विद्यालयामध्ये तेरा अध्यापक एका संस्थेचे सदस्य म्हणून काम करीत, प्रत्येकाकडे निरनिराळे विषय नेमून दिलेले होते, व प्रत्येक विषयांत ध्यावयाच्या मुलांची संख्याही चालकांनी ठरवलेली होती. केव्हा हें विद्यालय आधुनिक काळांतल्या सुव्यस्थित शिक्षणसंस्थेप्रमाणें चालवले होते हें दिसून येईल. या विद्यालयांत वर्ग केव्हा घेत असत, सुट्ट्या केव्हा व किती असत, शिक्षणक्रम किती वर्षांचा असे, वगैरे बऱ्हा खबर माहिती उपलब्ध असती तर फार बहारीची गोष्ट झाली असती.

तिरुमुक्कुडुल येथील देवालय-विद्यालय^१

चिंगलपुर जिल्ह्यांतील तिरुमुक्कुडुल गांवांतील वेंकटेशाचें देवालय हें एक अकराव्या शतकामध्ये अपूर्व संस्था होती. या देवालयास लागून व त्याच्या विद्यमानें एक विद्यालय, एक छात्रालय, व एक रुग्णालय अशा तीन लोकोपयोगी संस्था चालवण्यांत येत असत. येथे ६० विद्यार्थ्यांची शिक्षणाची व भोजनाची सोय केलेली होती. एन्नायिरमुच्या मानानें हें विद्यालय लहान होतें. ऋग्वेद, यजुर्वेद व पंचरात्र मत याकरितां प्रत्येकीं बहा, व्याकरणाकरितां वीस, शैवागमाकरितां तीन व वानप्रस्थ-संन्यासा-धर्मी मोक्षमार्गी लोकांकरितां सात अशा तऱ्हेने साठ जागांची वाटणी करण्यांत येई. छात्रालयामध्ये विद्यार्थ्यांना निजण्यास चटया, मिळत व शनिवारीं न्हाण्याकरितां त्यांना तेल देण्यांत येत असे.

या विद्यालयांत व्याकरणाध्यापका सालिना १२० कळम् भात^२ व १० कासु सोनें असें वेतन मिळें. हा पगार एन्नायिरम् विद्यालयांत मिळ-गान्या पगाराच्या सरासरी निम्या इतका होतो. तेव्हा गरिबीने कुटुंबपोषण करण्यास अत्यंत आवश्यक जेवढें असे, तेवढेंच या विद्यालयांत वेतन मिळें असें दिसून येईल. वेदाध्यापकास तर तेथे सालिना अवघे ६० कळम् भात व चार सुवर्ण कासु मिळत. रुग्णालयामध्ये रानांतून औषधे आणण्यास व कुटण्यास जो गडी ठेवला होता, त्यासही जवळ जवळ हाच पगार म्हणजे ६० कळम् भात व २ सुवर्ण कासु मिळत. वेदाध्यापकास गडयाइतका, व्याकरणाध्यापकाच्या एकतृतीयांश, पगार असणें संभवनीय नाही. थोडा वेळ शिकवण्याचें काम या अध्यापकाकडे असून त्याचा मुख्य धंदा भिक्षु-कीचा असावा असें दिसतें.

तिरुवोरियुर येथील देवालय-विद्यालय^३

चिंगलपुर जिल्ह्यांतील तिरुवोरियुर गांवीं तराव्या शतकांत एक

१ एक कळम् म्हणजे ८० तोळ्यांचे वजन ३६ शेर भरतात.

२ ए. ई. २१, पान २२०.

३ सी. ई. ए. रि. १९१२; लेख नं. २०१. या कोरीव लेखाचा त्रोटक गोष्टवाराच प्रिन्ट केला असल्यामुळे या विद्यालयाची भरपूर माहिती मिळत नाही.

मोठें व्याकरण विद्यालय होतें. त्या गांवामध्ये एक शिवाचें देवालय होतें; भगवान् शंकराने पाणिनीला चौदा दिवस चौदा सूत्रें जीं शिकवलीं तीं आच देवालयामध्ये, असा तेथील गांवकऱ्यांचा दृढ समज होता, म्हणून त्यांनी तेथे एक मोठें व्याकरण महाविद्यालय चालविलें होतें. या विद्यालयाच्या खर्चाकरितां ६० वेली म्हणजे ३००-३५० एकर जमीन देणगी म्हणून मिळाली होती. एन्नायिरम् विद्यालयाला ४५ वेलांचीच देणगी होती, व तेथे ३४० विद्यार्थ्यांची सोय करण्यांत आली होती; तेव्हा तिरुवोरियुर विद्यालयांत निदान ४५० विद्यार्थ्यांना तरी मोफत शिक्षण व भोजन मिळत असावे असें वाटतें. शिक्षकांची संख्या वीस पंचवीस पर्यंत असावी. चौदाव्या शतकामध्येही हें विद्यालय चालू होतें; त्या वेळीं त्याच्या मदतीकरितां कांही कर त्याकडे कसे लावून देण्यांत आले होते, हें त्या शतकांतील एका कोरीव लेखावरून कळून येतें.

मल्कापुरम् येथील देवालय-विद्यालय^१

गुंतूर जिल्ह्यांतील मल्कापुरम् या गांवीं मापडलेल्या इ. स. १२६८ च्या एका कोरीव लेखावरून तेथेही तिरुमुक्कुडुलाप्रमाणें एका देव स्थानातर्फे एक विद्यालय, छात्रालय, व रुग्णालय ही चालवला होती असें दिसतें. या कोरीव लेखाचा अजून नुसता गोषवाराच प्रसिद्ध झाला आहे, त्यावरून विद्यालयाची संपूर्ण वल्पना येत नाही. या विद्यालयामध्ये आठ शिक्षक होते, त्यांपैकी तिघांकडे वेदाध्यापनाचें काम असे, व बाकीचे पांच व्याकरण, साहित्य, न्याय, आगम, वगैरे विषय शिकवीत. प्रत्येक अध्यापकाच्या हाताखाली सामान्यतः २० मुलें असत; तेव्हा या विद्यालयांत सुमारे १५० मुलें असावीत असें वाटतें.

वेतनाऐवजीं प्रत्येक शिक्षकास २ 'पट्टी' जमीन दिलेली होती. देवळाचा जो सुतार होता त्यास एक 'पट्टी' जमीन दिलेली होती. संकृताध्यापकाचा पगार सुताराच्या दुप्पट होता असें दिसतें. यथेही अध्यापकास मध्यम स्थितीतील ब्राह्मणकुटुंबाच्या खर्चास जरूर तेवढाच पगार

मिळत असे, हें यावरून दिसून येईल. मुख्याध्यापकास सालिना १०० निष्क मिळत; पण निष्काची या वेळची व या प्रांतांतील नक्की किंमत माहीत नसल्यामुळे हा पगार किती होता याची नीटशी कल्पना येत नाही.

इतर देवालयस्थ विद्यालये

बरील देवालय-विद्यालयांसारखी आणखी बरीच विद्यालये असावीत असें कोरीव लेखामध्ये सापडणाऱ्या कांही उल्लेखांवरून दिसून येतें. दहाव्या शतकांत धारवाड जिल्ह्यांतील हेब्बाळ गांवीं भुजब्वेश्वर देवालयांत एक मठ होता, या मठास इ. स. १७५ मध्ये २०० एकर जमिनीची एक देणगी मिळाली होती, व त्यामुळे तेथे विद्यार्थ्यांना मोफत शिक्षण व भोजन मिळण्याची सोय करण्यांत आली होती. १ इ. स. १०६४ मध्ये चितळदुर्ग जिल्ह्यांतील जटिग रामेश्वर येथील देवालयास देवपूजेच्या व शिक्षणाच्या खर्चाकरितां एक इनाम मिळालें होतें. २ विजापुरला योगेश्वर पंडित नांवाचा एक विद्वान् ब्राह्मण मीमांसा विद्यालय चालवीत असे; त्यास विद्यार्थ्यांस फुकट भोजन घालण्याकरितां व देवपूजेचा खर्च चालविण्याकरितां इ. स. १०७५ सालीं एका गृहस्थाने १२०० एकर जमीन दान केली होती. ३ इ. स. १०८३ मध्ये कर्नाटकमधील तावरगेरे गांवीं एका देवालयामध्ये विद्यार्थ्यांना भोजन घालणारें एक सत्र होतें. ४ बाराव्या शतकामध्ये विजापूर जिल्ह्यांतील मणगोली गांवीं एका देवालयांत एक व्याकरण विद्यालय होतें. कौमार व्याकरण शिकवण्याबद्दल तेथील अध्यापकास बीस एकर जमीन इनाम देण्यांत आली होती. ५ या सुमारास शिमोगा जिल्ह्यांतील बेळगावें गांवांतील दक्षिणेश्वर देवालयांत विद्यार्थ्यांना फुकट जेवण मिळत असे. ६ इ. स. ११५८ मध्ये शिकारपुर जिल्ह्यांतील तालगुंड गांवीं प्राणेश्वर देवालयामध्ये ४८ विद्यार्थ्यांना फुकट

१ ए. इ., ४, पान ३५५

२ „ „ पान २१४

३ इ. अ., १०, पान १२९-३१

४ „ ५ पान ३४४

५ ए. इ., ५ पान २२

६ ए. क., १ नं. ४५

न. भा. ९. . . १५

जेवण घालून त्यांना ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, प्रभाकरमीमांसा, वेदांत, भाषाशास्त्र व कानडी हे विषय शिकवण्याची सोय करण्यांत आली होती. दोन आचारी विद्यार्थ्यांचें जेवण तयार करण्याकरितां येथें नेमलेले होते.^१ तंजावर जिल्ह्यांतील पुन्नयिल नांवाच्या गांवांत एका देवालयामध्ये एक व्याकरण विद्यालय होते. या विद्यालयाच्या खर्चाकरितां ६० वेली (म्हणजे एन्नायिरम् विद्यालयापेक्षा १५ वेली जास्त) जमीन मिळाली होती; २ तेव्हा तेथे बहुतकरून ४५० विद्यार्थ्यांना मोफत भोजन व शिक्षण मिळत असावें. १९१६ सालीं नवकल केलेले ६०४, ६६७, ६७१ व ६९५ नंबरचे कोरीव लेख अभ्यापकांच्या पगाराची व विद्यार्थ्यांच्या भोजन-खर्चाची निरनिराळ्या ठिकाणीं कशी तरतूज करण्यांत आली होती त्याची माहिती देतात. यापैकी शेवटच्या कोरीव लेखांत सरस्वतीभवनाकरितां म्हणजे ग्रंथालयाकरितां दिलेल्या देणगीचा उल्लेख सापडतो.

वरील उदाहरणांवरून या काळीं दक्षिण हिंदुस्थानांत पुष्कळच देवालयांमध्ये संस्कृताभ्यापनाची सोय करण्यांत येत असे, हें दिसून येईल. अठराव्या शतकांत सुद्धा दक्षिण हिंदुस्थानांतील बहुतेक सर्व मोठीं देवस्थानें संस्कृत विद्यालये चालवीत; त्यामुळे सर्व दक्षिण देश असल्या विद्यालयांनी गजबजून गेला होता.^२ मुसलमानपूर्व कालामध्ये तर याहीपेक्षा उच्च-शिक्षणाची जास्त समाधानकारक स्थिति असली पाहिजे, हें निविवाद आहे.

वर दिलेलीं देवालयास्थ विद्यालयांचीं सर्व उदाहरणें दक्षिण हिंदुस्थानांतीलच आहेत हें खरें; पण उत्तर हिंदुस्थानांत तशीं विद्यालये नसत असें म्हणणें योग्य होणार नाही. उत्तर हिंदुस्थानांतील बहुतेक सर्व जुनीं देवालये मुसलमानी स्वान्यांमुळे उध्वस्त होऊन गेलेलीं आहेत; त्यामुळे त्यांबरोबर जुने कोरीव लेख मिळत नाहीत. दक्षिण हिंदुस्थानांत देवालयास मिळालेल्या सर्व देणग्यांची संपूर्ण माहिती देवालयाच्या भितीवर कोरून ठेवण्याची पद्धत असे; उत्तर हिंदुस्थानांत ती नव्हती असें दिसतें. हिंदुस्थानांतील प्रसिद्ध देवस्थानास जीं मोठमोठी उत्पन्ने मिळालीं आहेत त्यासंबंधी जर सर्व कागदपत्र किंवा कोरीव लेख उपलब्ध झाले, तर

१ ए. क. ७, शिकारपुर नं. १८५.

२ सौ. इ. ए. रि. १९१३ पृ. १०९-११०.

३ एजुकेशन कमिशन, १८८२, मद्रास कमिटीचा रिपोर्ट, पान १, टीप.

त्या उत्पन्नापैकी कांही भाग संस्कृत विद्यालये चालविण्याकरितां खर्च करण्यांत यावा अशी दात्यांची इच्छा होती, हें स्पष्ट दिसून येईल. देवा-
लयांच्या अफाट उत्पन्नापैकी कांही भाग शिक्षणप्रसारार्थ घ्यावा की नाही,
या प्रश्नाचा विचार करितांना वरील गोष्ट ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे.

अग्रहार विद्यालये

पूर्वीच्या काळीं राजे लोक शे पन्नास विद्वान् ब्राह्मणांचें एकादें गांव
वसवून त्यांच्या निवाहाकरितां तेथील जमिनी त्यांना इनाम देत. अशा
गांवांना अग्रहार गांवें म्हणतात. ताम्रपट्टावरून अनेक अग्रहार गांवांची
माहिती मिळते. तिजवरून अग्रहार गांवांतील ब्राह्मण हे स्वतः विद्वान्
असून निवाहाबद्दलची सर्व काळजी नाहीशी झाल्यामुळे अध्ययन
अध्यापनाचें कर्तव्य आनंदाने व तत्परतेने बजावीत असें दिसून येतें.

कर्नाटकांत कलास येथे कोरलेल्या एका दहाव्या शतकांतील लेखा-
वरून अग्रहार गांवें हीं कशीं विद्येचीं केन्द्रे असत, तें चांगलें दिसून येतें.
प्रस्तुत गांव राष्ट्रकूट सरकारने २०० विद्वान् ब्राह्मणांस इनाम दिलें होतें.^१
या दोनशे पैकी प्रत्येक ब्राह्मण वेद, व्याकरण, पुराण, न्याय, नीतिशास्त्र,
साहित्य, टीकालेखन यांमध्ये निष्णात होता. गांवामध्ये एक सत्र व एक
विद्यालय होतें. सत्रामध्ये बहुतकरून इतरांबरोबर विद्यार्थ्यांनाही फुकट
जेवण मिळत असावें. प्रत्येक अग्रहार गांवां विद्यार्थ्यांच्याकरितां फुकट
सत्र जरी नसलें, तरी मोफत संस्कृतचें शिक्षण देणारें विद्यालय तरी असेच.

म्हैसूर संस्थानांतील हसन जिल्ह्यांतील असिकेरें हें गांव पूर्वी
ब्राह्मणांना अग्रहार दिलें होतें. त्या वेळीं त्याचें सर्वश्रेष्ठ असें अन्वर्थक
गांव होतें. येथे सापडलेल्या एका कोरीव लेखावरून^२ असें दिसतें की
'गांवांतील कांही भागामध्ये वेदशास्त्रें व षड्दर्शनें यांचें अध्ययन अध्यापन
चाले; कांही ब्राह्मण वेदपठनामध्ये तर कांही शास्त्रश्रवणामध्ये आपला
काळ घालवीत, कांही न्यायशास्त्राची चर्चा करीत, तर कांही धर्मशा-
स्त्राच्या अर्थाचें विवरण करीत, तर कांही काव्य व नाटके यांचा व्यासंग

१ ए. ई., १३, पान ३१७.

२ ए. क., ५, पान १४४.

करीत. सर्वज्ञपुरांतील सर्व ब्राह्मण धर्माने वागत व अध्ययन-अध्यापनामध्ये मर्क असत.

कळास व सर्वज्ञ पुर या दोन अग्रहारांबद्दल जी माहिती मिळते, त्यावरून असे अनुमान काढण्यास कांही हरकत नाही की सर्व अग्रहारा गांवें हीं संस्कृत विद्येचीं केन्द्रें असत व तेथे वेद, वेदान्त, षड्दर्शन, पुराणें, धर्मशास्त्र, काव्य, नाटके, तर्कशास्त्र वगैरे विषय विद्यार्थ्यांना फुकट शिकवीत. विद्यार्थ्यांना फुकट जेवावयास घालणें ब्राह्मणांच्या शक्तीच्या बाहेरचें असे, पण प्रयत्न करून देण्यास मिळवून कांही ठिकाणीं तरी ब्राह्मण लोक विद्यार्थ्यांकरितां फुकट सत्रेही चालवीत, हें कळासच्या वर दिलेल्या उदाहरणावरून दिसून येईल.

शेवटीं आता बंगाल बहारमधील अजून टिकून असलेल्या संस्कृत पाठशालांचा उल्लेख करणें जरूर आहे. या पाठशालांना 'टोल' म्हणतात. 'टोल' हा एक अग्रहाराचाच प्रकार आहे. राजाकडून अगर समाजाकडून मिळालेल्या जमिनीच्या उत्पन्नावरच 'टोल'मध्ये शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा व शिकणाऱ्या अध्यापकांचा निर्वाह चालतो. कायमघान्याच्या मदतीने जेव्हा अठराव्या शतकाच्या अखेरीस बंगालमधील जमीनदारांची स्थिति सुधारली, तेव्हा त्यांनी 'टोल' शालांना अधिक इनामें दिली, त्यामुळे त्यांची जास्त भरभराट झाली. जेथे अशीं मोठीं इनामें मिळालेलीं नसत, तरी तेथे या पाठशालांचे शिक्षक स्वतः खटपट करून वर्गणी जमवून विद्यार्थ्यांच्या अन्नवस्त्राची सोय करीत. या 'टोल' पाठशाला कच्चा मातीने बांधलेल्या व गवताने आच्छादलेल्या झोपड्यांत भरतात, विद्यार्थ्यांची राहण्याची सोय शाळेला लागूनच दुसऱ्या लहान झोपड्यांत केलेली असते. प्रत्येक पाठशाळेंत सरासरी २५ विद्यार्थी अध्ययन करतात. अशा तऱ्हेच्या अनेक पाठशाला अजून उत्तर हिंदुस्थानांत जीव धरून आहेत, व तेथे विद्यार्थ्यांना अद्याप मोफत शिक्षण मिळतें. मोफत शिक्षण देण्याची पद्धति अजूनही जुन्या पंडित घराण्यांमध्ये व काशी, पैठण, वाई, वगैरे सारख्या क्षेत्रांमध्ये चालू आहे हें येथे नमूद करणें जरूर आहे. ...

हत्लींच्या जिल्ह्याएवढ्या प्रदेशांत पूर्वी एखाद दुसरें तरी अग्रहारा गांव किंवा मोठें देवस्थान असे, व तेथे उच्च संस्कृत शिक्षणाची

मोफत सोय होई. विद्यार्थ्यांच्या मोफत भोजनाचीही सोय अनेक विद्यालयांत केलेली असे. बहुतेक ठिकाणी शिक्षण मोफत असे; निदान सक्तीने तरी फी कोठेच वसूल केली जात नसे. फुकट भोजनाचें छात्रालय नसलें तरी गरीब विद्यार्थ्यांना गुरूच्या घरी काम केल्यास फुकट जेवण मिळें; तेंही शक्य नसलें तर मधुकरा मागून निर्वाह कळन गरीबांतल्या गरीब विद्यार्थ्यांसही आपला शिक्षणक्रम संपवितां येई. या सर्व गोष्टींचा विचार केला म्हणजे एकंदरीत उच्च शिक्षणाची सोय प्राचीन हिंदुस्थानांत हल्लीं पेक्षा बरीच समाधानकारक होती हें कबूल करावें लागेल.

प्रकरण नववें

शिक्षणकार्य आणि समाज व राजसत्ता

समाज व राजसत्ता यांची शिक्षणकार्याकडे कोणत्या प्रकारची दृष्टी असे, त्यांची शिक्षणकार्यास किती सहानुभूति मिळें, त्यांची प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष मदत कोणत्या प्रकारची होत असे, यांचें या प्रकरणांत विवेचन करण्याचें योजिलें आहे.

फार प्राचीन कालापासून शिक्षणाचें महत्त्व हिंदु समाजाने चांगलें ओळखलेलें आहे. वाङ्मय व विद्या या दोन्ही दैवी देणग्या आहेत; देव विद्वानांशींच सख्य करितात; हात, पाय, वगैरे अवयव सर्वांना सारखेच असतात, बुद्धीच्या तीक्ष्णत्वावर एका मनुष्याचें दुस-यावरील श्रेष्ठत्व अवलंबून असतें; एखादी गोष्ट कंठगत करणें म्हणजे विद्या नव्हे, ती समजण्याची पात्रताही जरूर आहे; ज्याला अर्थ समजतो त्यावरच सरस्वतीचा वरदहस्त असतो, इतर सर्व भारवाहक पशू होत; अशा तऱ्हेची बचनं ऋग्वेदांत आढळतात.^१ त्यावरून अतिप्राचीन काळी सुद्धा आर्य लोक विद्येस कसें महत्त्व देत तें दिसून येतें.

१ यज्ञेन वाचः पदवीयममार्गैस्तानन्वविन्दन्मृषिषु प्राविष्टाम् । १०. ७१. ३.
उत त्वं सरव्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं जिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ॥ „ „ ५.
अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः ॥ „ „ ७.
उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्यिनाम् ।

उत्तरसंहिता कालामध्ये तर यार्हापेक्षा मुबतकठाने ज्ञानाची महती गाडलेली आहे. इन्द्राला देवांमध्ये जे श्रेष्ठत्व प्राप्त झाले आहे, ते ब्रह्मचर्याने होय असे अथर्ववेद म्हणतो. १ तैत्तिरीय संहितेमध्ये तीन ऋणांची कल्पना पुरस्कृत केलेली आढळते, त्यांपैकी ऋषिऋण हे अध्ययनानेच फेडता येईल, असे त्या संहितेचे निष्पन्न सांगणें आहे. २ काठक व मैत्रायणीय संहिता याच्याही पुढे जाऊन बजावून सांगतात की ब्राह्मण्य हें जन्मावर अवलंबून नसून ज्ञानावर अधिष्ठित आहे. ३ तैत्तिरीय संहितेचेही तेंच मत आहे, जो विद्वान तोच ब्राम्हण असें या संहितेने समीकरण केले आहे. ४

वेदोत्तर कालीन वाङ्मयामध्ये विद्येच्या महतीचीं अनेक वचनें आढळतात. बहुश्रुत वाचकांना तीं माहीत आहेत म्हणून त्यांपैकी थोड्यांचाच येथे उल्लेख करितों. मनुष्याला श्रेष्ठत्व हें वयाने, वित्तानें किंवा कुलाने येत नाही, तर विद्येनेच येतें असें मनूचें ठाम मत आहे. ५ विद्या हेंच सर्व सुखाचें मूल आहे. कारण विद्येने विनय, विनयाने योग्यता, योग्यतेनं द्रव्य, द्रव्याने धर्म व धर्माने सुख प्राप्त होतें असें एक सुभाषितकार म्हणतो. ६ दुसरा एक सुभाषितकार, विद्या हें एक अनन्यसाधारण गुणाचें द्रव्य कसें आहे तें दाखवितो, ७ तर तिसरा विद्या ही कल्पलतेप्रमाणें कशी सर्व गोष्टींची प्राप्ती करून देते तें सिद्ध करतो. ८

उत त्वस्मै तन्वं विसस्त्रे जायेव पस्ये उशती सुवासाः । १०. ७१. ४

स्थाणुरयं भारह्वारः किलाभूदधीस्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ॥ निरुक्त, १. १८.

१ इन्द्रो वै ब्रह्मचर्येण देवेभ्यः स्वराभवत् । ११. ५. १९.

२ तै. सं., ६. ३. १०. ५; शत. ब्रा., १. ५. ५. १-५.

३ किं ब्राह्मणस्य पितरं किमु पृच्छसि मातरम् । श्रुतं चेदस्मिन्वेद्यं स पिता स पितामहः ॥ काठक सं., ३०. १; मै. सं., ४८. १. १०७.

४ एष वै ब्राह्मण ऋषिरार्षेयः यः शुश्रुवान् ॥ ६. ६. १. ४.

५ न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बंधुभिः । ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योनूचानः स नो महान् ॥ २. १५४.

६ विद्या ददाति विनयं विनयाच्चाति पात्रताम् । पात्रत्वाद्धनमाप्नोति धनाद्धर्मं ततः सुखम् ॥ सुभाषितम् ।

७ सर्वद्रव्येषु विद्यैव धनमाहुरनुत्तमम् । अहार्यत्वादनर्घ्यत्वादक्षयत्वाच्च सर्वदा ॥

८ मातेव रक्षति पितेव हिते निशुंक्ते कान्तेव चापि रमयत्यपनीय खेदम् ॥ लक्ष्मीं मनोति बितनोति च दिष्टु कीर्तिं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या ॥

प्राचीन काळीं धर्माचा पगडा समाजावर फार असे, म्हणून विद्येचें महत्त्व समाजावर बिंबवण्याकरितां समाजधुरीणांना धर्माचा अवलंब करून उपनयन हा एक नितांतावश्यक धार्मिक संस्कार ठरविला. हिंदूना पुत्रप्राप्तीचें फार महत्त्व वाटत असे, पण तरीही विवाह हा कांही उपनयनासाराखा आवश्यक संस्कार करण्यांत आला नाही. चाळीस अधिक संस्कारांत फक्त उपनयन हा तेवढा एकच संस्कार अत्यंतावश्यक करण्यांत आला आहे; उपनयानेच द्विजत्व प्राप्त होतें, उपनयन केलें नाही तर आर्यत्व बघ्ट होतें, वगैरे जीं बचनें आढळतात त्यास कारण एकच; तें म्हणजे शिक्षणाचें महत्त्व समाजाच्या मनावर ठसविण्याची उत्कट इच्छा हेंच होय.

समाप्तविद्य तरुणांचा सन्मान करण्याकरितां जो समावर्तन संस्कार करण्यांत येई, त्यावरूनही जे तरुण अध्ययन करून ज्ञानाची व संस्कृतीची परंपरा एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढीला पोचवीत, त्यांना समाज कसा मान देई, तें दिसून येईल. प्रथम समावर्तन संस्कार ज्यांचें अध्ययन संपूर्ण होत असे, त्यांच्याच करण्यांत येई, हल्लीसारखा लग्नाच्या आघले दिवशी किंवा मुंजीच्या दुसरे दिवशी उरकून घेण्याचा तो एक फारस बघ्टता, हें आपण पहिल्या प्रकरणांत पाहिलेच आहे. एवढा मोठा जाजबत्य वेळाचा सूर्य, पण त्याचेंही तेज स्नातकाच्या विद्यातेजापासूनच उसनें जेतलें आहे असें एका गृह्यसूत्राचें मत आहे.^१ स्नातकास ज्या बेळीं विद्वत्परिषदेंत नेण्यांत येई, त्या बेळीं त्यास रथ किंवा हत्ती बसावयास देत असत. पाहुणा घरीं आला म्हणजे वर्षातून एकदाच त्याला मधुपर्क देण्यांत येई; स्नातकास मात्र तो येईल तितक्या बेळीं बसावयाचा असे. राज्याच्या बाबतींतही तसेंच करावयाचें असे हें खरें, पण राजरस्त्यावर राजाळा सुढा स्वातंत्र्याला प्रथम वाट बघी लागे.^२ विद्यासंपन्नतेस समाज किती महत्त्व देई तें यावरून दिसून येईल.

ब्रह्मचर्यांत शिकलेली विद्या नष्ट होऊं नये, म्हणून पंचमहायज्ञा-बघ्यें स्वाध्यायास स्थान देण्यांत आलें होतें. प्रत्येक गृहस्थास दिवसांतील कांही थोडा तरी वेळ स्वाध्यायाची उजळणी करण्यांत घालवावा लागे. पुढें

१ एतदहः जातानां ह वा एष एतत्तेजसा तपति । बी. गृ. सू., २. १. ८.

२ अनुश्रुति, २. १३९.

पुढे एवढ्याने काम भागत नाही असें जेव्हा आढळून आलें, तेव्हा उपा-
कर्म उर्फ श्रावणी संस्कार सर्वांना सक्तीचा करण्यांत आला. हेतु हा,
की सर्व गृहस्थांनी वर्षाकांठी तीन चार महिने तरी शिकलेल्याची उज-
ळणी करण्यांत घालवावेत.

आपल्या स्वाभाविक मनोवृत्तीवर नियंत्रण ठेवून विद्येमध्ये पराका-
ष्ठेचें प्राविण्य मिळविण्याकरितां जे यावज्जीव ब्रम्हचर्य पाळीत, त्यांना
समाज किती मान देई हें आपण मागे पाहिलेंच आहे. त्यावरूनही हिंदु
समाजास विद्येची किती चाड असे तें दिसून येईल.

आशौचामध्ये अध्ययन-अध्यापनाचें कार्य बंद करावयाचें असे. पण
त्यामुळे शिक्षणकार्यांत विशेष व्यत्यय येऊं नये म्हणून ब्रम्हचान्यांनी
आशौच मुळींच पाळावयाचें नाही, व विद्वान् ब्राह्मणांनी दहा दिवसांच्या
ऐवजीं एक दिवसच पाळावयाचें, असे नियम करण्यांत आले.^१ अध्ययनाच्या
मार्गांतील धार्मिक स्वरूपाच्याही अडचणी काढून टाकण्यास धर्मशास्त्रकां
कसे तयार असत हें यावरून दिसून येईल.

पितृऋणाच्या कल्पनेचाही समाजधुरीणांनी शिक्षणाचें महत्त्व लोकां-
च्या मनावर बिंबवण्याच्या कामीं उपयोग करून घेतला आहे. सामान्य
समजूत अशी आहे की पुत्रोत्पत्तीने पितृऋणांतून मनुष्य मुक्त होतो; पण
बृहदारण्यकोपनिषद् म्हणतें, की केवळ पुत्रोत्पत्ति या कार्यास पुरेशी नाही;
पुत्र जर सुविद्य असेल तरच तो पित्याला पितृऋणांतून मुक्त करील.^२
माधवचार्यांचेही तसेंच मत आहे. ते म्हणतात की बापाचें कर्तव्यकर्म
पुत्रोत्पत्तीबरोबर संपण्याऐवजीं सुरू होतें; मुलगा जर यथासांग सर्व
शास्त्रांचें अध्ययन करील व प्राचीन परंपरा राखू शकेल, तरच पितृऋणां-
तून पिता मुक्त होईल.^३ बाप कितीही गरीब असला तरी त्यास मुलाचें
उपबयन हें करावेंच लागे; याचा अर्थ असा की प्रत्येकास आपल्या

१ पराशर ३. ५; मनु ५. ९३.

२ तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशास्ति । १. ५. ७.

३ न हि पुत्रजननमात्रेण पितुरानृत्यम् । किं तर्हि सम्यगनुशिष्टेन पुत्रेण
शास्त्रियेषु कर्मसु सम्यगनुष्ठितेषु पश्चादानृत्यं संपद्यते । पराशर माधव, भा. १ पु.
२, पान १०७.

मुलास प्राथमिक शिक्षण देऊन पुढे त्याच्या उच्च शिक्षणाचीही सोय करून द्यावी लागे. शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करणारे कांही श्रीमंत समाजामध्ये असतील, नाही असे नाही^१; पण सामान्यपणे हिंदु समाजात शिक्षणाबद्दल जितकी कळकळ व आस्था प्राचीन काळी असे, तितकी ववचितच इतरत्र असेल असे वाटते. खालसा होण्याच्या वेळची पंजाबची स्थिति वर्णन करितांना डॉ. लॅटनर म्हणतो, "पौरात्य देशांची विद्येस मान देण्याबद्दल प्रसिद्धि आहे; पंजाब हा या नियमास अपवाद नव्हता. परकीयांच्या स्वाच्या व आपसांतील यादवी यांनी देशांत बजबजपुरी माजली असतांनाही शिक्षणसंस्था पंजाबांत वाढतच होत्या. उलट्या काळजाचे संस्थानिक, अत्यंत हावरे सावकार, फार काय, दरोडेखोर सुद्धा आपल्या पापांचे प्रक्षालन व्हावे, व मनास शांति प्राप्त व्हावी, म्हणून नवीन शाळा स्थापीत व विद्वानांचा परामर्श घेत. अशी एक मशीद, देवालय, किंवा धर्मशाळा नव्हती, की जेथे धार्मिक शिक्षणाकरितां शेकडो मुलें जमत नसत. असे फार थोडे संपन्न लोक होते की जे आपल्या मुलांना, व त्याच्या बरोबर आपल्या स्नेह्यांच्या व नातेवाईकांच्या मुलांना, शिकवण्याकरितां आपल्या पदरीं मीलवी, पंडित किंवा गुरू यांना ठेवीत नसत. असे शेकडो साधु होते, की जे आपल्या धर्मबांधवांना, व त्या बरोबर कधी कधी विधर्मीयांना सुद्धा, आपलें कर्तव्य म्हणून फुकट शिक्षण देत असत. असा एकही गांवकरी नसे, की जो आपल्या उत्पन्नापैकी कांही भाग आपल्या गांवच्या शिक्षकास देण्यांत घन्यता मानीत नसे."^२ १८४८ सालीं जर पंजाबमध्ये सुद्धा समाजास शिक्षणाबद्दल इतकी कळकळ वाटे, तर प्राचीन हिंदुस्थानांत ती किती बाटत असली पाहिजे, याची कल्पना करणें आम्ही वाचकांवरच सोपवितों.

आपल्या शिक्षणाबद्दलच्या आस्थेचे प्रत्यंतर हिंदुसमाजाने अनेक तऱ्हेने दिलेले आहे. सर्व दानामध्ये विद्यादान हेंच सर्वश्रेष्ठ ठरविले आहे.

१ रुरुजातकामध्ये शिकण्याचा त्रास नको म्हणून मुलास शाळेंत न घालणारा एक शेटजी आढळतो.

२ ए हिस्टरी ऑफ इंडिजेनस् एजुकेशन इन् दि पंजाब, पान १, एजुकेशन कमिशन, १८८२.

भूमिदान मोठे हें खरेंच, पण विद्यादान हें त्याहीपेक्षा पुण्यकर आहे' असें बृहस्पति म्हणतो. समाजास बृहस्पतीचें हें मत मान्य होते हें विद्यालयाकरिता व विद्याप्रसाराकरिता जीं अनेक दानें कोरीव लेखांत नमूद केलेलीं आढ-
तात, त्यावरून दिसून येईल. कुदरकोट येथील एका वैदिक ब्राम्हणानें लढाईमध्ये कामास आलेल्या तक्षदत्त नांवाच्या आपल्या वेदविद्यापारंगत मुलाच्या स्मरणार्थ आठव्या शतकामध्ये एक वैदिक पाठशाला स्थापन केली होती. ३ तिसऱ्या कृष्णराजाच्या नारायण नांवाच्या एका प्रधानाने सालो-
टुंगी शाळेची इमारत इ. स. ९४५ मध्ये बांधून दिली होती, हें आपण वर पाहिलेंच आहे. त्याच गांवच्या एका जमीनदाराने त्या शाळेच्या खर्चाकरितां २००० निवर्तन जमीन दान केली होती. भास्कराचार्याचा नातू चंगदख-
याने खानदेशांतील पाटण गांवी आपल्या आजोबाच्या ग्रंथांचें अध्ययन व्हावें म्हणून एक ज्योतिष विद्यालय स्थापन केलें होतें. २ होयसल राज-
घराण्याच्या पेरुमल नामक प्रधानाने १२९० सालीं विजापुर जिल्ह्यां-
तील मेटुंगी गांवी वेद, शास्त्रे, व कानडी भाषा यांच्या अध्यापनाकरितां एक विद्यालय काढलें होतें. ३ एन्नायिरमूचें विद्यालय तेथील ग्रामपंचायतीनें जमीन इनाम देऊन चालविलें होतें. इ.स. १०२२ मध्ये बेलूर ग्रामपंचाय-
तीनेही शिक्षणप्रसाराथं ५० एकर जमीन दिली होती. ४ तेवढ्याच एका जमीनीचा तुकडा बेळगांव जिल्ह्यांतील सोरटूर गांवी एका डेप्युटी कले-
क्टरसारख्या हुद्द्याच्या अधिकाऱ्याने अकराव्या शतकामध्ये शिक्षणप्रसाराथं दिला होता. ५ इ. स. १०८४ साली घारबाड जिल्ह्यांतील एका सद्गुरू-
स्थाने २० एकर जमीन विद्यार्थ्यांच्या अन्नवस्त्राकरितां दिली होती. त्याच जिल्ह्यांतील एका व्यापारी संघाने एक संस्कृत कॉलेज बाराव्या शतकांत चालविलें होतें. ६

१ ए. इ., १, पान १८०

२ , , , १ पान ३०

३ ए. क., ३. तिरुनसोपुर नं. २७

४ इ. अं., १८. पान २७३

५ इ. अं., १९, पान २५८

६ , , , ८, पान १८५

देवालयामध्ये वेदवृत्ति व अध्ययनवृत्ति या करितां दिलेलीं अनेक दानें कोरीव लेखांत सापडतात. ज्या ब्राह्मणांना या वृत्ती मिळत, त्यांना देवालयांमध्ये वेदघोष करून पुराण सांगावें लागे व विद्यार्थ्यांना फुकट शिकवावें लागे. या वृत्तीमुळे हिंदु धर्म, संस्कृति व विद्या यांचें ज्ञान बहुजनसमाजांत पसरण्यास फार मदत होई. त्रिचन्नापल्ली जिल्ह्यांतील कुट्टलम् या एकाच गांवीं इ. स. १४११ ते इ. स. १५७३ या दरम्यानच्या वर्षांमध्ये सोळा वेदवृत्ती खासगी व्यक्तींकडून देण्यांत आल्या होत्या.^१ यावरून या वृत्ती देऊन धर्म, संस्कृति, व विद्या यांच्या प्रसारास हातभार लावण्याची समाजामध्ये किती प्रवृत्ति होती तें दिसून येईल. दक्षिण हिंदुस्थानांतील शिलालेखांमध्ये वेदवृत्तीचीं दानें पुष्कळच सापडतात; वर कुट्टलम्चें उदाहरण फक्त दिग्दर्शनार्थ दिलें आहे, स्मृतिपुराणांत वर्णिलेले विद्यादानाचें महत्त्व समाजास कसें पटलें होतें, हें यावरून दिसून येईल.

प्राचीन काळीं छापखाने नसल्यामुळे पुस्तकें फार दुर्मिळ व महाग असत; विद्यालयांना ग्रंथसंग्रहालयाकरितां पुस्तकें मिळावीं, म्हणून पुस्तकें सक्कल करवून त्याचें दान करणें फार पुण्यावह आहे, असें धर्मग्रंथ प्रतिपादू लागले. जगाचें भविष्य शास्त्राप्रमाणें वागण्यावर आहे. तेव्हा महाप्रयासानेही शास्त्रें लिहवून त्याचें दान करावें, असें नंदीपुराण म्हणतें.^२ निरनिराळ्या महिन्यांत कोणकोणत्या पुराणांचें दान करावें, याची एक यादी भविष्योत्तर पुराणांत दिलेली आहे.^३ या उपदेशाप्रमाणें लोक वागत हें मागे नालंदा, बलमि, बगैरे विद्यापीठांस 'सरस्वती भवना'करितां मिळालेल्या देणग्यांचा जो उल्लेख केला आहे, त्यावरून दिसून येईल. बंगालमधील अविधारक नांवाच्या व्यापार्यानें कन्हैरी मठाला जें नवव्या

१ सौ. इ. ए. रि., १९१७ मधील ४८१ व ४८७ नंबरचे कोरीव लेख.

२ शास्त्रे यस्माज्जगत्सर्वे संभितं च शुभाशुभम् । तस्माच्छास्त्रं प्रयत्नेन दातव्यं शुभकर्मणा ॥ लोकान्सर्वान्कामपूर्णान्यान्ति सर्वशुभोदयान् । पुराणविद्यादातारस्त्वनन्तफलभागिनः ॥ आर्त्तावस्थाप्रदातारो नरा धर्मसमाश्रयाः । न पुनर्योनिरयं प्रविशन्ति दुरत्ययम् ॥ अपराकौण्डित नंदीपुराण (याज्ञवल्क्य १. २१२ वर)

३ बरील ठिकाणची अपरार्कटीका पहा.

शतकांत दान दिलें होतें, त्याचा एक हेतु त्या मठाच्या पुस्तकालयांत अधिक पुस्तकें विकत घेतां यावीं हा होता. १

हिंदु समाज शिक्षणास उत्तेजन देण्याचा आणखी अनेक तऱ्हेनें प्रयत्न करी. दान द्यावयाचें तें विद्वान् ब्राह्मणासच दिलें पाहिजे, अडाण्यास देतां कामा नये, कारण हबन करावयाचें तें अग्नीमध्ये करितात, राखे-मध्ये करीत नाहीत, असें मनु म्हणतो. श्राद्धास विद्वानांसच फक्त बोल-वावयाचें असे; पूर्वी लोक दर महिन्यास श्राद्ध करीत तेव्हा या नियमानें विद्योत्तेजनार्थ थोडी बहुत मदत होत असली पाहिजे. याच तत्वावर तत्त्व-शिलेच्या अध्यापकांना व शिष्यांना आजूबाजूच्या गांवचे लोक पुष्कळदा जेवावयास बोलावीत. २ सालोट्गीचे नागरिकही लग्न, मुंज वगैरे प्रसंगी गांवच्या विद्यालयांतील शक्य तितके विद्यार्थी व अध्यापक कसे बोलावीत असत, हें आपण मागे पाहिलेंच आहे. गरीबांना, व विशेषतः विद्यार्थ्यांना, मोफत भोजन देणारी सत्रेही पूर्वी पुष्कळ असत. कर्नाटकांतील कोळगल्ली, मनगोलो, निलगुंड, नेसरगे, बागेवाडी, वेळगांम्बे, डंबल, गदग आणि बेहट्टी या गांवीं व कोंकणांतील खारेपाटण गांवांत मध्ययुगाच्या शेवटीं अशीं सत्रे होतीं हें उपलब्ध झालेल्या कोरीव लेखावरून दिसून येतें. ३ बनियरने सतराव्या शतकामध्येही असलीं सत्रे पाहिलीं होतीं, आणि लोसक जातकामध्ये बनारसमधील फक्त विद्यार्थ्यांकरितां चालविलेल्या एका सत्राचा उल्लेख आढळतो. तेव्हा ही सत्राची चाल फार जुन्या कालापासून आधुनिक कालापर्यंत चालत आलेली आहे हें दिसून येईल.

शिक्षणाच्या उत्तेजनार्थ सत्रे स्थापण्याइतके संपन्न लोक संस्थेने थोडेच असणार; ज्यांची इतकी ऐपत नसेल, त्यांनी ब्रह्मचान्यास निदान मधु-करी तरी अवश्य घालावी असा शास्त्रकारांचा कटाक्ष आहे. धरामध्ये

१ इ. अ., १३, पान १३४.

२ चित्तसंभूत जातक.

३ इन्स्क्रिपशन्स् फ्रॉम् मद्रास प्रेसिडेन्सी, बेलारी जिल्हा नं० ८२.; ए. इ. ५, पान २२; ए. इ., ३, पान २०८.; जे. बी. बी. आर. एस., १०; पान २५६; इ. अ., ७, पान ३०७; इ. अ., ५, पान ४९; इ. अ., १० पान १८८; इ. अ., १, पान ३०१; इ. अ., ४, पान २७४; ए. इ., ४, पान ३५५ हीं अनुक्रमे पहा.

जे अन्न शिजतें त्यापैकी एखादा घास किवा तुकडा मध्यान्हकाळीं मधु-
करी मागण्यास आलेल्या ब्रह्मचार्यास घालण्याने कोणाच्या पोटास चिमटा
बसण्याचा फारसा संभव नसतो; जे विद्यादानास इतकीही मदत कर-
ण्याचें नाकारतील त्यांचें सर्व पुण्य ब्रह्मचारी घेऊन जातो असें आपस्तंब
ऋषि म्हणतात.^१ गरीबीमुळे गुरुदक्षिणा देण्याची ज्यांना शक्ति नसे ते
लोकांकडून वर्गणी गोळा करून ती देत असत; अशा विद्यार्थ्यास परत
पाठवणें हें मोठें पाप आहे, असें शास्त्रकारांचें सांगणें आहे. समाजाचेंही
तसें मत होते. गुरुदक्षिणा मागण्यास आलेला विद्यार्थी इच्छा पूर्ण न होतां
वर परत गेला तर आपली भयंकर बदनामी होईल या भीतीनेच विद्व-
वित् यज्ञामुळे निर्धन झालेल्या रघुराजाने इन्द्रावर स्वारी करण्याचा बेत
केला होता.^२ पोष्य राजाने तर आपल्या पट्टराणीची कुंडले गुरुदक्षिणे-
करितां त्यांची याचना करणाऱ्या उत्तंक नांवाच्या विद्यार्थ्यास दिली होती.^३
विद्यासंपन्न होऊन समाजाची कार्यक्षमता बाढवण्यास ज्याने मदत केली
आहे, त्यास सर्वांनी विद्यार्जनाचा खर्च भागविण्यास शक्य ती मदत केलीच
पाहिजे हें लोकमत प्रभावी होतें यांत शंका नाही.

समाजाप्रमाणें राजत्तेसही विद्याप्रसाराची फार कळकळ असे.
राजाने अनेक सन्हेने विद्यादानास मदत करावयाची असे. विद्वान लोकांना
वृत्ती देण्याचें कर्तव्य तूं बजावतोस का नाहीस या बदल धर्मराजास
प्रश्न विचारण्यास भोष्माचार्य विसरले नाहीत.^४ मनु व याज्ञवल्क्य यांनीही
या कर्तव्याकडे राजाचें लक्ष वेधिलें आहे.^५ विद्वानांबरोबर कलावन्तां-
चाही राजाने परामर्श घेतला पाहिजे, असें शुक्राचार्य म्हणतात.^६ अशी
एकही स्मृति नाही, की जी मध्ये राजाच्या या कर्तव्यावर जोर दिलेला
नाही. अर्थशास्त्रामध्ये ब्राह्मणांच्या आश्रमांकरितां खास अरण्यां राजानें

१ स्त्रीणां प्रत्याचक्षाणां समाहितो ब्रह्मचारी इष्टं दत्तं हतं प्रजां पशून्ब्रह्म-
वर्चसमन्नाद्यं वृत्ते । आ. ध. सू. १. १. ३. २४-२५.

२ गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृशबा रघोःसकाशादनवाप्य कामम् !

गतो वदान्यांतरमित्यथंये मा भूत्परीवादनवावतारः ॥ रघुवंश, सर्ग ५

३ म. भा., आदिपर्व, अध्याय ३.

४ अनुशासन पर्व, अध्याय ५९, ६०.

५ मनु ७. ८२; ४. ३३; याज्ञवल्क्य १. १३०.

६ १. ३६९.

राखून ठेवावीत, व त्यांच्या निर्वाहाची तरतुज करावी. असे सांगितले आहे.^१ एखादा ब्राह्मण जर राज्य सोडून जाऊ लागला तर हरप्रयत्नाने राजाने त्यास आपल्या राज्यामध्ये ठेवून घ्यावे, असे महाभारत म्हणते.^२

राजेलोक प्रत्यक्ष व्यवहारांत वरीलप्रमाणे वागत, याबद्दल पुष्कळ पुरावा मिळतो. विदेहाच्या जनकराजाची उपनिषत्काळीं विद्वानांचा परामर्श घेण्याबद्दल फार ख्याति होती. त्याच्या समकालीन बनारसच्या अजातशत्रू राजाची त्याच्यावर या बाबतीत मात करण्याची महत्वाकांक्षा होती.^३ अशोकाबद्दल कांही लिहावयास नकोच. कनिष्क राजाने अश्वघोष व चरक यांना आश्रय दिला होता. शातवाहन राजांची विद्येस उत्तेजन देण्याबद्दल इतकी कीर्ति होती की एकहजार वर्षांपेक्षाही जास्त काल ती टिकली.^४ विद्वानांच्या परामर्शाबद्दलच्या चन्द्रगुप्त विक्रमादित्याच्या अनेक गोष्टी अजून प्रचलित आहेत. त्याचा एक प्रधान शाब हा कवि होता हे एका कोरीव कैलावरून दिसून येते.^५ त्याचा मुलगा पहिला कुमारगुप्त याने नालंदा विद्यापीठाचा कसा पाया घातला, व त्याच्या नंतरच्या तथागतगुप्त, वरसिंहगुप्त, बुधगुप्त, वगैरे गुप्त राजांनी त्या विद्यापीठास कशी सढळ हाताने मदत केली होती, हे आपण मागे पाहिलेच आहे. हर्ष राजा हा कवींचा परामर्श घेणारास कवि होता. कनोजच्या यशोवर्म्याच्या पदरीं वाक्पति व भवभूति हे महाकवि होते. पाल वराण्यांतील धर्मपाल व देवपाल या राजांनी नालंदा व विक्रमशिला या विद्यापीठांस चांगली मदत केली होती. कनोजचे यहेन्द्रपाल व महीपाल हे राजशेखराचे आश्रयदाते होते. मुंज, सिधुराज, व भोज या परमार राजांच्या औदार्यामुळे दहाव्या व अकराव्या शतकांत चारानगरी ही संस्कृत विद्येचे माहेरघर झाली होती. सहाव्या विक्रमादित्याने काश्मीराहून बिल्हण कवीस बहुमानपूर्वक आपल्या दरबारीं कल्याणीस आणले होते, मिताक्षराकार विज्ञानेश्वरही तेथेच रहात होता. उमापति-

१ २. १.

२ शांतिपर्व, अध्याय ८९.

३ बृह. उ. २, १.

४ काव्यमीमांसा, पान ५५.

५ गुप्त इनास्क्रिपशन्स, नं. ४.

देव, घोई, गोवर्धन, व जयदेव बंगालच्या लक्ष्मणसेनाचे आश्रित होते. प्रसिद्ध जैन ग्रंथकार हेमचंद्र हा चीलुक्य घराण्यांतील कुमारपालाचा राजगुरु होता. नैषधचरितकार श्रीहर्ष हा विजयचंद्र व जयचंद्र या गहडवाल राजांचा राजकवि होता. मुसलमानी अफलांतील हिंदु संस्थानिकही विद्येच्या परामर्शाबिहल प्रसिद्ध होते.

प्रसिद्ध कवीनाच राजाश्रय मिळें अशी मात्र कोणी वरील यादीवरून समजूत करून घेऊं नये. वलभि, नालंदा, वगैरे विद्यापीठांतील विद्यार्थ्यांना शक्य तोंवर सरकार नोकऱ्या देत असे, निदान उत्तेजनार्थ दक्षिणा तरी देण्यांत येई. १ आतापर्यंत सापडलेल्या असंख्य ताम्रपटावरून राजे लोक विद्वान् ब्राह्मणांना जमिनी किंवा गांवें वृत्तीकरितां देत, असें दिसून येतें राष्ट्रकूट घराण्यांतील चवथ्या गोविंदराजाने तर राज्याभिषेकाच्या वेळीं ६०० गांवें विद्वान् ब्राह्मणांना व ८०० गांवें देवालयांना इनाम दिली होती. २ देवालयाच्या विद्यमानेही विद्यालयें चालवण्यांत येत हें विसरतां कामा नये. नालंदा विद्यापीठास दोनशें गांवें इनाम मिळालीं होती; वलभि विद्यापीठासही तसाच मोठा राजाश्रय होता. कांही राजे विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्त्याही देत. ३

जमिनी, गांवें, वगैरे इनाम देऊन शिवाय राजे लोक दरसाल रोख दक्षिणाही देत असत. ही चाल पेशवाईपर्यंत चालत आली होती. पेशवे दरसाल पांच लाख रुपये या कामीं खर्च करीत; 'पण', एल्फिन्स्टन् म्हणतो, "या प्रत्यक्ष दक्षिणेशिवाय पुष्कळ अन्य रीतींनी पेशव्यांकडून विद्वानांस मदत मिळें. त्यामुळें घर्माचरणांत रत असलेल्या व विद्यादानांत काल बालवणाऱ्या ब्राह्मणांची संख्या आपणास वाटते त्यापेक्षा फारच मोठी होती. ४ "एकुणिसाव्या शतकामध्येही हिन्दु राजाकडून जर एवढी मोठी विद्यादानास मदत मिळें, तर ज्यावेळीं श्रुतिस्मृतींचा पगडा समाजावर फार होता, त्या प्राचीन काळामध्ये काय स्थिति असावी याची कल्पना वाचकांनीच करावी. शिक्षणास मदत करणें हें राजसत्तेचें कर्तव्य

१ इत्सिंग, पान १७८-८.

२ ए. इ., ७, पान २६.

३ शरभंगजातक व शुक्रस्मृति १, ३६८ पहा.

४ रिपोर्ट ऑफ दि बॉय प्रॉव्हिन्शियल कमिटी, एजु. कमिशन, १८८२ पान ५.

१७६ ९. शिक्षणकार्य आणि समाज व राजसत्ता

होय हें तत्त्व यूरोपमध्ये मार्टिन् ल्यूथरने प्रथम समाजापुढे मांडलें; हिन्दु-स्थानांत तें त्यापूर्वी अनेक शतके मान्य होऊन राजाकडून अनुसरिलें जात होतें, हें बरील पुराव्यावरून दिसून येईल.

राजसत्तेकडून अप्रत्यक्ष रीतीनेही शिक्षणकार्यास पुष्कळ मदत मिळते. विद्वान् ब्राह्मणांना कराची माफी असावी याबद्दल स्मृतींची एकवाक्यता आहे. अकराव्या शतकांतील कुलोत्तुंग राजाने आपल्या राज्यांतील सर्व शिक्षकांना धरपट्टी माफ केली होती.^१ कुमारपालराजाने श्रोत्रियांवरील कर बंद केला होता. ब्रह्मदेय गांवापासून कर घेण्यांत येत असें अनेक शिलालेखांवरून दिसतें. ज्या श्रोत्रियांना सरकारी इनामें मिळत, त्यांच्याकडून सरकारी कर घेण्यांत येई, पण जर एखाद्या विद्वान् ब्राह्मणास असें इनाम मिळालेलें नसल्यामुळें तो गरिबींत असेल, तर त्याकडून कर बसूल करीत नसावेत असें दिसतें.

भूमिगत द्रव्याच्या कायद्यांत विद्वान् ब्राह्मणांना बरीच सवलत असे. एखाद्या श्रोत्रियास जर मोहरांचा हंडा सापडला तर त्यावर त्याचा संपूर्ण हक्क असे; इतरांस सापडला, तर त्यांना १६ टक्के कर द्यावा लागे. राजाला जर तो सापडला तर त्याला त्यांतील निम्मे घन ब्राह्मणांना वाटून द्यावें लागे.^२ मुदतीच्या कायद्याची सामान्य मुदत तीस वर्षांची असे, पण गुरुगृहीं विद्यार्जनास राहिलेल्या ब्रह्मचार्यास अन्यायाने अपहार केलेली मिळकत परत मिळविण्याकरितां ५० वर्षांत केव्हांही दावा आणतां येई. विद्यार्थ्यांच्याकडून नांवपट्टी घेण्यांत येत नसे; इतरही कर त्यांच्याकडून घेऊं नयेत, असें आपस्तंब धर्मशास्त्राचें म्हणणें आहे,^३ पण त्याप्रमाणें प्रत्यक्ष व्यवहार होत होता की नाही, हें समजण्यास कांही मार्ग नाही.

असो, बरील विवेचनावरून राजसत्तेकडून शिक्षणास कसें उत्तेजन मिळत असे, ते दिसून येईल. हल्लीं सारखे हिंदु राजवटींत शिक्षणमंत्री किंवा डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन, एजुकेशन इन्स्पेक्टर वगैरे

३ ए. क., १०; मुलबागल नं.; ४९ अ.

१ मनु, ८. ३५-३९; याज्ञवल्क्य, २. ३४-३५.

२ २. १०. २६. १५-१७.

सारखे अधिकारी नव्हते हें खरें; पण त्यास कारण, शिक्षणाकडे राजसत्तेचें लक्ष नव्हतें हें नसून, शिक्षणामध्ये विद्वानांना पूर्ण मुख्तयारि असे हें होतें. ब्राह्मणांना जमिनी इनाम देण्याच्या वेळीं किंवा अग्रहार गांवे निर्माण करण्याचे वेळीं अध्यापन मोफत केलें पाहिजे, विवा अमक्या अमक्या पद्धतीने केले पाहिजे, अशा कांहीच अटी सरकार त्यांच्यावर घालीत नसे. विद्वानांना दान देणें हें राजाचें कर्तव्य होतें; समाजाकडून किंवा सरकाराकडून मदत मिळो, अगर न मिळो, फीवद्दल करार न करितां आपखुशीने देण्यांत येईल त्या गुरुदक्षिणेवर संतुष्ट राहून अध्यापन करणें हें ब्राह्मणांचें कर्तव्य होतें. प्रत्येक जण आपापलें कर्तव्य धर्मभावनेनें करी, त्यामुळे हत्तीप्रमाणे निरीक्षकांच्या तांड्याची गरज भासली नाही.

आपण मदत करितों या अहंभावनेनें राजे लोकांनीं विद्वानांकडे तुच्छतेनें पाहावयाचे नसे. मुलगा बापास जसा मान देतो तसा राजाने श्रोत्रियास द्यावयाचा असे. 'विनोतवेषेण नाम प्रवेष्टव्यानि तपोवसानि' असें म्हणून, संन्यासह आश्रमांत प्रवेश करणें योग्य दिसणार नाही या कारणास्तव दुष्यताने आपलें संन्य मागे ठेवले होतें. १ गुरुदक्षिणेची याचना करण्यास आलेल्या कोत्सास रघुराजाने किती प्रेमाने व सन्मानाने वागविलें हें लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे. २ बालादित्य राजाने नालंदा विद्यापीठास फार मोठी इनामे दिली होती, तरी तो पुढे जेव्हा भिक्षु झाला तेव्हा त्यास मठाधिपति करण्यांत आले नाही. ३ सर्व राजे लोक इतके निरहंकार नसतल, पण ज्येष्ठ हें असें होतें, व त्याप्रमाणें पुष्कळ राजे वागत, हें निर्विवाद आहे.

विद्वानांना समाजांत मोठा मान मिळें हें खरें, पण त्यांचे वर्तनही उच्च प्रकारचें व निर्लोभी असावें लागे. दक्षिणा मिळण्याचा संभव असो वा नसो, योग्य शिष्य आला म्हणजे त्यांना त्याला मोफत शिकवावे लागे. फी बद्दल करार करणें निंद्य मानलें जाई. अभ्यास सभाळून घरचे काम करावयास जर विद्यार्थी तयार असेल, तर त्याला गुरूला शिकव वेंच लागे. दक्षिणा मिळणार नाही, म्हणून गुरूने टाळाटाळी करावयाची नसे.

१ शाकुंतल, अंक १.

२ रघुवंश, सर्ग ५.

३ डॉटर्स, २, १६४-५.

न. भा. १. - १६

हिंदु समाजाच्या इतिहासांत बऱ्याच प्राचीन काळीं निरनिराळे धंदे अनुवंशिक झाले. त्यानंतरही बराच काल जरूर प्रतंगी किंवा आपल्या आवडीप्रमाणें एखाद्यास आपला अनुवंशिक धंदा बदलतां येई, पण सामान्यतः धंदे वंशपरंपरेने चालत व बापाकडून मुलांना त्यांचें ज्ञान घरींच मिळें. उपनयन सत्राचीं व धंदे अनुवंशिक झाल्यामुळें, अध्यापन हे एका वर्गाचें निरपेक्ष मनाने करावयाचें धार्मिक कर्तव्य ठरल्यामुळें, व राजेरजवाडे, शेट सावकार, व जमीनदार इनामदार यांच्या कडून शिक्षणकार्यास एक सारखी सडळ हाताने मदत होत गेल्यामुळें, प्राचीन काळीं हिंदु समाजांत शिक्षणाची चांगल्या प्रकारची व्यवस्था झालेली होती हिंदु संस्कृतीस इतर कारणांमुळें उतरती कळा लागण्यापूर्वी समाजामध्ये शिक्षणप्रसार बराच होत असे. त्रैवर्णिकांमध्ये बाराव्या शतकाच्या अखेरीस सुमारें शेकडा तीस, गुप्त कालांत (म्ह० पांचव्या शतकांत) सुमारें शेकडा साठ, व मोर्याकालांत (इ. स. पू. तिसऱ्या शतकांत) पुमारें शेकडा ७५ लोक साक्षर होते, हें आपण मागे पाहिलेंच आहे. त्या वेळीं जगामध्ये इतरत्र कोठेही साक्षरतेचा एवढा मोठा प्रसार असलेला अजून तरी माहीत नाही बघक, धातुशास्त्र (Metallurgy) ज्योतिष, रसायनशास्त्र, शिल्पकला, विणकाम वगैरे क्षेत्रांतही हिंदूंची प्रगति इतर देशांच्या त्या वेळच्या प्रगतीशी तुलना करतां चांगल्या प्रकारचीच होती. नवव्या शतकापासून हिंदु संस्कृतीस उतरती कळा लागली; तिचीं कारणें काय होतील तें पुढील प्रकरणीं पाहूं.

प्रकरण दहावें

ध्येय व गुणदोषविवेचन

हिंदु शिक्षणपद्धतीचे ध्येय व उद्देश काय होते, ते कितपत साध्य झाले, त्याचप्रमाणे तिच्यामध्ये गुणदोष कोणते होते, यांचे विवेचन आपण आता करू.

शिक्षणाच्या ध्येयाविषयी किंवा निरनिराळ्या शिक्षणपद्धतीविषयी, किंवा त्यांतील मूलभूत तत्त्वाविषयी विशेष चर्चा हिंदु वाङ्मयांत आढळत नाही. शिक्षणपद्धति बऱ्याच प्राचीन काळीं एका ठराविक सांचाची बनली. तिचे ठराविक वर्णन धर्मग्रंथांत सापडते. तिजमध्ये पुढे थोडेसे फरक पडले, नाही असें नाही. पण आमच्या शास्त्रकारांची प्रवृत्ति हे फरक का पडले, याची मीमांसा करण्याऐवजी, ते झाकून ठेवण्याकडेच जास्त आहे. त्यामुळे शिक्षणशास्त्राच्या मूलभूत तत्त्वांच्या विकासाच्या इतिहासाच्या दृष्टीने प्राचीन हिंदु शिक्षणाचा इतिहास फारसा महत्वाचा नाही. पण येथे हेंही नमूद केले पाहिजे, की शिक्षणशास्त्राच्या मूलभूत तत्त्वांची चर्चा युरोपमध्येही अलिकडेच सुरू झाली आहे. वाङ्मयात्मक शिक्षण जास्त उपयोगी का धंदेशिक्षण जास्त फायदेशीर, याची चर्चा सतराव्या शतकांत बेकनने प्रथम सुरू केली. मुलांच्या मनोरचनेचा व आवडीनावडीचा विचार करून त्या मानाने शिक्षणाचा रूपरेखा ठरविली पाहिजे, हें तत्त्व अठराव्या शतकांत प्रथम पुढे आले. पाठशक्ति व बुद्धिविकास यांत अधिक महत्वाचे कोण; विद्यार्थ्यांनी वाचनांत जास्त वेळ घालवावा का विचारांत; शिक्षणाने मनुष्याच्या स्वाभाविक शक्तींचा फक्त विकास होतो, का कांही नवीन प्राप्त होतात; शारीरिक, नैतिक, बौद्धिक, सौंदर्यविषयक (aesthetic), व धार्मिक शिक्षण यांचे सापेक्ष महत्त्व काय, व त्यांचा योग्य काल कोणता; वगैरे शिक्षणविषयक प्रश्नांवरील चर्चा गेल्या शंभर वर्षांतच युरोपअमेरिकेंत सुरू झाली आहे. या प्रश्नांपैकी कांही कांही प्रश्नांवर मघून मघून प्राचीन वाङ्मयांत थोडेसे

विचार आढळतात, पण सोपपत्तिक चर्चा अशी कोठे सापडत नाही. अध्यापकांना दिलेलं पूर्ण स्वराज्य हें याचें बऱ्याच अंशाने कारण असावें. अध्यापक आपलें कर्तव्य करतात, त्यांना आपण मदत केली म्हणजे झाले, अशी समाजाची दृष्टि होती; अध्यापकही जुन्या च.कोऱ्यांनी आपली अध्यापनाची गाढी हाकत होते. समाजाकडून त्यांच्या कार्यावर टीका होत गेली असती, तर शिक्षणशास्त्रांतील मूलभूत तत्त्वांचा अनेक दृष्टींनी विचार करून त्यांनी टीकांस उत्तर म्हणून शिक्षणशास्त्रविषयक ग्रंथ लिहिले असते. हेही आपण ध्यानांत ठेवलें पाहिजे की वरील प्रश्नांपैकी कांही प्रश्नांची चर्चाच हांणे प्राचीन हिंदुस्थानांत शक्य नव्हते. वाङ्मयात्मक शिक्षण श्रेष्ठ की धर्देशिक्षण श्रेष्ठ, असा प्रश्न कोणी काढला असता तर 'कांही वर्गांना वाङ्मयात्मक शिक्षण द्या, तर कांहींना धर्देशिक्षण हितकारक; यामुळे त्यांच्या सापेक्ष गुणदोषाचा प्रश्नच उद्भवत नाही असें समाजधुरीणांनी उत्तर दिलें असतें.

हिंदु शिक्षणाचे उद्देश काय होते, व ते कितपत साध्य झाले, हें आता आपण पाहूं. शीलसंवर्धन, उत्तमगुणपरिपोष, व व्यवित्त्व विकसन, (Development of personality) स्वकर्तव्यक्षमता व प्राचीन संकृतिसंरक्षण हे चार हिंदु शिक्षणपद्धतीचे उद्देश होते; ते कितपत साध्य होत होते, याचा आता आपण विचार करूं.

प्राचीन हिंदु शिक्षणपद्धतीत शीलसंवर्धनाइतकें दुसऱ्या कशासच महत्त्व दिलेलें नाही. वेद म्हणजे देववाणी असा समज असल्यामुळें वेदाध्ययनास किती महत्त्व दिलें जात असे, हें आपण पाहिलेंच आहे; तरी देखील मनूसारखा पुराणप्रिय ऋषि, गायत्री मंत्रच शिकलेला पण सच्छील ब्राह्मण वेद पारंगत पण दुराचारी ब्राह्मणापेक्षा शतपट श्रेष्ठ, असें बिनदिक्कत म्हणतो. १ दुर्वर्तनी मनुष्यास वेदाध्ययन, यज्ञयाग, दानधर्म, वगैरेचा काडी-इतकाही उपयोग होणार नाही. सद्विचार व सद्वर्तन यामुळेंच अखेर मोक्ष मिळतो, असेही बजावण्यास मनु विसरत नाही. २

१. मावित्रीमात्रमार्गेऽपि वरं विप्रः सुयंत्रितः । नायंत्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वांशी सर्वविक्रयी ॥ २. ११८.

विद्यार्थी सच्छोल बनावेत म्हणून अनेक तऱ्हेची खबरदारी शास्त्रकारांनी घेतली आहे. गुरूच्या जवळ शिष्याने राहावयाचें असे, व त्याच्या अभ्यासाप्रमाणें वर्तनावरही गुरूने नजर ठेवावयाची असे. ब्रह्मचर्य हा एक आयुष्यांतला अत्यंत पवित्र काल आहे, आपण आपलें पावित्र्य राखलें तर परमेश्वर आपला पाठांराखा होईल, जर आपलें वांकडे पाऊल पडलें तर आपला सत्यानाश होईल, वगैरे गोष्टी उपनयनामध्ये व नंतर ब्रह्मचर्यकालामध्ये वारंवार शिष्याच्या मनावर ठसविण्यांत येत. राम, बलभीम, भीष्माचार्य, युधिष्ठिर, हरिश्चंद्र वगैरे सारख्या विभूतींची चरित्रे शिष्याच्या पुढे आदर्श म्हणून ठेवण्यांत येत; त्याचाही चांगला परिणाम शाल्याशिवाय रहात नसे.

या सर्व शिकवणीचा व प्रयत्नांचा प्रत्यक्ष परिणाम कितपत होई, तें आता आपण पाहूं. सर्व समाजामध्ये नेहमी कांही दुर्वर्तनी व कांही सवर्तनी लोक असतात, व इतिहासांत अशाच असामान्य व्यक्ति चमकतात; त्यापुढें सामान्य लोकांचें शील विशिष्ट कालामध्ये कोणत्या प्रकारचें होतें, हें ठरविणें बरेंच अवघड असतें. सुदैवाने कांही विदेशी प्रवासी, यात्रेकरू, व व्यापारी हिंदुस्थानांत प्राचीन काळीं येऊन गेले होते, व त्यांनी हिंदूंच्या चारित्र्याबद्दल आपलें मत नमूद केलेलें आहे. हे लोक हिंदूंचे पक्षपाती वळते हेंही सिद्ध करून देतां येतें, तेव्हा त्यांच्या मतांचा आपणास येथे चांगला उपयोग होई.

या विदेशी लेखकांपैकी मेगॅस्थेनीस सर्वांत जुना होय. तो ग्रीक होता, व ग्रीक लोक हे या वेळीं हिंदूंचे राजकीय वैरी व प्रतिस्पर्धी होते. कांही कांही चालींबद्दल मेगॅस्थेनीसने हिंदूंची चेष्टाही केली आहे; पण हिंदूंच्या चारित्र्यासंबंधी लिहितांना तो म्हणतो, “सत्य व सद्गुण यांचे हिंदु लोक मोठे चाहते आहेत; एकाही हिंदूला खोटे बोलण्याबद्दल शिक्षा झालेली नाही. १” शेंबटचें विधान अक्षरशः सत्य मानणें चुकीचें होईल; पण त्यावरून लबाडी व फसवेगिरी हिंदु समाजांत फारच कमी प्रमाणांत असावी, हें अनुमान काढण्यास बिलकुल हरकत नाही. स्ट्रॅबो व मेगॅस्थेनीस हे दोघेही पुढे म्हणतात, “कज्जेदलाली हिंदुस्थानांत बिलकूल नाही;

विश्वासाने ठेव ठेवतेवेळीं साक्षीदार व मोहोर यांची गरज लागत नाही, कारण एकमेकांचा एकमेकांवर चांगला विश्वास असतो. हिंदु लोक घरांबाही कडीकुलपे सामान्यतः लावत नाहीत.” १

सातव्या शतकांतील हिंदूंच्या शीलाबद्दल युवान् च्वांगनेही वरील प्रकारचेच उद्गार काढले आहेत. निरनिराळ्या प्रान्तांतील लोकांच्या स्वभावांतील गुण व दोष हे दोनीही या चिनी यात्रेकरून काळजीपूर्वक नमूद केले आहेत; पण एकंदर हिंदूंच्या चारित्र्याविषयीं आपलें मत देतांना तो म्हणतो, “हिंदू हे स्वभावाने चंचल, पण चरित्राने सच्छील आहेत. अन्यायाने ते कशाचाच अपहार करीत नाहीत; योग्य असेल त्या पेक्षा अधिकच ते आपल्या प्रतिपक्षीयास देतात. कपटाने ते कधीही वागत नाहीत, व आपलें वचन ते नेहमी पाळतात.” २ यावेळचे हिंदुस्थानांतील बहुसंख्य लोक युवान् च्वांगच्या धर्माचे प्रतिपक्षी होते, तरीही त्याने त्यांच्याबद्दल वरील प्रशंसाद्गार काढले आहेत; तेव्हा ते खरे मानण्यास कांहीच हरकत दिसत नाही.

ववव्या शतकांतील पश्चिम हिंदुस्थानांतील लोकांबद्दलही अल्ड्रिसि नांवाच्या आरबी व्यापाऱ्याने अशाच आशयाचे उद्गार काढले आहेत:— “न्यायाने वागण्याची हिंदूमध्ये स्वाभाविक प्रवृत्ति असते, व त्यांची वर्तणूक तदनुसार असते. सद्धेतु व प्रामाणिकपणा यांबद्दल त्यांची फार प्रसिद्धि आहे, त्यामुळे व्यापाराकरितां त्यांच्या देशामध्ये चोहोकडले लोक येतात व त्यांची भरभराट होते.” ३ अल्ड्रिसि हा विदेशी व विधर्मी होता. तेव्हा हिंदूंच्या पक्षपाताने त्याने लिहिलें असण्याचा फारसा संभव नाही, हें सदास कबूल करावें लागेल.

तेराव्या शतकांतील पश्चिम हिंदुस्थानांतील ब्राह्मणांबद्दल मार्कोपोलो नांवाच्या इटालियन् प्रवाशाने असेच प्रशंसाद्गार काढले आहेत. तो

१ मेण्टेनिस, प्रॅगमेंट ३५.

२ वॉटर्स, १, पृ. १७१.

३ ईलियट, भा १, पृ ८८.

म्हणतो 'या ब्राह्मण व्यापाऱ्यासारखी नेकी व सचोटी इतर कोठे सापडणार नाही, कारण कशाचेंही आमिष दाखविलें, तरी ते कधीच खोटे बोलत नाहीत. जर एखाद्या परदेशी व्यापाऱ्याने त्यांच्याजवळ आपला माल विक्रीस ठेवला, तर ते त्यास शक्य तितका फायदा होईल अशी काळजी घेऊन तो विकून टाकतात, व आलेले पैसे त्याचे त्यास परत करतात. आपलें कमी-कमही ते आपणवून मागत नाहीत; तो स्वखुषीने जें कांही देईल, त्यावर हे संतुष्ट असतात.^१ व्यापारी वर्गांत जेव्हा इतकी उच्च प्रकारची सचोटी असते, तेव्हा सामान्य लोकांत ती त्यापेक्षा कमी तरी असणार नाही हें विविबाव होय. नंदुरबार व देवगिरी या टापूतील लोक प्रामाणिक, धार्मिक, व विश्वासार्ह आहेत असें चौदाव्या शतकांतील इब्न बतूता नामक एक मुसलमानी प्रवाशाने लिहून ठेवले आहे.^२

व्यापारी व प्रवासी लोकांना विदेशी लोकांबद्दल प्रायः विडंबनामक लिहिण्याची प्रवृत्ति असते; जेव्हा इतक्या निरनिराळ्या धर्माचे, देशाचे व काळाचे विदेशी लेखक हिंदूंच्या शीलाबद्दल वरील प्रकारचे प्रशंसाद्गार मनापासून काढतात, तेव्हा हिंदु शिक्षणपद्धतीचे शीलसंवर्धनाचें ध्येय बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर साध्य झालें होतें असें गृहीत घरण्यास कांहीच हरकत नाही. सतराव्या अठराव्या शतकाच्या पुढे कांही इंग्रज व्यापारी व अधिकारी हिंदूंच्या चारित्र्यावर टीका करीत असलेले आढळतात; पण त्यांच्या उलट तऱ्हेचें मत दुसरे इंग्रज अधिकारी प्रतिपादित असलेलेही सापडतात. पहिल्या प्रकारच्या निरीक्षकांपैकी कांही पूर्वग्रहदूषित होते, व कांहीचा संबंध सजाजांतील अत्यंत नीच व्यक्तीशीं आला होता; हेही अशक्य नाही की, या वेळीं पांच सातशें वर्षे परकी अंमल सुरू असल्यामुळे, व शेवटीं शेवटीं १७७०च्या सुमारास बंगाल्यांत जुलुमाची परमावधि झाली असल्यामुळे, हिंदूंचें चारित्र्य बिघडू लागलें असावें. प्राचीन काळांतील हिंदूसंबंधी एकाही विदेशी लेखकाने अशा तऱ्हेचे उद्गार काढलेले नाहीत हें ध्यानांत ठेवणें अवश्य आहे.

२ मूल, मार्को पोलो, भा. २, पृ. ३६३ (तिसरी आवृत्ति)

१ इब्न बतूता, पृ. २२८.

व्यक्तित्व विकास (Development of Personality)
 व उत्तमगुणगणपरिपोष हैं शिक्षणपद्धतीचें दुसरें ध्येय होतें. हिंदु शिक्षण-
 पद्धतींत वैयक्तिक आवडीनात्रहीना वाव तळता व प्रत्येकास ठराविक
 तऱ्हेचें शिक्षण घ्यावें लागे असा एक समज आहे पण तो निर्मूल आहे. सर्व
 लोक कसे बारा वर्षे वेदाध्ययन करीत नसत; वेद, वेदान्त, न्याय, सांख्य,
 धर्मशास्त्र, पुराणें, काव्य, नाट्यशास्त्र, अर्थशास्त्र यांपैकी एखाद्या विषय
 प्रत्येकजण आपापल्या आवडीप्रमाणें कसा निवडून घेई; घंदे अनुभूतिक
 झाल्यावरही विशेष प्रसंगी किंवा आवडीनुसार उत्साही किंवा पाडसी
 तरुणास जन्मसिद्ध श्रद्धाव्यतिरिक्तही घंदा कसा शिकतां येई, हें मागे निर-
 निराळ्या ठिकाणीं दाखविलेंच आहे.

व्यक्तित्वविकास (Development of personality) उत्तम-
 गुणपरिपोषामुळें होतो, असें शिक्षणशास्त्रज्ञांचें मत होतें म्हणून ते त्यावर
 विशेष जोर देत. स्वाभिमान, आत्मविश्वास व इन्द्रियनिग्रह यांचें
 चांगलें संवर्धन झालें म्हणजे सर्व उत्तम गुणांचा परिपोष होतो व त्यामुळें
 पुढे प्रत्येकाच्या व्यक्तित्वाचा विकास होतो; म्हणून या तीन बाबींवर
 प्राचीन काळीं विशेष जोर देण्यांत येई. ब्रह्मचारी हा हिंदु संस्कृतीचा
 संरक्षक आहे; राष्ट्राची व धर्माची भरभराट होणें हें त्याच्या योग्य कर्त-
 व्यपालनावर अवलंबून आहे; इन्द्रासही त्याचें स्वर्गातील श्रेष्ठत्व ब्रह्मच-
 र्यानेच प्राप्त झालें; स्नातकाची योग्यता राजापेक्षांही श्रेष्ठ होय; प्रत्यक्ष
 सूर्यनारायणाचें तेजही स्नातकापासूनच त्यास प्राप्त झालें आहे, वगैरे तऱ्हेचे
 जे विचार ब्रह्मचर्यामध्ये विद्यार्थ्यांच्या कानावर पडत त्यामुळें त्यांच्या ठायीं
 स्वाभिमानाचा चांगलाच परिपोष होई. विद्यार्थी आत्मविश्वासी व्हावेत
 याबद्दलही पुष्कळ खबरदारी घेण्यांत येई. योग्य तऱ्हेने कर्तव्यपालन करणा-
 र्या ब्रह्मचाऱ्यास परमेश्वरी साहाय्य मिळतें, असें उपनयनामध्येच विद्या-
 र्यास आश्वासन देण्यांत येई. दारिद्र्यामुळें हल्ली प्रमाणें विद्यार्थ्यांचा
 जीर खचत नसे, कारण भिक्षानिर्वाहच विद्यार्थ्यांना सर्वांत भूषणभूत होय
 जशी घोषणा शिक्षणशास्त्रज्ञ नेहमीं करीत असत, व आठवड्यांतून एक
 वेळही भिक्षा न मागणाऱ्यासच प्रायश्चित्तही देण्यांत येई. फुरसतीच्या वेळीं
 काम करण्यास तयार असलेल्या कोणाही विद्यार्थ्यास शिक्षण हुस्काने माग-

तां येई, व मिळे. स्वावलंबनाच्या संवयीमुळे विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वासही वाढे. 'पुढे काय होईल' या विचिंतनेही आत्मविश्वास नाहीसा होत नसे; धर्माशिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यास त्याचा धंदा असेच; निरनिराळ्या वर्गांमध्ये गुदमरण्याजोगी गर्दीही झालेली नव्हती. वाङ्मयाच्या विद्यार्थ्यांचे द्रव्यार्जन हे ध्येयच नसे; सर्वांत निष्कचन श्रोत्रियास समाज सर्वांत अधिक मान देई. श्रोत्रिय ब्राह्मणांच्या गरजा थाढ्या असत; ते अल्प वेतनावर संतुष्ट असत व तेवढे त्यांना मिळे हे आपण मागे पाहिलेच आहे. सारांश, सर्व परिस्थिति आत्मविश्वासाच्या विकासास अनुकूल अशीच होती. आत्मसंयमनावर कसा विशेष जोर देण्यांत येई, हे आपण मागे पाहिलेच आहे. आत्मसंयमनाच्या अभावाने दुर्गुण वळावतात, व परिपोषा-मुळे सद्गुण फोफावतात; म्हणून त्यावर जो जोर देण्यांत येई तो बिलकुल अनाशयी नव्हता.

रहाणी साधी असावी व योग्य तो इन्द्रियनिग्रह असावा एवढीच शिक्षणशास्त्रज्ञांची अपेक्षा होती. ब्रह्मचर्याने उपास करावयाचे नव्हते; भरपूर जेवावयास व्यास परवानगी होती; फक्त जेवण साधे असावे एवढाच निर्बंध होता. काडे भरपूर वापरा पण छानछोकीचे वापरू नका; करमणुकीत कांही वेळ घालवा, पण चावटपणा करू नका, असे धर्मशास्त्राचे म्हणणे होते. पुढे संन्यास ध्यावयाचा म्हणून नव्हे, तर विवाह करावयाचा याकरितांच विद्यार्थ्याने ब्रह्मचर्य अस्खलित पाळावयाचे असे. स्वाभाविक शक्ति किंवा मनोवृत्ति दडपून टाकण्याचा शास्त्रकारांचा हेतू नव्हता; आत्मसंयमनाचा उद्देश शारीरिक व बौद्धिक शक्तींचा योग्य परिपोष व विकास होण्यास मदत व्हावी एवढाच होता.

सारासार विवेक, योग्यायोग्य विचार, ग्राह्याग्राह्यज्ञान, वगैरे गुणही वाङ्मयात्मक विद्यार्थ्यांच्या ठिकाणी चांगले विकास पावत. न्याय, मीमांसा, वेदान्त, काव्यशास्त्र, वगैरे विषयांमध्ये अनेक विवादविषय असत. विद्यार्थी शास्त्रार्थामध्ये स्वपक्षमंडन व परपक्षबंडन करीत असत; त्याकडिस्तां प्रथम साधक बाधक प्रमाणांची चांगली छाननी त्यांना करावी लागे, व त्यामुळे त्यांची विवेक शक्ती चांगली विकसित होई.

असो; आत्मविश्वास, स्वाभिमान, मनःसंयमन व विवेचक शक्ति यांचें शिक्षणक्रमांत योग्य संवर्धन होत असल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या व्यक्ति-मत्त्वाचा व सद्गुणांचा विकास होण्यास चांगली संधि मिळे.^१ प्रत्यक्ष व्यवहारांत हें ध्येय कितपत साधत असे हें सांगणें कठीण आहे. प्राचीन हिंदुस्थानांत आत्मविश्वासाचे कर्तबगार पुरुष पुष्कळ होऊन गेले; पण सामान्य लोकांमध्ये आत्मविश्वास व व्यक्तिमत्त्व हीं कितपत असत हें सांगणें कठीण आहे. ज्ञानाच्या निरनिराळ्या शाखांमध्ये व कर्तबगारीच्या निरनिराळ्या क्षेत्रांमध्ये हिंदूंनी जी प्रगति केली होती, व जें यश मिळविलें होतें, त्यावरून आत्मविश्वास, स्वाभिमान, वगैरे गुणांचा बहुजनसमाजांत चांगलाच परिपोष झाला असला पाहिजे असें अनुमान काढण्यास हरकत बसत नाही. मध्ययुगाच्या शेवटीं ही परिस्थिति बदलली. बालविवाह प्रचारांत आल्यामुळें स्त्रिया ब्रह्मचर्याचा व त्यामध्ये परिपोष होणाऱ्या सद्गुणांचा लोप झाला; श्रुतिस्मृतिपुराणाबद्दल वाटणारा आदर बेसुमार वाढल्यामुळें विवेचक शक्ति न्हास पावू लागली; विरकालीन परकी अमलाने व धार्मिक जुलुमाने स्वाभिमान व आत्मविश्वास हे नाहीसे होऊं लागले. या कारणसमुच्चयामुळें ब्रिटिश अंमलाच्या प्रारंभीं जुन्या तत्त्वां पडलेल्या पंडितांपैकी सर्वांमध्ये पूर्वीचें तेज, आत्मविश्वास, स्वाभिमान व विवेचक शक्ति ही दिसून आलीं नसतील; पण तेवढ्यावरून पूर्वीचेही पंडित तसेच होते, असें अनुमान करणें चुकीचें होईल.

सामाजिक व नागरिक कर्तव्यांकडेही विद्यार्थ्यांचें विशेष लक्ष वेधण्यांत येई.^१ स्नातकाने आपलपोंटेपणा टाकून समाजाच्या हिताकडे लक्ष द्यावयाचें असे. संस्कृति व वंश टिकावा म्हणून गृहस्थाश्रमी बनून त्याने आपल्या मुलांना उत्तम शिक्षण द्यावयाचें असे. पुत्र, पति व पिता या तीनही नात्याचीं कर्तव्ये त्याने सदसद्विवेकबुद्धीस स्मरून करावयाचीं

१ स्वदेशाभिमान या सद्गुणाचा विकास करण्याकडे हिंदु समाजधुरीणांचें लक्ष नव्हतें वें कबूल करावें लागेल. राजसत्तेचा व समाजसंस्थांचा फारसा निकट संबंध नाही, अनेक राज्ये मोडून गेलीं, तरी समाजसंस्था तशाच टिकतात अशा विचारसरणीमुळे स्वदेशाभिमानसंवर्धनाकडे लक्ष दिलें गेलें नाही असें वाटतें. ही प्राचीन विचारसरणी तर्कदुष्ट आहे वें सांगण्याची जरूर नाही.

असत. आपण निढळचा घामाने मिळवलेल्या द्रव्यावरही सर्वस्वी आपला हक्क नाही; आर्त, दरिद्री, व शेजारी यांच्याकरिता त्याचा कांही हिस्सा तरी काढून ठेवला पाहिजे, याकडे त्याचें लक्ष वेधण्यांत येई. गुरूची रजा घेतांना वरील गोष्टीबद्दल जो त्यास उपदेश करण्यांत येई, तो खरोखरच फार उदात्त व हृदयस्पर्शी आहे यांत संशय नाही. १

समाजाचा घटक या दृष्टीने प्रत्येक व्यक्ति कार्यक्षम असावी, हाही एक शिक्षणपद्धतीचा उद्देश होता. समाजाने जातिभेद व जातिनिष्ठ व्यवसाय हीं तत्त्वे मान्य केलीं होती; त्यामुळे प्राचीन हिंदुस्थानांत प्रत्येक मुलास त्याच्या अनुवंशिक धंद्याचें शिक्षण मिळते. या पद्धतीने कांही कर्तबगार तरुणांना योग्य कार्यक्षेत्र मिळालें नसेल, हें निस्संशय खरें आहे; पण तिने सामान्य प्रतीच्या मुलांची सोय चांगली होत असे, हें कबूल करावें लागेल. शिवाय कर्तबगार व चाडशी तरुणांना आपला अनुवंशिक धंदा सोडून आवडेल तो धंदा करण्यास प्रत्यक्ष व्यवहारांत जातिभेदा-मुळे आडकाठी येत नसे, हे आपण मागे पाहिलेंच आहे. सामान्य प्रतीच्या तरुणाने अनुवंशिक धंदा चालवणें बरें, व कर्मविभामानेच समाजाचें कल्याण होईल, असें हिंदू समाजशास्त्रज्ञांचें मत होतें.

परंपरागत-प्राचीन-संस्कृति-संरक्षण हें शिक्षणपद्धतीचें मुख्य ध्येय होतें. अनेक शतके काळजीपूर्वक जतन केलेलें वाङ्मय व संस्कृति अविच्छिन्न स्वरूपांत भावी पिढीस प्राप्त व्हावीत, अनुवंशिक धंद्यांतील कसब बापाकडून अगर योग्य गुरूकडून मुलास प्राप्त होऊन त्याच्याकडून त्यास तें पुढील पिढीस मिळावें, याबद्दल शिक्षणपद्धतीचा फार कटाक्ष असे. वेद अपौरुषेय मानले जात, व त्यांचा नाश होऊं नये म्हणून सर्व त्रैवर्णिकांनी वेदाध्ययन शक्य तर बारा वर्षे करावें असें सांगण्यास स्मृती कचरल्या नाहीत. हा नियम अर्थात् पाळण्यांत आला नाही, पण तो होता म्हणूनच ब्राह्मणांपैकी कांहींनी तरी वेदसंरक्षणाच्या कामास आपणास बाहून घेतलें. या वैदिक ब्राह्मणांच्या परिश्रमाचे कीतुक करावें तितकें बोंबेंच होईल. आपणास जरी अर्थ समजला नाही, तरी इतरांस पुढें मागे उपयोग होईल, म्हणून त्यांनी आपलें सर्व आयुष्य वेदमंत्र कंठगत

करण्यांत घालविलें. वेदपठनापासून आर्थिक फायदाही श्रमाच्या मानाने कांही विशेष नव्हता, तेव्हा वैदिक ब्राह्मणांचें विद्याप्रेम खरोखर निस्सीम व निरपेक्ष होतें यांत शंका नाही. न्याय, व्याकरण, मीमांसा, वेदांत, वगैरे विषयांच्या अध्ययनामध्ये संस्कृतिरक्षण व प्राचीन ग्रंथसंगोपन हें ध्येय प्राधान्याने होतें. या शाखांतील प्राचीन ज्ञान टिकावें, व त्याचें संवर्धन व्हावें, याबद्दल विद्यालयांचे सर्व प्रयत्न होत असत. द्रव्यार्जन हा फार तर अत्यंत गौण हेतु होता, असें म्हणतां येईल. 'यस्यागमः केवलजीविकायै सं ज्ञानपथं वणिजं वदन्ति' हें याबद्दलचें कालिदासवचन मागे आपण पाहिलेंच आहे.

विद्यार्थ्यांनी अनेक विषय अभ्यासावयाची प्रथा पडली तर ते कच्चे राहतील, व त्यामुळे प्राचीन संस्कृति व वाङ्मय जसें उत्कृष्टपणें जतन व्हावें, तसें होणार नाही, म्हणून विद्यार्थ्यांनी थोडेच विषय शिकण्यास घ्यावेत, पण त्यांचें अध्ययन सांगोसांग करावें, अशी मागे पद्धत होती. एक घड ना भाराभर विद्या अशा तऱ्हेचें अद्यापही जुन्या तऱ्हेने पढलेल्या पंडितांचें ज्ञान नसतें, हें कोणालाही कबूल करावें लागेल.

वेदांची भाषा दुर्गम असल्यामुळे व वेदान्ताची मांडणी कठीण असल्यामुळे पुढे ज्या वेळीं सामान्य जनसमूहास त्यांमधील ज्ञान व सिद्धांत समजेनासें झालें, तेव्हा त्यांच्या उपयोगाकरितां पुराणग्रंथ लिहिण्यांत येऊं लागले. धर्म, नीतिशास्त्र, व तत्त्वज्ञान यांतील महत्त्वाचे सिद्धांत सोप्या भाषेत सांगून या ग्रंथामध्ये गोष्टींच्या साहाय्याने ते विशद करून लोकांच्या मनावर ठसविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. पुढे पुराणांतील सोपी भाषाही जेव्हा समाजास समजेनाशी झाली, तेव्हा त्यांचा अर्थ छोकभाषेत समजून सांगण्याचें काम कांही ब्राह्मणांनी वृत्ति म्हणून सुरू केलें. त्यामुळे स्त्रिया व सामान्य लोक जरी संस्कृतानभिज्ञ होते, तरी त्यांना आपल्या धर्माची, नीतिशास्त्राची, तत्त्वज्ञानाची व संस्कृतीची सामान्य रूपरेखा चांगली माहीत असे. पुढे मध्ययुगांत संत कवींच्या कार्याचाही तोच परिणाम झाला. संस्कृतीचें जतन व्हावें म्हणून अशा तऱ्हेची छोटपट विद्वान् लोकांकडून एकसारखी होत असे व त्यामुळे शिक्षणपद्धतीचें हें ध्येय चांगलेंच साधलें, हें कोणासही कबूल करावें लागेल. वैदिक वाङ्मय

एवढे अफाट, पण तेंही जवळ जवळ सर्व एका स्वराचाही कोठे फरक न होतां जसें होतें तसें आजतागायत जतन झालेलें आहे. लेखनकलेचें साहाय्य न घेतां हें कसें घडवून आणलें, याचा अचंबा वाटल्याशिवाय रहात नाही. वेदोत्तरकालीन ग्रंथांपैकीही नष्ट झालेल्या महत्त्वाच्या ग्रंथांची संख्या फारशी मोठी नाही. अनेक मठ व देवालये व त्यांतोळ पुस्तकालये यांचा मुसलमानी मूर्तिभंजकांकडून जर विध्वंस झाला नसता, तर नष्ट झालेल्या ग्रंथांची संख्याही हल्लींपेक्षा फारच लहान दिसली असती.

हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या व दूरदूरच्या प्रांतांत भाषाभेद, वंशभेद, वर्गरे असूनही संस्कृतीचें सामान्य स्वरूप जें सारखेंच दिसतें, त्यास कारण म्हणजे प्राचीन शिक्षण पद्धतीने संस्कृतिसंरक्षणावर दिलेला भर हेंच होय. समान धार्मिक आचार, समान नैतिक कल्पना, समान तत्त्वज्ञान-विषयक परंपरा, हिंदुमात्राविषयीं बंधुभाव, काश्मीरपासून कामोरीन-पर्यंतच्या देशाच्या पावित्र्याची व आत्मीयतेची जाणीव, वर्गरे कारणांमुळे हिंदुमात्रामध्ये राष्ट्रीय ऐक्याची भावना उत्पन्न होण्यास जी मदत होते तिचें श्रेय शिक्षणपद्धतीस दिलें पाहिजे हें निर्विवाद होय.

हिंदु शिक्षणपद्धतीत दोष कोणते होते, ते आता पाहूं.

धर्माचा पगडा हिंदु मनावर फार असतो, हें सर्वश्रुतच आहे. शिक्षण-पद्धतीवरही धर्माची बरोच छाया पडलेली आहे, व त्यामुळे सार्वत्रिक उपनयन व शिक्षण वर्गरे सारख्या कांही चांगल्या गोष्टीही घडून आल्या होत्या. पण चांगल्या बरोबर काही वाईट परिणामही शिक्षणपद्धतीवरील धर्माच्या पगड्याने घडून आले आहेत, हें कोणाही निःपक्षपाती इतिहास-कारास कबूल करावें लागेल.

हिंदु शिक्षणपद्धतीवर धर्माची घनदाट छाया पसरल्यामुळे तिचें ध्येय ऐहिकव्यापारक्षमतेऐवजी परलोककल्याणसाधन हें झालें असा पुष्कळांचा समज आहे, पण तो बरोबर नाही हें प्रथम नमूद करणें जरूर आहे. वानप्रस्थ व संन्यास या आश्रमांचें ध्येय पारलौकिक आहे, पण ब्रह्मचर्याचें नाही. आपल्या आश्रमाचे नियम पाळले, म्हणजे ब्रह्मचाऱ्यास मोक्ष मिळतो, अशा तऱ्हेचीं विधानें आढळतात हें खरें, पण ब्रह्मचर्या-श्रमाचे जे नियम आहेत त्यांचा हेतु मन त्रिगुणातीत करण्याचा नसून

विद्यार्थी गृहस्थाश्रमाच्या व ऐहिक व्यवहाराच्या दृष्टीने कार्यक्षम बनवण्याचा आहे हें वर स्पष्ट करून दाखविलेंच आहे. परलोकावर दृष्टि ठेवून हिंदु शिक्षणपद्धति बनवलेली होती, या म्हणण्यांत विशेष सत्य मुळीच नाही.

वाङ्मयात्मक शिक्षणाचे बहुतेक शिक्षक प्राचीन काळी ब्राह्मण होते. युरोपमध्येही अकराव्या शतकापर्यंत मठाचपांच्या हातांतच शिक्षण होते, तेव्हा हिंदुस्थानांतील परिस्थिति कांही अनन्यसाधारण नव्हती. आपल्या हातांत शिक्षण असल्याचा गैरवाजवी फायदा घेऊन ब्राह्मणांनी आपल्या पोळीवर तूप ओढण्याचाही प्रयत्न केला नाही. पण ते स्वतः पुरोहित वृत्तीचे असल्यामुळे त्यांच्याकडून, न कळत कां होईना, वेदवेदान्तादिकांच्या अध्ययनावर अधिक जोर देण्यांत येऊं लागला. त्यामुळे इतिहास यणित, भौतिकशास्त्रें, यांच्या अध्ययन-अध्यापनाकडे जितकें लक्ष देणें जरूर होतें तितकें दिलें गेलें नाही. पण युरोपमध्येही त्या वेळीं अशीच परिस्थिति होती हें येथे नमूद केलें पाहिजे. मठपतींच्याच हातीं अकराव्या शतकापर्यंत शिक्षण राहिल्यामुळे बायबल, धर्मपर कविता, व ख्रिस्ती साधूंचीं चरित्रें, यांवरच शाळांमध्ये भर देण्यांत येई. ऐहिक कार्यक्षमतेवर शिक्षणपद्धतीने जोर दिला पाहिजे, आत्मा, स्वर्ग, नरक, परमेश्वर वगैरे सर्व नसले, तरीही तरुणांना शिक्षण देण्याची आवश्यकता आहे, असें प्रथम ल्यूथरने प्रतिपादण्यास युरोपमध्ये सुरुवात केली. ऐहिक कर्तव्यक्षमता हा उद्देश हिंदुस्थानांत ल्यूथरच्या पुष्कळ आधी मान्य झाला होता, हें वर दर्शविलेंच आहे.

इसवी सनानंतर कांही शतकांनी हिंदुस्थानमध्ये वचनप्रामाण्याचें जें अतिशय प्रस्थ माजलें, व तर्कशुद्ध सिद्धान्तांना हीन लेखण्यांत येऊं लागले, त्याची बरीचशी जबाबदारी पुरोहित वर्गाच्या हातीं शिक्षण गेलें होतें या परिस्थितीवर टाकणें भाग आहे. फार प्राचीन काळीं वचनप्रामाण्याचें इतकें स्तोम नव्हतें. उपनिषदांतील ऋषी तत्त्वज्ञानाचें प्रतिपादन करितांना स्वतःच्या बुद्धीला किंवा अनुभवाला पटतील, किंवा योग्य दिसतील, तेच सिद्धान्त मांडीत. वेदांमध्ये किंवा ब्राह्मण ग्रंथांमध्ये जे तत्त्वज्ञानविषयक सिद्धांत आढळतात, त्यांना अनुसरून आपलें म्हणणें आहे की नाही, याची ते फिकीर फारशी बाळगीत नसत. सांख्य, मीमांसा व न्याय या

तत्त्वज्ञानपद्धतीत तर जगन्निर्गत्या परमेश्वराचेंही उच्चाटण करण्यांत आलें आहे; आणि तरीही या पद्धतींना वेदबाह्य मानण्यांत येत नव्हतें. यावरून बुद्धीस पटेल तें प्रतिपादण्याची, ज्यांना आपण पुराणमता-भिमानी म्हणतो अशा लोकांमध्येही, कशी प्रवृत्त होती, तें चांगलेंच दिसून येईल. इ. स. पू. सातव्या शतकांत सुमारे त्रेसष्ट तत्त्वज्ञानपद्धती प्रचलित होत्या; यावरून त्या वेळीं वचन प्रामाण्यास किती थोडें महत्त्व देण्यांत येई तें चांगलें समजून येईल.

दुर्देवाने इ. स. पू. सहाव्या शतकानंतर वेद, ब्राह्मण, व उपनिषदे वगैरे ग्रंथ अपौरुषेय मानण्यांत येऊं लागले व त्यामुळें त्या ग्रंथामधील सिद्धांत तेवढे खरे, तद्विरुद्ध सर्व खोटे, असें समजण्याची प्रवृत्ति समाजामध्ये बळावूं लागली. पुढे जेव्हा स्मृती, पुराणें वगैरे ग्रंथ निर्माण झाले, तेव्हा ते साक्षात् अपौरुषेय नसले, तरी ईश्वरी प्रेरणेने लिहिले आहेत, अशी समजूत रूढ झाली. त्यामुळें वेद, ब्राह्मण, उपनिषदे, स्मृती व पुराणें यांचें महत्त्व फार वाढलें; व एखादें मत ग्राह्य कीं आग्राह्य; त्याच्या तर्कशुद्धतेवर अवलंबून न राहतां, श्रुतिस्मृतिप्रतिपादित सिद्धान्तांहीं जुळतें कीं नाहीं या कसोटीवर त्याची युक्तायुक्तता ठरवण्यांत येऊ लागली. शंकर, रामानुज, वगैरे सारख्या पंडितांना आपल्या तत्त्वज्ञानपद्धति स्मृतिप्रतिपादित सिद्धांतांशीं कशा जुळतात, हें सिद्ध करण्याकडे आपल्या बुद्धीचें फार मोठें बळ खर्च करावें लागलें. श्रुतिस्मृतीच्या बाहेर जावयाचें नाहीं, ही मुख्य अट असल्यामुळें अर्थाचा निष्कारण कोस काढण्याकडे प्रवृत्ति वाढली व तत्त्वज्ञानाचा स्वाभाविक विकास खुंटला.

अशी परिस्थिति झाल्यामुळे स्वतंत्र दिचार प्रतिपादण्याची व स्वतंत्र शोध करण्याची प्रवृत्ति दिवसेंदिवस नष्ट होऊं लागली. येथें एक प्रत्यक्ष उदाहरण देऊं, म्हणजे वरील विधानाची सत्यता सर्वांना पटेल. ज्या वेळीं ज्योतिषशास्त्रामध्ये विशेष प्रगति झालेली नव्हती, त्यावेळीं चंद्रसूर्यांना राहुकेतुनामक राक्षसांनी घासल्यामुळें ग्रहणें होतात असा समाजांत समज होता. दुर्देवाने या मताम पुराणामध्ये स्थान मिळालें व त्यामुळें जेव्हा ग्रहणाची खरीं कारणें ज्योतिषशास्त्रज्ञांस अवगत झालीं तेव्हा देखील त्यावर लोकांचा विश्वास बसणें अशक्य होऊन गेलें. पृथ्वीच्या

छायेमुळे ग्रहणें लागतात, हा महत्त्वाचा शोध आर्यभट्ट, ब्रह्मगुप्त, वराह-
मिहिर वगैरे हिंदु ज्योतिषांनी सुमारे १५०० वर्षांपूर्वीच लावला होता.
पण राहुकेतुकल्पना चुकीची, व नवा सिद्धांत खरा, हे बहुजन समाजास
पटवून देण्यास जी चळवळ करावयास पाहिजे होती, ती ज्योतिष-
पंडितांच्या हातून झाली नाही. श्रुतिस्मृतीबद्दल वाटणाऱ्या आदरामुळे
या पंडितांनी सत्यज्ञानप्रसारार्थ खटपट केली नाही एवढेच नव्हे, तर
सत्यसिद्धात ते लोकांमासून दडवूनही ठेवू लागले. उदाहरणार्थ ब्रह्मगुप्ताला
ग्रहणांची खरी कारणें माहीत होती, व त्यांच्याच साहाय्याने त्याने
ग्रहणांचे विवेचन केले आहे. पण ब्रह्मसिद्धांताच्या पहिल्या अध्यायांत
बहुजनसमाजांत सवंग लोकप्रियता मिळावी म्हणून 'राहुकेतूनी आसल्या-
मुळे ग्रहणें लागतात हेंच मत खरें आहे, कारण अपौरुषेय वेद व ऋषिप्रणीत
मनुस्मृति व गर्गसंहिता या ग्रंथांमध्ये तेंच मत प्रतिपादन केले आहे, ज
तें खोटें कसे असेल, असें प्रतिपादण्यास ब्रह्मगुप्त मागे पुढे पहात नाही. १
पण एवढ्यावर सुद्धा ब्रह्मगुप्त थांबत नाही. आर्यभट्ट, वराहमिहिर,
श्रीषेण, विष्णुचंद्र, वगैरे ज्योतिष्यांवर पृथ्वीच्छायेने ग्रहणें लागतात, हा
श्रुतिस्मृतिवाह्य सिद्धांत प्रतिपादन केल्याबद्दल तो आग पाखडण्यास
कमी करीत नाही ! केवढा हा अप्रामाणिकपणा ! पण त्यास कारण
म्हणजे, श्रुतिस्मृतींत लिहिलेले तें खरें, असें मानण्याचा जी समाजांत
प्रवृत्ति होती तिला दुजोरा देऊन सवंग लोकप्रियता मिळवण्याचा मोह
ब्रह्मगुप्तास आवरतां येईना हेंच होय. बृहत्संहितेंत एके ठिकाणी वराह-
मिहिराने राहुकेतु कल्पना कशी खोटी हें विशद केले आहे, २ पण पुढे
श्रुतिस्मृतीत तिचा पुरस्कार केला असल्यामुळे, तिचाही वाटला तर

१ ब्रह्मसिद्धांत हल्ली उपलब्ध नाही, पण त्यामधील वरील आशयाचें अवत-
रण अल्बेरूनीने आपल्या ग्रंथांत दिले आहे. भा. २, पान ११०.

२ यदि मूर्तो भविचारी शिरोऽथवा भवति मंडली राहुः ।

भगणार्धेनान्तरितो गृह्णाति कथं नियतचारः ॥ ५.४.

अथ भुजगेन्द्ररूपः पुच्छेन मुखेन वा स गृह्णाति ।

राहुः पुच्छान्तररुद्धं रथगथति वस्मान्न भगणार्धम् ॥ ५.६

लोकांनी अंगीकार करावा असें तो म्हणतो.^१ आर्यभट्ट मात्र पृथ्वीच्या वृत्ताचा जोराने पुढे स्वीकार करितो; पण पुराणांतील मत चुकीचें असें तो कबूल नव्हित करतो,^२ त्यावर उघड हल्ला चढवीत नाही. पृथ्वीच्या वृत्ताचें कारण ज्योतिषांना गेलीं १५०० वर्षे माहीत असून समाजामध्ये राहुकेतु कल्पना जी रूढ आहे, तिला कारण म्हणजे वचन प्रामाण्याचें माजलेलें स्तोम हेंच होय. ब्राह्मण, बौद्ध व जैन यांनी जो शेतकीवर बहिष्कार घातला व आयुर्वेद विद्यालयांमध्ये शवच्छेदन जें बंद झालें, त्यासाठी कारण समाजाच्या मनावर घर्माची दाढती पगड हेंच होय. श्रुतिस्मृतींवर प्रतिपादिलेले सर्व सिद्धांत यावच्छेदनिदाकारी पाळलेच पाहिजेत, असें मत प्रबळ झाल्यावर वरील गोष्टी घडणें अपरिहार्य होतें.

पण येथे हें नमूद केलें पाहिजे, की युरोपमध्येही या काळीं घर्माची समाजावर अशीच दृढ पगड होती. वचनप्रामाण्याचें प्रस्थ तेव्हाही हिंदुस्थानाइतकेंच माजलेलें होतें. गॅलिलियोला आपल्या ज्योतिषांमधील शोधाबद्दल बराच छळ सोसावा लागला. मध्ययुगामध्ये परंपरेनें आलेलीं मते व सिद्धांत शिकवावयाचे हेंच शिक्षणसंस्थांचें ध्येय होतें; स्वतः विचार करून आपल्या बुद्धीस पटतील ते सिद्धान्त प्रतिपादण्याची पात्रता विद्यार्थ्यांत यात्री, अशी मुळीच कोणाचीही छटपट नव्हती. ल्यूथर हाच युरोपमध्ये विचारस्वातंत्र्याचा पहिला कैवारी होता. आपल्या चळ-वळीच्या प्रारंभी 'जें विचारास पटत नाही तें देवासही मान्य व्हावयाचें नाही' असें तो प्रतिपादित असे; पण आपल्या आयुष्याच्या शेवटीं विचारस्वातंत्र्याचा तो पक्का द्रष्टा बनला. 'विचारस्वातंत्र्य जसजसे अधिक वाढतें तसतसा मनुष्य अधिक भयंकर राक्षस बनतो' असें तो म्हणूं लागला. पांचव्या शतकापासून पुढे हिंदुस्थानांत विचारस्वातंत्र्य नष्ट झालें हें नमूद करितांना युरोपखंडामध्येही तें सोळाव्या शतकापर्यंत नव्हतें याकडे इतिहासकाराचें लक्ष वेधणें जरूर आहे. पण दीड दोन हजार वर्षे

१ एवमुपरागकारणमुक्तमिद दिव्यदृग्भिराचार्यैः ।

राहुः कारणमस्मिन्नित्युक्तः शास्त्रसंज्ञावः ॥ ५१३

२ यदसज्ज्ञानसमुद्रात्समुद्भूतं देवताप्रसादेन । सज्ज्ञानोत्तमरत्नं मयानिमग्नं स्वमतिमवा ॥ गोलभाग ४९.

३ मन्त्रो, पान २६, २९,

ब.मा. ९...१७

सोळाव्या शतकापर्यंत मूळ ग्रंथावर टीका करण्याचीकडे विशेष कांही स्वतंत्र स्वरूपाचे काम झाले नाही. रिनैसन्स व रेफर्मेशन् याच्या नंतरच युरोपमध्ये स्वतंत्र विचारास चालना मिळाली व नवनवीन ज्ञानक्षेत्रांत श्रद्धेचे धडाडीने प्रवेश करून तेथे महत्त्वाचे शोध लावू लागली. हिंदुस्थानांत या वेळी परकी अंमल सुरू असल्यामुळे जुन्या चाकोऱ्यांतून चालत असलेला ज्ञानरथ नव्या मार्गावर जाऊ शकला नाही.

प्राचीन परंपरेबद्दल जो लोकांना या वेळी अतिशय आदर वाटू लागला होता, त्यामुळे चौकस बुद्धीने निरीक्षण करून, एखादी गोष्ट शिकण्याजोगी आवळली तर ती शिकून, परंपरागत ज्ञान वाढविण्याकडे हिंदु विद्वानांचे या वेळी बिलकूल लक्ष नसे. पूर्वी असली कूपमंडूकवृत्ती नव्हती. हिंदु शिल्पकारांनी ग्रीक शिल्पकारांची कलापद्धति पाहून, ती हस्तगत करून, निजपासून योग्य तो बोध इसवीसनाच्या प्रारंभी घेतला होता. अलेग्झॅंड्रिया येथील ज्योतिषी काय शोध लावतात, याकडे आर्यभट्ट, बराहमिहिर, वगैरे ज्योतिषांचे नेहमी लक्ष असे. ग्रीक लोक म्लेच्छ म्हणून त्यांच्यापाशी शिकण्याजोगे कांही असणे शक्य नाही अशी उत्तरकालीन मनोवृत्ति सातव्या शतकापर्यंत देखील नव्हती. बराहमिहिर म्हणतो:—

“म्लेच्छा हि यवनास्तेषु सम्यक्शास्त्रमिदं स्थितम् ।

ऋषिवत्तेऽपि पूज्यन्ते.....॥ ”

‘यवन हे म्लेच्छ हे खरे, पण त्यांचा या ज्योतिषशास्त्राचा व्यासंग मोठा आहे, म्हणून त्यांना आपण ऋषिप्रमाणे मान देतो.’

अशा प्रकारची सत्यान्वेषणवृत्ति या वेळी विद्वानांमध्ये होती. पण पुढे सुमारे दोन तीनशे वर्षांच्या आत ती पार मावळली. प्राचीन ज्ञान व परंपरा याबद्दल वाटत असलेल्या फाजील अभिमानामुळे हिंदू-मध्ये या सुमारास कूपमंडूकवृत्ति, अहंकार व दुरभिमान हे फार वाढू लागले. दुसऱ्याकडून किंवा परदेशाकडून कांही शिकतां येणे शक्य आहे हे त्यांना खरेही वाटेनासे झाले. जुने ज्ञान आहे तेच त्रिकाळाबाधित सत्य होय, त्यामध्ये वाढ होणे शक्य नाही, ते चुकीचे असणे तर सर्वस्वी अशक्य आहे अशी समाजाची मनोवृत्ति बनली. अकराव्या शतकातील हिंदूसंबंधी अल्बेरुनी म्हणतो, “ ते दुराग्रही, मूर्ख व अहंमय

सोळाव्या शतकापर्यंत मूळ ग्रंथावर टीका करण्याचीकडे विशेष कांही स्वतंत्र स्वरूपाचे काम झाले नाही. रिनैसन्स व रेफॉर्मेशन यांच्या नंतरच युरोपमध्ये स्वतंत्र विचारास चालना मिळाली व नवनवीन ज्ञानक्षेत्रांत बुद्धि धडाडीने प्रवेश करून तेथे महत्वाचे शोध लावू लागली. हिंदुस्थानांत या वेळी परकी अंमल सुरू असल्यामुळे जुन्या चाकोऱ्यांतून चालत असलेला ज्ञानरथ नव्या मार्गावर जाऊ शकला नाही.

प्राचीन परंपरेबद्दल जो लोकांना या वेळीं अतिशय आदर वाटू लागला होता, त्यामुळे चौकस बुद्धीने निरीक्षण करून, एखादी गोष्ट शिकण्याजोगी आढळली तर ती शिकून, परंपरागत ज्ञान वाढविण्याकडे हिंदु विद्वानांचे या वेळीं बिलकूल लक्ष नसे. पूर्वी असली कूपमंडूकवृत्ती नव्हती. हिंदु शिल्पकारांनी ग्रीक शिल्पकारांची कलापद्धति पाहून, ती हस्तगत करून, तिजपासून थोर तो बोध इसवीसनाच्या प्रारंभी घेतला होता. अलेग्झॅंड्रिया येथील ज्योतिषी काय शोध लावतात, याकडे आर्यभट्ट, बराहमिहिर, बगैरे ज्योतिषांचे नेहमी लक्ष असे. ग्रीक लोक म्लेच्छ म्हणून त्यांच्यापाशी शिकण्याजोगे कांही असणे शक्य नाही अशी उत्तरकाळीन मनोवृत्ति सातव्या शतकापर्यंत देखील नव्हती. बराहमिहिर म्हणतो:—

“म्लेच्छा हि यवनास्तेषु सम्यक्शास्त्रमिदं स्थितम् ।

ऋषिवत्तेऽपि पूज्यन्ते.....॥”

‘यवन हे म्लेच्छ हे खरे, पण त्यांचा या ज्योतिषशास्त्राचा व्यासंग मोठा आहे, म्हणून त्यांना आपण ऋषिप्रमाणे मान देतो.’

अशा प्रकारची सत्यान्वेषणवृत्ति या वेळीं विद्वानांमध्ये होती. पण पुढे सुमारे दोन तीनशे वर्षांच्या आंत ती पार मावळली. प्राचीन ज्ञान व परंपरा याबद्दल वाटत असलेल्या फाजील अभिमानामुळे हिंदू-मध्ये या सुमारास कूपमंडूकवृत्ति, अहंकार व दुरभिमान हे फार वाढू लागले. दुसऱ्याकडून किंवा परदेशस्थाकडून कांही शिकतां येणे शक्य आहे हे त्यांना खरेही वाटेनासे झाले. जुने ज्ञान आहे तेथे त्रिकाळाबाधित सत्य होय, त्यामध्ये वाढ होणे शक्य नाही, ते चुकीचे असणे तर सर्वस्वी अशक्य आहे अशी समाजाची मनोवृत्ति बनली. अकराव्या शतकांतील हिंदूसंबंधी अल्बेरूनी म्हणतो, “ ते दुराग्रही, मूर्ख व अहंमय

आहेत. आपणाशिवाय इतर कोणत्या लोकांमध्ये किंवा आपल्या वेशा-
शिवाय इतरत्र कोठे ज्ञानाचा किंवा शास्त्रांचा व्यासंग होत असेल, याची
कल्पनाही त्यांना शिवत नाही. पश्चिमांमध्ये किंवा खूरासानमध्ये धर्मचे
अमके विद्वान् लोक आहेत, व त्यांचीं अशीं बऱ्हीं मते आहेत, असें जर
कोणी त्यांना सांगितलें तर तो मनुष्य असत्यवादी किंवा माढव असला
पाहिजे असा ते निष्कर्ष काढतात. त्यांनीं जर ज्ञानार्जनाकरितां बाहेर प्रवास
करणें सुरू केलें, किंवा परदेशांत निरनिराळ्या ज्ञानक्षेत्रांत काय चढा-
मोडी होत आहेत याचा अभ्यास केला, तर त्यांचा दृष्टिकोन बदलेल.'
पूर्वींचे हिंदु लोक अशा मनोवृत्तीचे नव्हते, असें म्हणून तें सिद्ध करण्यास
अल्बेकनीने, वराहमिहिराने ग्रीक ज्योतिषांच्या स्तुतीपर जे उद्गार काढले
आहेत ते उद्धृत केले आहेत.^१

अल्बेकनीच्या वेळीं महंमद गझनीच्या स्वाऱ्या नुकत्याच होऊन
गेल्या होत्या, त्यामुळें मुसलमान व मुसलमानी विद्या याबद्दल हिंदूंना
स्वेष व तुच्छता वाटणें स्वाभाविक होतें. अल्बेकनीने वरील उताऱ्यांत
थोडी अतिशयोक्तीही केली असेल. तथापि या वेळच्या हिंदू विद्वानांचे
अल्बेकनीने रंगविलेलें वरील चित्र बरेंचसें विश्वसनीय आहे, असें मानाचें
लागतें. या वेळीं हिंदूंना प्राचीन परंपरेबद्दल इतका अभिमान वाटत असे,
व श्रुतिस्मृतिपुराणांमध्येच जगांतील सर्व सत्य साठवले आहे, याबद्दल
इतकी खात्री असे, की वराहमिहिराप्रमाणें ज्योतिषांतील प्राविण्याबद्दल
यवनांनाही ऋषीप्रमाणें मान देणारा एखादा तरी विद्वान् त्यांच्यामध्ये साप-
डला असता की नाही, याबद्दल जबरदस्त शंका वाटू लागते. दूषित
भूबंघांचें निराकरण करणें, निराधार परंपरेला सोडून देण्याचें मनोबल
उत्पन्न करणें, शक्य त्या सर्व बाजूनी व उपायांनी ज्ञानवृद्धि करून
घेण्याची लालसा उत्पन्न करणें, वगैरे कार्य या वेळीं हिंदु शिक्षणपद्धतीच्या
झालून होईनासें झालें होतें. माणिक्य, घनवंतरि, वगैरे वीस पंचवीस बैज
इ. स. ८०० च्या सुमारास खलिफा हरूनच्या निमंत्रणावरून बगदादलां
गेले होते हें खरें, पण त्यांचें कृत्य समाजास आवडलें की काय, ते परत
हिंदुस्थानांत आले की नाही, आले असल्यास त्यांना जातिबहिष्कृत केले

की काय, याबद्दल कांहीच माहिती मिळत नाही. पण हें निर्विवाद आहे की यापुढच्या कालांत परदेशामध्ये वसाहती करितां किंवा ज्ञानार्जनाकरितां जाणें हिंदुस्थानांत अजीबात थांबलें. वसाहतीकरितां पांचव्या सहाव्या शतकापर्यंत बरेच हिंदू जावा, सुमात्रा, बर्गेरे बेटांत जात होते. पण त्या वेळीं सुद्धा ज्ञानार्जनाकरितां कोणी जात होते की नाही याची शंकाच वाटते. संस्कृत वाङ्मयामध्ये हिंदुस्थानच्या आजूबाजूच्या देशांच्या भूगोलाची, त्यांतील लोकांच्या इतिहासाची, अगर चालीरीतीची विवक्षणीय माहिती देणारा एकही ग्रंथ नाही. पुराणांमध्ये जी असंख्य भूवर्णने आहेत त्यांच्या लेखकांपैकी एकाने तरी हिंदुस्थानचा किनारा कधी काळीं सोडला होता की काय याबद्दल शंका वाटल्याशिवाय राहत नाही.

प्राचीन काळीं प्रथमप्रथम हिंदूंना हस्तव्यवसाय व बंधे शिक्षण याबद्दल तुच्छता मुळीच वाटत नसे हें मागे आपण पाहिलेंच आहे.^१ हस्तव्यवसाय व वाङ्मय या दोहोचेंही तरणांना शिक्षण देण्यांत येई. अनुवंद, आयुर्वेद, धातुशास्त्र, वगैरे शास्त्रांचें अध्ययन ब्राह्मणही करीत. विषकरी लोकही वाङ्मय, लोककथा, ज्योतिष व तिरंदाजी या विषयांचा आवडीने व्यासंग करीत.^२ पण पांचव्या सहाव्या शतकानंतर ही परिस्थिति बदलली. हस्तव्यवसाय हीन दर्जाचे मानण्यांत येऊं लागल्यामुळे उच्चकुलीन व बुद्धिमान् लोक ते करीनासे झाले. वैश्यलोकांचा दर्जा घुड्याइतका हीन झाला, व निरनिराळ्या घंटांतील लोकांना आपल्या बंधाशिवाय इतर कांहीच येईनासें झालें. त्यांच्यामधून नवव्या शतकाच्या सुमारास साक्षरतेचेंही उच्चाटन झालें.^३ त्यामुळे नवव्या शतकापासून शिल्पकला, स्थापत्यशास्त्र, चित्रकला, खनिशास्त्र, वगैरे ज्ञानशास्त्रांमध्ये हिंदूंची प्रगती जवळ जवळ थांबल्यासारखी झाली. अठराव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत जगांतील जवळ जवळ सर्व व्यापारी पैठा हिंदू विषयांच्या ताब्यांत होत्या हें खरें; पण याही घंटांत कापड उत्पन्न करणारा-

१ मागे पान ९६, १०० वहा.

२ मागे पान ९५ पहा.

३ मागे पान १२० पहा.

च्या पद्धतीत गेल्या बाराशें वर्षांत कांही प्रगति झाली असें वाटत नाही. स्पर्धा नसल्यामुळे परदेशी व्यापारी पेठा हिंदूंच्या ताब्यांत राहिल्या एवढेच.

हिंदूंची ज्या वेळीं ज्ञानक्षेत्रांत चोहोकडे प्रगति होत होती त्या वेळीं समाजाचा बराच मोठा भाग साक्षर होता. प्राचीन अथेन्समध्ये दहांत एकास, व स्पार्टामध्ये पंचविसांत एकास, शिक्षण मिळे; स्त्रीशिक्षणाकडे ठेथे मुळीच लक्ष दिलें जात नसे.^१ हिंदुस्थानांत त्रैवर्णिकांमध्ये मौर्यकालीं शेंकडा ७५ व गुप्तकालीं शेंकडा ५० लोक साक्षर होते व स्त्रीशिक्षणाकडेही मौर्यकालापर्यंत थोडें बहुत लक्ष दिलें जाई. पुढे पुढे सर्व स्थिति बदलली. स्त्रीशिक्षण जवळ जवळ बंद पडल्यासारखें झालें. साक्षरतेचें प्रमाण दहाव्या शेंकडाच्या शतकामध्ये शेंकडा तीस पर्यंत उतरलें. त्यामुळे स्वाभाविकच समाज कमी कार्यश्रम बनला; ज्ञानामध्ये प्रगति होईनाशी झाली. आता हें खरें की युरोपमध्येही मध्ययुगाच्या अखेरपर्यंत बहुजनसमाज निरक्षर व शिक्षणद्वेषी होता. पण त्यामुळे हिंदुस्थानांत एके काळीं साक्षरता इतक्या प्रमाणावर असूनही बाराव्या शतकांत तिचें प्रमाण इतकें कमी व्हावें, बाबद्दल वाटावयाचा खेद कांही कमी होत नाही.

पांचव्या शतकांत झालेल्या संस्कृतच्या पुनरुज्जीवनामुळे बहुजन-समाजातील ज्ञानप्रसाराचें काम अधिक कठीण झालें. जो तो संस्कृतमध्ये ब्रंष लिहू लागला; त्यामुळे प्राकृत वाङ्मयाची अभिवृद्धि होणें थांबलें. जोपर्यंत सामान्य लोकांना संस्कृत साधारण समजत असे, तोपर्यंत या-पासून विशेष अपाय झाला नाही. पण नवव्या दहाव्या शतकापासून प्राकृत व अपभ्रंश या लोकबोलीच्या भाषा संस्कृतपासून इतक्या विभिन्न झाल्या की सामान्य लोकांस संस्कृत समजेनासें झालें. बहुजनसमाजांत ज्ञानप्रसार होण्याकरितां या वेळीं विद्वानांनी प्राकृत वाङ्मयाच्या अभिवृद्धीकडे लक्ष द्यावयास पाहिजे होतें; पण तसें घडून आलें नाही. कांही कांही शाळांमध्ये मराठी, कानडी, नेलगू, वगैरेसारख्या प्राकृत भाषा शिकवत असत, पण एकंदरीत सर्व गोष्टींचा आढावा काढतां संस्कृतवरच विशेष भर दिला जात असे व प्राकृतची हेळसांड होत असे असें वाटल्या.

१ मन्रो, ए टेक्स्ट बुक ऑफ हिस्टरी ऑफ एजुकेशन, पानें २६, २९.

शिवाय रहात नाही. अल्बेरूनीचेही मत तसेच बनले होते.^१ युरोपमध्येही या वेळी ग्रीक व लॅटिन यांचेच स्तोम माजले होते, व सतराव्या शतकापर्यंत सर्व शिक्षण लॅटिनच्याच द्वारे होई हे खरे आहे; पण महावीर व बुद्ध या बोर व दूरदर्शी पुरुषांनी प्राकृत भाषांच्या अभिवृद्धीस जी इ. स. पू. सातव्या शतकांत चालना दिली होती, ती जर तशीच पुढे टिकली असती, तर बहुजनसमाजामध्ये ज्ञानप्रसार होण्यास फार मदत झाली असती, व त्यामुळे निरनिराळ्या ज्ञानक्षेत्रांतील हिंदूंची प्रगति, झाली त्याच्या पेक्षा पुष्कळच जास्त झाली असती, असे वाटल्याशिवाय रहात नाही.

हिंदू पंडित आपापल्या शास्त्रांचे संपूर्ण अध्ययन करीत, पण इतर शास्त्रांचेही विहंगावलोकन करून ज्ञानशाखाचे परस्पर संबंध व परस्परोपकारित्व यांचा ते फारसा विचार करीत नसत. त्यामुळे वाङ्मय, तत्त्वज्ञान, तर्कशास्त्र, गणित, ज्योतिष, वगैरे विषयांपैकी प्रत्येकाच्या अध्ययनाने बुद्धिविकासावर काय काय परिणाम होतात याची विशेष चर्चा कोठेच झालेली दिसत नाही. हल्ली दुय्यम शिक्षणक्रमामध्ये वाङ्मय, इतिहास, भूगोल, व्याकरण, भौतिक शास्त्रे, वगैरे विषयांच्या मूलभूत तत्त्वांचे विद्यार्थ्यांना थोडे थोडे ज्ञान मिळते, व त्यामुळे बुद्धीमध्ये थोडी चतुरस्रता आली, म्हणजे मग विद्यार्थी उच्चशिक्षणक्रमामध्ये आवडीच्या विषयांचे विशेषाध्ययन करतात. प्राचीन हिंदुस्थानांत निरनिराळ्या विषयांची मूलतत्त्वे शिकवणारा असा विस्तृत दुय्यम शिक्षणक्रम नव्हता. व्याकरण, तर्कशास्त्र व वाङ्मय यावर भर दिला जाई व इतिहास, गणित, ज्योतिष, वगैरे विषयांकडे दुर्लक्ष केले जात असे. युरोपमध्ये पण या वेळी अशीच स्थिति होती. तेथेही व्याकरण व विवादाशास्त्र यांवर जोर देऊन इतर विषयांकडे दुर्लक्ष करीत. ख्रिस्ती सण केव्हा येतात ते समजण्यास जरूर तेवढेच गणित विद्यार्थ्यांस शिकवत. भौतिक शिक्षणक्रमामध्ये शास्त्रांचा सुमारे १०० वर्षांपूर्वीच युरोपमध्ये प्रवेश झाला आहे. दुय्यम शाळांत भौतिक शिक्षण देण्यास जर्मनीमध्ये १८१६ साली सुरुवात झाली. १८५६ सालच्या रॉयल कमिशनने फारच विनवणी केली, म्हणून इंग्लंडमधील

कांही हायस्कुलांनी वर्षातून वहाबारा तास भौतिक शास्त्र शिकवण्याचा उपक्रम सुरू केला. लंडन युनिव्हर्सिटीमध्ये फॅकल्टी ऑफ सायन्सचीही शाखा १८६० मध्येच उघडण्यांत आली.

हिंदु शिक्षणांतील सर्व दोष बर प्रांजळपणें व निःपक्षपाताने दाखविले आहेत. त्यांपैकी बरेचसे आठव्या नवव्या शतकाच्या पुढें उत्पन्न झाले आहेत. लोकभाषेतून शिक्षणाचा अभाव, शास्त्रीय शिक्षणाकडे झुकंझ, बगैरे दोष युरोपमध्येही परवापरवापर्यंत होते. प्राचीन हिंदु शिक्षणपद्धतीचें गुणदोषविवेचन करितांना आपल्या मनश्चक्षुपुढे हल्लीची पाश्चात्य शिक्षणपद्धति येणें अपरिहार्य असतें; पण आपण हें ध्यानांत ठेवेलें पाहिजे, की युरोपमध्ये गेल्या तीनशे वर्षांमध्ये ज्ञानशाखांची व शिक्षणाची एक सारखी प्रगति होत आहे, पण हिंदुस्थानांत गेल्या हजार वर्षांमध्ये परकीय अंमल व त्यांचे स्वाभाविक दुष्परिणाम यामुळें ज्ञानाचा एकसारखा न्हास होत आहे. मुसलमानी अंमलाचा हिंदू ज्ञानविकासावर काय परिणाम झाला, याबद्दल एका मुसलमानाचेंच मत येथे उद्धृत करूं. अल्बेरनी म्हणतो, “(राजसत्तेचा आश्रय व प्रोत्साहन नसल्यामुळें) हल्लीचा काळ ज्ञानवृद्धीस बिल्कुल अनुकूल नाही. हिंदुस्थानांत या वेळीं कुठारें नवें शास्त्र उत्पन्न होणें किंवा नवा शोध लागणें ही गोष्ट अशक्य आहे. पूर्वीच्या काळीं जें ज्ञान अवगत होतें, त्याचे थोडे अवशेष आज हल्लीं शिल्लक राहिले आहेत. ” सतराव्या शतकांतील काशीतील मिखापोठासंबंधी लिहितांना बनियर म्हणतो, ‘काशीमध्ये १०-१२ वर्षे जुळें अध्ययन करितात, पण सर्वच काम फार संवर्णें चालतें. राजाकडून खज्मान होईल, किंवा हुषार बिद्याध्याना पारितोषिकें मिळतील, अशी कांहीच आशा नसल्यामुळें अभ्यास करण्यामध्ये मुलांना कांहीच हुकूम आटत नाही. ’ १८८२ च्या एजुकेशन कमिशनच्या बंगाल शाखेचा रिपोर्ट म्हणतो, “ मुसलमानी सत्तेचा हिंदु शिक्षणावर फारच बवंडर परिणाम झाला. हिंदूंच्या मालकीच्या बऱ्याच जमिनी गेल्या. राबवा व चवकली, हिंदु शिक्षणाचे बहुतेक आश्रयदाते नाहीसे झाले. संपन्न हिंदू

१ अल्बेरनी, १, पान २५२.

२ पान ३४४.

लोक जे त्यांची भाषा व वाङ्मय शिकू लागले. संस्कृत शाळांमध्ये पुरो-
हितांची मुलें तेवढीं जाऊं लागलीं; उच्च व मध्यम हिंदु वर्गातील मुलें
मुसलमानी शिक्षकांच्या हाताखालीं उर्दू शिकू लागली, त्यामुळें संस्कृत
शाळांज्या जवळ जवळ ओस पडून गेल्या. १”

गेल्या हजार वर्षांत हिंदु शिक्षणाची व ज्ञानशाखांची किती
दुर्दशा झाली आहे हें वरील तीन निःपक्षपाती साक्षीदारांच्या मतांवरून
दिसून येईल, त्यामुळें तीनशे वर्षे एकसारखे अनुकूल परिस्थितींत फोफावलेल्या
युरोपियन ज्ञानवृक्षाची हजार वर्षे परकी अमळाच्या विषारी वातावरणा-
मुळे बऱ्याचशा बटून गेलेल्या हिंदु ज्ञानवेळीशीं तुलना करणें समजस होणार
नाही. निःपक्षपाती इतिहासकारांस हें कबूल करावें लागेल, की हिंदु
संस्कृतीच्या उत्कर्षाच्या काळीं शिक्षण बहुतेक सर्व वर्गांत फैलावलेलें होतें,
व स्त्रियांनाही तें मिळत असे. जें शिक्षण दिलें जात असें त्यामुळें शील-
संवर्धन व सद्गुणपरिपोष होऊन, व्यक्तिमात्रांचीं समाजिक व कौटुंबिक
कर्तव्ये प्रत्येकास कळत, व आपापला घंदा चालवून उदरनिर्वाह कर-
ण्याची पावता अंगीं येई. प्राचीन ज्ञान, संस्कृति, व वाङ्मय यांचें शिक्षणामुळे
संगोपन झालें व त्यांमध्ये बराच काल पर्यंत वेळोवेळीं भरही पडत गेली.
विचारस्वातंत्र्य, गुरुकुलपद्धति, प्रत्येक विद्यार्थ्याकडे वैयक्तिक लक्ष, साधी
राहाणी व उच्च विचारसरणी, सार्वत्रिक शिक्षण, वाङ्मयात्मक व उपयुक्त
शिक्षणाची सांगड, —वगैरे ज्या तत्त्वांवर प्राचीन शिक्षणपद्धति अधिष्ठित
होती, तीं तत्त्वे सत्य व उपयुक्त आहेत व परिस्थितीप्रमाणें थोडा बहुत
फेरफार करून जर त्यांवर आजही कोणी शिक्षणपद्धति बसवील तर ती
कार्यक्षम व फलदायी झाल्याशिवाय राहणार नाही.

—समाप्त—

संदर्भ ग्रंथांची यादी

मूलग्रंथ

ऋग्वेद, अथर्ववेद, काठक संहिता, मैत्रायणीय संहिता.
शतपथ ब्राह्मण, गोपथ ब्राह्मण, सामविधान ब्राह्मण.
बृहदारण्यक, छांदोग्य व तैत्तिरीय उपनिषदे.
ऋक्संप्रातिशाख्य, तैत्तिरीय प्रातिशाख्य.
निरुक्त, पातंजल महाभाष्य.
मानव, गोभिल, जैमिनि, वाराह व बौधायन गृह्यसूत्रे.
आपस्तंब, वशिष्ठ, बौधायन व गौतम धर्मसूत्रे.
रामायण, महाभारत.
चरक व सुश्रुत संहिता.
कौटिलीय अर्थशास्त्र.
मनु, याज्ञवल्क्य व नारद स्मृति; अपरांक टीका व मिताक्षरा.
स्मृतिचंद्रिका, आचार व संस्कार कांट.
पराशर माधव.
बीरमित्रोदय, संस्कार प्रकाश.
गाथासप्तशती, रघुवंश, उत्तररामचरित्, हर्षचरित्, काव्यमीमांसा-
महावग्ग, मिलिन्दपण्ह व जातकें.
प्राचीन शिलालेख व ताम्रपट.

विदेशी प्रवासी व इतिहासकार

मेगॅस्थेनीज, स्ट्रेबो.

Watters : *On Yuan Chwang.*

Takakusu : *Itsing.*

Alberuni : *India Ed. by Sachau.*

आधुनिक ग्रंथ

Gils : *Ibm Batuta.*

Tavernier : *Travels in India.*

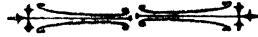
Bose : *Indian Teachers of the Budhist Universities.*

Report of the Indian Education Commission 1882.

Keay : *Ancient Indian Education.*

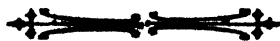
Das : *Education System of the Ancient Hindus.*

Bokil : *History of Education in India Part I.*

संकेतात्मक संक्षिप्त (Abbreviations)

अ. वे.	अथर्ववेद
इं. अं.	Indian Antiquary
उ.	उपनिषद्
ऋ. वे.	ऋग्वेद
ए. इ.	Epigraphia Indica
ए. क.	Epigraphia Carnatica
गू. सू.	गृह्यसूत्र } यांच्या पाठीमागील अक्षर
घ. सू.	
	धर्मसूत्र } विशिष्ट धर्म किंवा गृह्य-
	} सूत्राचें आद्याक्षर असतें,
	उदाहरणार्थ आ. घ. कु.
	आपस्तम्ब घ. सू.
बी. मि. सं.	बीरमित्रोदय, संस्कार प्रकाश
सा. प. आ.	सतपथ ब्राह्मण
सो. ए. इ. ए. रि.	South Indian Epigraphia Report
स्मू. चं.	स्मृतिचंद्रिका

सूची

अन्नहार गाबें-शिक्षणकेंद्रे, १६१-४
 अंतर्जातीय योजना, ८९
 अंतेबासी पद्धत, ९२-९४
 अध्ययन वृत्ति, १७१
 अध्यापक विद्यालयें, ३३
 अनुशिक्षक बंदे,-शिक्षणावरील परिणाम,
 ११०, कार्यक्षमतेवरील परिणाम, १८७
 अभ्यासक्रम, वाङ्मयात्मक, वैदिक का-
 लीन, ६६-९; इ. स. पू. १०००-ते १
 पर्यंतचा, ६९-७२; इ. स. १ ते
 १२०० पर्यंतचा, ७२-८; त्याची काल-
 मर्यादा, ६०-३; त्याची युरोपातील
 लोकप्रियता, १९०; बौद्ध विद्यालयां-
 ताल, ७५-६
 अरबलोक व आयुर्वेद, १०४-५
 अलहाद्रीसी व हिंदु चारित्र्य, १८२
 अस्वेरुनी व ब्रह्मगुप्त १९२; व हिंदु विद्वा-
 नांची कूपमंडूकवृत्ति, १९५-६
 अशीच नियम, त्यास अपवाद, १६८
 अक्षरस्वीकरण संस्कार, २-४
 आत्मविश्वास व विद्यार्थी, १८४-५
 आयुधजीवी संव, १०१
 आयुर्वेदशिक्षण, ९७-९८, १०१-५
 आयुर्वेदोपनयन, २९
 आर्यभट्ट, व ग्रहणें, १९२-३
 आश्रम विद्यालयें, ५३-४
 आश्रमसंस्था, ८-९
 आश्रमेधिक व्रत, २२
 इन्द्रियनिग्रह व विद्यार्थी, ५३, १८५
 इह बतूता व हिंदु चारित्र्य, १८३
 उत्तमगुणपरिपोष, १८४

उत्सर्जन विधि, २६
 उपनयन, त्याची प्राचीनता, ५; एकदा
 का अनेकदा, ६-७; आवश्यक
 संस्कार, ८-९; अंभमूकांचें, १०;
 प्रायश्चित्ताकरिता, ११; त्याचा काल,
 १२-१४; संस्कारवर्ण, १५-२३;
 स्त्रियांचें, १२४-५; क्षत्रियवैश्यांचें,
 ८९-९१; आयुर्वेदीय २९; धनुर्वेदीय,
 २९
 उपाकर्म, २२-२६
 एन्नायिरम् विद्यालय, १५७-८
 ओदंतपुरी मठ, १५५
 औद्योगिकशिक्षण, 'बंधेशिक्षण' पहा
 करमाफी, १७६
 कळास विद्यालय, १६३
 कार्यक्षमता, ऐहिक, १८७
 क्रमिक पुस्तकें, त्या बद्दल चढाओढ, ७७
 खनिशास्त्र, ९९
 खरग बंधार्ह, ३०
 गायत्री मंत्र, १९-२१
 गुरु, त्याचें महत्त्व, ३१-३४, गृहस्था-
 श्रमी, ३४-५; त्याची प्राप्ति, ३५-६;
 त्याची जात, ३४-शिष्य संबंध,
 ३८-४६; त्याची विविध कर्तव्यें, ४२;
 त्याच्या घरचें काम, ४४; व विद्या-
 र्थ्यांस देहदंड, ४४-५.
 गुरुकुलपद्धति, ५३-५५
 गुरुदक्षिणा, ४०-४२
 ग्रहणें, १९१-३
 ग्रंथालयें, १४७, १५०, १६२, १७१
 ग्रीक ज्योतिष, १९५

ग्रीकभाषेचे शिक्षण, १३८-९
 घरचा अभ्यास, ४८
 घोकंपट्टी, ७९-८१
 चिनपति मठविद्यालय, १५५
 चौलसंस्कार व विद्यारंभ, ४-५
 छात्रालये, १५६-६२
 छुरिकाबंध संस्कार, ३०
 जमिनदार व संस्कृत पाठशाळा, १६४
 जयेन्द्रमठविद्यालय, १५४
 जातिभेद, व धंदे, ८८-९; व उपनयन,
 ८९-९२; व गायत्री मंत्र, १९-२०;
 व सामाजिक कल्याण, १८७
 जालंदर मठविद्यालय, १५५
 टीकालेखन, त्यावर भर, १९१
 टोल, १६४
 टोर्नेग कॉलेज, ३२-३
 तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास, ७४-५
 तक्षशिला, १३८-४१
 तिबेटमध्ये बौद्धधर्मप्रसार, ४९१, १५१
 तिरुमुक्कुडुल विद्यालय, १५९
 तिरुवोरियुर विद्यालय, १६०
 तीर्थे, शिक्षणकेंद्रे, १३७
 दंड, ब्रह्मचान्याचा, २१
 दिनचर्या, विद्यार्थ्यांची, ४८
 देवालय विद्यालये, १५५-१६३
 देहदंड, विद्यार्थ्यांना, ४४-५
 धनुर्वेदोपनयन, २९
 धंदेशिक्षण, व वाष्पय शिक्षण, ७०; व
 जातिभेद, ८८-९; निरनिराळ्या
 कालखंडांतील, ९६-१०९; मध्ययुगां-
 तील अवनति, १११; विद्यालयांचा
 अभाव ११०; व समाज, ९६; व कारा-
 गिरांचे कौशल्य, १००
 नागरिककर्तव्ये व शिक्षणपद्धति, १८६-७

नालंदा, १४३-१५०
 निधि, १७६
 नैष्ठिक ब्रह्मचारी, ६४-५
 नौकाबंधन, ९९
 पदव्या, व शिक्षणक्रम, ८६-७
 परकीयांचे ज्ञान व हिंदु विद्वान, १९६
 परीक्षा, ८५-७
 पशुवैद्यक, १०५-६
 पितृभ्रूण, व शिक्षण, १६८
 पुराणे, त्यांचा अभ्यास, ७५
 पेशवे, व विद्वानांस दक्षिणा, १७५
 पोष्य राजा व स्नातक, १७३
 प्रतिभा, तिचा अभाव व त्याचे परिणाम,
 १९४
 प्रवेशपरीक्षा, १४७, १५२
 प्राथमिक शिक्षण, ११२-१२२
 फी, ४०-४२, प्राचीन ग्रीसमध्ये, ४०
 बनारस, १४१-३
 ब्रह्मगुप्त, १९२-३
 ब्रह्मचर्य, त्याचे महत्त्व ५, १८४; त्याचा
 काल, ६०-१; त्याचे नियम, ५१-३
 ब्रह्मचारी, 'विद्यार्थी' पहा.
 ब्रह्मवादिनी, १२५
 ब्राह्मण, व वेदाध्यापन, ३३-४; व इतर
 धंदे, ७०-१, ८८-९; व करमाफी,
 १७६; शिक्षक असल्याचे परिणाम,
 १९०-२
 भिक्षाचरण, व विद्यार्थी, ४९-५०; केव्हा
 निषिद्ध, ५१
 भोजनव्यवस्था, विद्यार्थ्यांची, ४९-५०
 मठ-विद्यापीठे, १५३-५; त्यांची अंतर्ग-
 वस्था, १५२; युरोपांतील, १५४
 मध्ययुग, त्यांतील बौद्धिक गुलामगिरी,
 १९४-५; व शिक्षण, १९४-५

मल्कापुरम् विद्यालय, १६०
 मार्को पोलो व हिंदु चारित्र्य, १८२-३
 मुदतीचा कायदा, १७६
 मुसलमानी अंमल, व हिंदु शिक्षण, २००
 मेखला १६
 मेगॅस्थेनिस व हिंदु चारित्र्य, १८१-२
 मेधाजनन संस्कार, २१
 यज्ञोपवीत, १६-८
 युआन् च्वांग, व हिंदु चारित्र्य, १८२
 रघुराजा व स्नातक, १७३
 रसायनशास्त्र, १११
 रहस्य व्रत, २२
 राजधान्या, शिक्षण केंद्रे, १३७
 राजे लोक, व विद्वानांचा परामर्श;
 १७३-६; विशिष्ट उदाहरणे, १७४-
 ५; मोठेपणाचा आंव, १७७; 'सरकार'
 ही पहा.
 राष्ट्रीय भावना, १८९
 राहण्याची व्यवस्था, विद्यार्थ्याची, ५०
 राहुकेतु व ग्रहणे, १९१-३
 रुग्णालये, १०४-५; व विद्यालये १५९-
 ६०
 ललितकला, व स्त्रिया, १२३, १३३;
 त्यांचे शिक्षण, १०७
 लष्करी शिक्षण, १००-१०१, १०८-११०
 लिपिज्ञान, ३-४
 ल्यूथर, त्याची शिक्षणविषयक मते, १९०;
 व बुद्धिस्वातंत्र्य, १९३
 वराहमिहिर व ग्रहणे, १९२; व ग्रीक
 ज्योतिषी, १९४
 वर्ग, त्यांतील विद्यार्थ्यांची संख्या; ८२-३
 वर्णव्यवस्था, -'जातिभेद' पहा.
 बलभि विद्यालय, १५०-१
 वार्षिक अधिवेशन, ५७-८

विक्रमशिला मठविद्यालय, १५१-३
 विचार स्वातंत्र्य, त्याचे प्रथम आस्तित्व
 १९०-१, व पुढे अभाव, १९१-२ त्याचे
 परिणाम, १९१-२; युरोपमध्ये, १९३
 विणकाम, ९९; व स्त्रिया, १३५
 विद्या, तिजबद्दल आदर, १६५-९
 विद्यारंभ संस्कार, २-४
 विद्यार्थी, व शिक्षक, ३८-४६; व शिक्ष-
 कांचे घरकाम, ४४; व भिक्षाचरण,
 ४८-५१; व गुरुगृहवास ५४-६, व
 जेवण्याची व राहण्याची व्यवस्था,
 ४८-५६; व विवाह, ६३; त्यांची
 दिनचर्या, ४७; त्यांच्याबद्दल सामान्य
 नियम, ५१-३
 विद्यालये, आधुनिक पद्धतीची, प्रथम
 नव्हती, १३६; कशी व केव्हा शाली,
 १३७
 विवाहकाल, २७, १३०; व विद्यार्थी-
 दशा, ६३
 विवेचक शक्ति, १८५
 वेदवृत्ति, १७१
 वेदाभ्यास, व धोकंपट्टी, ७८-९; निर-
 निराब्ध्या कालखंडांतील, ६६-९;
 ७२-३; व क्षत्रियवैश्य, ८९-९२
 वैद्य व समाजमान्यता, १०५
 वैद्यकशिक्षण, ९७-८, १०१-१०५; व
 स्त्रिया, १३२
 व्यक्तित्वविकसन १८६
 व्याकरणाचा अभ्यास, ६९, ७४
 व्यापारी शिक्षण, १०७-८
 शस्त्रक्रिया शिक्षण, १०२-४
 शाळेची वळ, ४८
 शिल्पकला शिक्षण, १०६
 शिल्पप्रकार, ७०

शिक्षण, प्रारंभकाल, २-४, १२-३;
 कोणास बाब्याचें, ३६-८; कितपत
 मोफत; ४०-२; गृहस्थाश्रमांतलं,
 ६२-३; खासगी तऱ्हेने, १३६-७;
 वैविध्याभाब, १९०
 शिक्षणकेंद्रे, त्यांचे प्रकार, १३६-८
 शिक्षणक्रम, 'अभ्यासक्रम' पहा
 शिक्षणपद्धति, तिचीं ध्येयें, १८०;
 कितपत साधलीं, १८१-९ ध्येय
 ऐहिक का पारलौकिक, १८९-९०;
 तिजवर धर्माचा, हिंदुस्थानांत व
 युरोपांत पगडा व त्याचे परिणाम,
 १९०-३; तिजसंबंधीं चर्चेचा अभाव,
 १७९-८०; तिचा न्हास, १८९-२००
 शिक्षण संस्था, १३६
 शील, हिंदूंचें, त्याबद्दलची विदेशीयां-
 चीं मतें, १८३-५
 शीलसंवर्धन, शिक्षणाचें ध्येय, १८०-३
 शूद्र व वेदाध्ययन, ३७
 श्रावणी, २२-५
 श्रेणि, १०६-७
 सत्रें, १७२
 समाज, त्याची शिक्षणास मदत, १६९-
 ७३; त्याची शिक्षणाबद्दल आस्था, १६५-९
 समावर्तन संस्कार, २६-८
 सरकार, व खातकांना नोकऱ्या, १५१,
 १७५; व विद्वानांचा भूमिदानानें व
 दाक्षिणेनें परामर्श, १७५; व विद्वानां-
 ना करमाफी, १७६; व शिक्षण
 नियंत्रण, १७७
 सर्वज्ञपुर विद्यालय, १६३
 संघ (Guilds), ९५

संर

१९८-९

संस्कृतिसंरक्षण, शिक्षणाचें ध्येय, १८७-८.
 सालोटी विद्यालय, १५६-७
 ग

सावित्री मंत्र, १९-२१

साक्षरता, तिचें प्रमाण. ११४, ११८,
 १२१-२; स्पाटी व अचेन्समध्ये, १९८
 मध्ययुगीन युरोपांत, १९८

सुट्या, ५८-९

स्त्रिया, त्यांचें शिक्षण, वेदांचें, १२३-४;
 तत्त्वज्ञानाचें, १२५; वैष्णवांचें, १३२,
 लष्करी, १३४; बौद्ध धर्मांत, १२५;
 जैन धर्मांत, १३३; कुलीन घराण्यांत,
 १३१; सामान्य घराण्यांत, १३३;
 राजघराण्यांत, १३४; मुसलमानी
 कांलांत, १३३; त्यांचें उपनयन, १२३-
 ५; त्यांच्या मधील साक्षरता, १३४;
 त्यांचा विवाहकाल १३०-१; त्यांची
 आर्थिक स्थिति, १३५-६; अध्यापक,
 १२६; कवी, १३१; मंत्रद्रष्ट्या, १२३,
 अधिकारी, १३४ ब्रह्मयज्ञांत निर्दिष्ट
 विदुषी, १२६

स्थापत्यशास्त्रशिक्षण, १०६-७

स्मृतींचा अभ्यास, ७५; त्यांचा मान.
 १९१-२

स्वदेशाभिमान, १८६

स्वाभिमान, १८४

स्टॅबो व हिंदु चारित्र्य, १८१-२

हरून खलिफा व हिंदु वैद्य, १०४-५

हिंदु चारित्र्याबद्दल विदेशीयांची मतें
 १८१-३

हॉस्पिटल, 'रुग्णालय' पहा.

